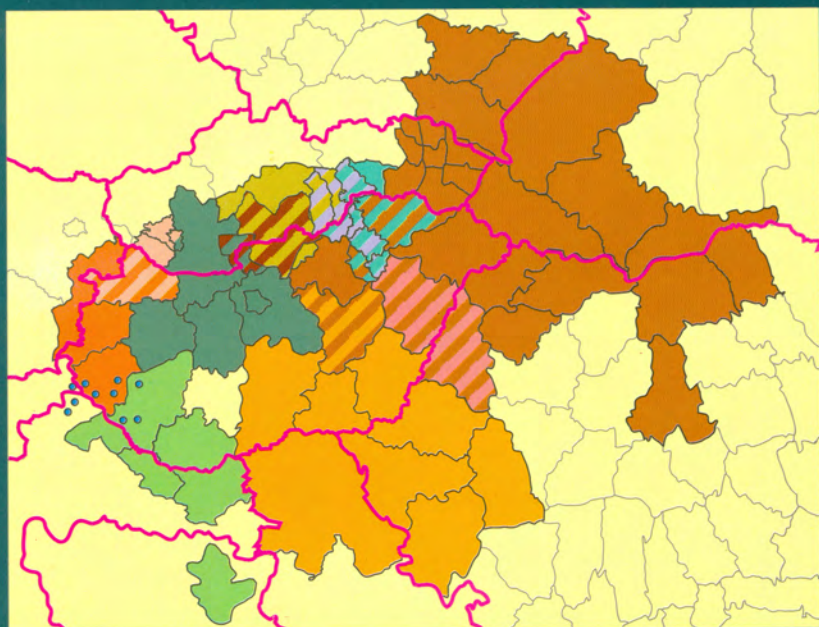

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Éger György — Josef Langer

HATÁR, RÉGIÓ, ETNIKUMOK KÖZÉP-EURÓPÁBAN

OSIRIS

HATÁR, RÉGIÓ, ETNIKUMOK KÖZÉP-EURÓPÁBAN

KISEBBSÉGEK KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN

VII.

Sorozatszerkesztő

Szarka László

HATÁR, RÉGIÓ, ETNIKUMOK KÖZÉP-EURÓPÁBAN

SZERKESZTETTE

Éger György és Josef Langer

Osiris – MTA Kisebbségkutató Intézet
Budapest, 2001

Magyarország az ezredfordulón
Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián
Kisebbségi konfliktusok – megoldási alternatívák
Kelet-Közép-Európában

A könyv a klagenfurti Norea Verlag gondozásában 1996-ban megjelent
„Border, Region and Ethnicity in Central Europe” című kötet kibővített,
átdolgozott változata

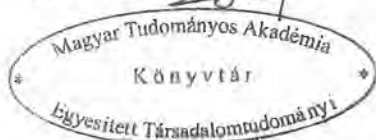
A fedélen szereplő térképet készítette *Hardi Tamás*
Átdolgozta *Sebők László*

Fordította *Kovács Nóra*
A szöveget gondozta *Osvát Anna*

Minden jog fenntartva.
Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli engedélyéhez van kötve.

Leltári szám:

2837

Helyszám

52. 268

Osiris Kiadó, Budapest
A kiadásért felel az Osiris Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő *Kurucz Dóra*
Tördelő *Szeles János*

ISBN 963 389 139 6
ISSN 1585-6313

© Éger György, Josef Langer, 1996, 2001
© MTA Kisebbségkutató Intézet, 2001
Hungarian translation © Kovács Nóra, 2001
© Osiris Kiadó, 2001

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
HATÁROK ÉS NEMZETEK KÖZÉP-EURÓPÁBAN Kiss Gy. Csaba	11
ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSEK	17
TÉRSÉGI ÉS ETNIKAI ELEMZÉSEK: ALAPFOGALMAK, ÉRTELMEZÉSI KERETEK Éger György	19
DINAMIZMUS VAGY REGRESSZIÓ? Martin Peterson	52
A HATÁR ÚJ JELENTÉSE KÖZÉP-EURÓPÁBAN Josef Langer	74
A HATÁR MINT PSZICHOLÓGIAI TÉNYEZŐ EURÓPÁBAN Yrjö-Paavo Häyrynen	93
A HATÁR A HÉTKÖZNAPOKBAN	
HATÁRVÁROSOK EURÓPÁBAN ÉS A KISEBBSÉGEK SZEREPE Alberto Gasparini	121
AZ EGYKORI VASFÜGGÖNY NYUGATI OLDALA – AZ OSZTRÁK HATÁRVIDÉK Josef Langer	127
HATÁRTÉRSÉG ÉS MODERNIZÁCIÓ Hadas Miklós	151

HATÁR MENTI ÖNKORMÁNYZATOK Bóhm Antal	165
EGY TÁVOLI HATÁR: KARÉLIA ESETE Pirkkoliisa Ahponen	183
MULTIKULTURÁLIS VISZONYOK A BÁNSÁGBAN Kupó Jenő	206
KÉPZETES ROMA NYELVHATÁR A TÖRTÉNETI GÖMÖR ÉS KIS-HONT MEGYÉBEN Keményfi Róbert	218
ETNIKAI PREFERENCIAVIZSGÁLAT A SAJÓ ÉS A HERNÁD KÖZÖTTI MAGYAR–SZLOVÁK HATÁRVIDÉKEN Molnár Judit	238

Kelet-Közép-Európában az 1989-ben elkezdődött változások első évtizedében, a megváltozott geopolitikai körülmények között számos izgalmas társadalmi, gazdasági, politikai jelenség és folyamat volt megfigyelhető. Ebben a külvilág felé korábban többé-kevésbé zárt blokként viselkedő, a Szovjetunió által felügyelt régióban az államhatárok a személy- és áruforgalomban egyaránt a korlátozott áteresztőképességű határtípushoz tartoztak. A 20. század utolsó évtizedében a régió egészének átalakulásával egy időben megindult a határ menti térségek átalakulása. Mindez híven tükrözi a térség államai között kialakult új szomszédsági és erőviszonyokat, az európai uniós csatlakozásra való felkészülés kedvező hatásait.

Kötetünk szerzői ezeknek a kelet-közép-európai határ menti régiókban zajló új folyamatoknak a vizsgálatára vállalkoztak. A magyarországi határ menti vizsgálatok kezdeti szakaszában, az 1990-es évek első felében a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetében kiemelt hangsúlyt kapott a határ menti térségek és régiók etnikai, nyelvi viszonyainak tanulmányozása. Hasonló kutatások indultak a Nemzetközi Szociológiai Intézetben (I.S.I.G., Olaszország), a Joensuu-i Egyetemen (Finnország), valamint a Göteborgi Egyetemen (Svédország). Az Osztrák Szövetségi Tudományos, Közlekedési és Művészeti Minisztérium ezzel egy időben „Grenzenloses Österreich” (Ausztria határok nélkül) néven nemzetközi kutatási hálózat felállítását kezdte meg. Ezekből a kutatásokból 1996-ban angol nyelven „Border, Region and Ethnicity in Central Europe” címmel tanulmánykötet jelent meg a klagenfurti Norea Verlag gondozásában. Mostani válogatásunkban Éger György, Kiss Gy. Csaba, valamint a külföldi szerzők tanulmányai ebből a kötetből valók. Az angol nyelvű kötet megjelentetését az amszterdami Európai Kulturális Alapítvány, valamint az osztrák Tudományos, Közlekedési és Művészeti Minisztérium támogatása tette lehetővé.

Az MTA Kisebbségkutató Intézete (amelynek előzménye 1998–2000 között az Akadémiai Kisebbségkutató Műhely volt) kezdettől fogva részt vesz a határon átnyúló magyar–magyar kapcsolattartási formák, illetve a magyarországi határokhoz közel eső szomszéd országai magyar régiók etnikai szerkezetét vizsgáló kutatásokban. Ezeknek a kutatásoknak az előzetes eredményeiből közöljük a mostani válogatásban Kupó Jenő, Kcményfi Róbert és Molnár Judit tanulmányait.

Nem véletlen, hogy az elmúlt század utolsó évtizedének változásai – az ipari és informatikai központok, új gazdaságfejlesztési zónák mellett – éppen a kelet-közép-európai határövezetekben, a határ menti régiókban leginkább szembe ötlőek. A térség országai és nemzetei közötti kapcsolatokban feltorlódott problémák igen jelentős része szorosan összefüggött az 1919–1920. évi, illetve az 1947. évi békekonferenciákon megállapított államhatárokkal és a határvédelem érdekében, valamint a kapcsolatok korlátozása céljából kialakított szigorú határőrizeti rendszerekkel.

A kelet-közép-európai rendszerváltozások nyomán átalakuló regionális politikai, gazdasági térben többé nincs értelme fenntartani ezt az egymást kölcsönösen korlátozó és a nyugat-európai, tengerentúli beruházókat, befektetőket eleve elriasztó szigorú vám- és határőrizeti rendszert. Igen gyorsan kialakultak a nemzetközi regionális társulások (Visegrád, CEFTA), s velük párhuzamosan megjelentek az eurorégiós mozgalmak, illetve a különböző, határokon átnyúló együttműködési formák.

Mindez számtalan új lehetőséget teremtett a kutatási együttműködés területén is: egymást érik a különböző határvizsgálatok, a határ menti régiók kapcsolatrendszerének átalakulását folyamataiban bemutató elemzések. A határ menti térségeket, azok hátrányos helyzetét és a helyzeti adottságaikban rejlő lehetőségeket a kutatásokkal szinte párhuzamosan a régiókban élők maguk is felfedezték. Így váltak a határ menti együttműködési formák az elmúlt évtizedben a kelet-közép-európai regionalizmus újjáéledésének fontos elemévé.

A tanulmányok jelentős része a térség határ menti régióira jellemző multietnikus szerkezeteket, az etnikai csoportok kapcsolattartását, egymás közötti viszonyuk átalakulását vizsgálja. Közép-Európa remek terepet kínál e jelenségek összefüggő tanulmányozására. Az 1989–90-ben bekövetkezett politikai változások után, a korábbi államformák megszűnésével és az új államok létrejöttével a kisebbségek helyzetének újra-

értékelése mellett a határok helyzete, elhelyezkedése, a regionális együttműködési lehetőségek, a kisebbségi jogokat biztosítani hivatott önkormányzati modellek kérdései a politikai eszmecserék fontos elemeivé váltak.

A kötet szerkesztői biztosak abban, hogy a következő évtizedben is ezek lesznek a legfontosabb kérdések Kelet-Közép-Európában, s azon belül itt, a Kárpát-medencében. Magyarország határai mentén sorra alakulnak a különböző eurorégiós kezdemények, amelyeket a kötetünk borítóján található térkép, amely az MTA Regionális Kutatások Központjának Észak-Dunántúli Intézetében készült, igen szépen ábrázol. A térség valamennyi államának elemi érdeke, hogy a határ menti régiók sok évtizedes, súlyos hátrányokat felhalmozó és tartósító periféria-létét mielőbb felszámolják. Ebben hathatós segítséget nyújthatnak a különböző nemzetközi európai szervezetek, alapítványok jól átgondolt regionális fejlesztési politikája, támogatási stratégiája és jelentős támogatási pénzkeretei.

A társadalomkutatók akkor teszik jól a dolgukat, ha ezeket a határ menti változásokat folyamatosan nyomon követik, elemzik és értékelik. Itt szeretnénk köszönetet mondani minden szerzőnek, hogy rendelkezésünkre bocsátották kézírataikat, és türelemmel teljesítették kéréseinket. A kötetünkben bemutatott módszereket, eredményeket minden biznnyal hasznosítani lehet majd a jelenleg is nagy számban folyó, határ menti kutatásokban.

2001 májusában

A szerkesztők

HATÁROK ÉS NEMZETEK KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Kiss Gy. Csaba

Államok határai és nemzetek határai. Az angolok vagy a franciák számára e kétféle határ között nincs különbség. Ugyanarról van szó, mondaná bárki, ha erről kérdeznék, hiszen e fölfogás szerint állam és nemzet ugyanazt a terjedelmű területet jelenti. Ha valaki értelmezni kívánná, legfeljebb annyit tenne hozzá, hogy ugyanannak a jelenségnek két különböző aspektusáról van szó. Az Egyesült Nemzetek Szervezete végül is államokat tömörít, a nemzetközi politika önálló alanyait.

Közép-Európában azonban korántsem egyértelmű nemzet és állam azonossága. A nemzet fogalmában tudvalévően jóval markánsabb a nyelvi-kulturális összetartozás mozzanata. Itt tehát gyakran előfordul – mondhatnánk, ez a szabályos inkább –, hogy nem azonosak az állam és a nemzet határai. A nemzetnek esetleg nincsenek is pontosan meghúzható határai. A nemzetté válás első szakaszában gyakran az is megoldandó feladat volt a nemzeti mozgalom ideológusai számára, hogy kijelöljék, megtervezzék az illető közösség majdani határait.

Ugyanakkor az országhatárok, tartományi határok, az egyházi közigazgatás határai fontos szerepet játszottak a nemzetté válás folyamatában. E határok között az évszázadok folyamán különböző lojalitások, közösségi identitások formálódtak. A határ természetéből következően elválasztottak egymástól közösségeket, illetőleg integrálták őket. A politikai határok hatásai gyakran évszázadokig érzékelhetőek, következménnyel lehetnek a nyelvi norma alakulására, az életszemléletre, az életformára. A cseh és a szlovák nép történetének alakulását nyilvánvalóan befolyásolta, hogy évszázadokon keresztül határ választotta el őket egymástól. Még a legújabb politikai választások térképein is fölismerhető – majdnem nyolc évtized múltán –, hogy hol húzódtak a határok Lengyelországban a fölosztások korában, hogy hol található Romániában az

a vonal, amely évszázadokon át politikai határ volt az egykori dunai fejedelemségek és Erdély között.

Érdemes azt is szemügyre venni, hogy mennyit változtak a politikai határok Közép-Európában a 20. században. A kontinens határai általában is igen változékonynak bizonyultak, a Balti-tenger, az Adriai-tenger és a Fekete-tenger közötti széles övezetben pedig az európai átlagnál is jóval többször módosították a határokat, különösképpen a 20. században. Ez természetesen összefügg azzal, hogy e területen még a legújabb időkben is tűntek el államok a térképről, és születtek újak.

A közép-európai országhatárok változékonysága szoros kapcsolatban áll a térség sajátos nemzetté válási folyamatával, ezért röviden erről is kell szólnunk. Ismeretes, hogy a modern nacionalizmusok fénykorában, a 19. században nagy dinasztikus birodalmak terjeszkedtek ezen a területen: a Habsburg-ház birodalma, az orosz cárok eurázsiai nagyhatalma, az egész Balkánt uraló ottomán Porta, valamint a majdani német egységet előkészíteni kívánó, emelkedő porosz királyság. Mind hagyományait, mind uralmi rendszerüket, mind geopolitikai helyzetüket tekintve jelentős mértékben eltértek egymástól ezek a birodalmak, a nemzetállami célkitűzések fényében viszont abban hasonlóak voltak, hogy eleve korlátot szabtak ezeknek a törekvéseknek. Vagyis: ebben az európai köztes mezőben a nemzeti mozgalmak egyik közös sajátossága volt a birodalmi határok föllazítására, módosítására, fölszámolására való igyekezet.

A nemzetépítők vagy nemzetébresztők tehát többé-kevésbé új kerektekben, a létező határok megváltoztatásában gondolkodtak. Nemzeti szuverenitást kívántak, saját nemzetállamot. Kézenfekvő, hogy a lengyel nemzeti mozgalom az országot fölosztó három birodalom önkényesen meghúzott határait kívánta semmissé tenni, a szerb felkelések pedig autonómiát, majd teljes elszakadást akartak a török birodalmon belül. A nyugatról ideérkező modern nemzetállam programja eleve magában rejtette ezt a konfliktust, az ütközést az egyik vagy másik – esetleg egyszerre több – dinasztikus nagyhatalommal.

Nem kevésbé súlyos feszültséget jelentett a nemzetállam megteremtésének programjában az a tény, hogy kontinensünknek ezen övezetében a régiók nagy részére nyelvi-kulturális tarkaság volt jellemző. Területileg is jelentős volt a vegyes lakosságú tájak nagysága, és a társadalmi vertikumot tekintve is, hiszen gyakran előfordult, hogy más nyelven beszélt a város és a falu, más nyelvet használt a nemes, a polgár és a paraszt. Amit még tovább színezett a felekezeti tarkaság: a nyugati és a keleti ke-

resztyénség, illetőleg a protestantizmus és katolicizmus együttélése, sőt a Balkán nem egy vidékén az iszlám jelenléte.

A nemzeti mozgalmak ideológusai a múlt század első évtizedeiben a jövőndő nemzetállam megtervezésekor általában expanzív jellegű „vágytérképeket” készítettek. Vagyis jóval nagyobb területet vettek számba jövőndő hazaként, mint ahol az illető nép lakott, nagyvonalúan elsiklottak a vegyes lakosságú területek ténye fölött, nagy igyekezettel bizonygatták, hogy miért illeti kizárólagosan őket a szóban forgó vidék vagy tartomány. Nagy hatású nemzeti mitológiák készültek, romantikus képek a hazáról, melyek a nemzeti műveltség alapjaiba épültek bele. És ezek a „vágytérképek” rendre kölcsönösen metszették egymást. Ha egymásra helyeznénk őket, ez világosan érzékelhetővé válna. Kivétel nélkül mindegyik nemzetterv igényt mutatott más nyelvű területekre, szomszédos tartományokra; nemegyszer több nép tartott számot ugyanarra a területre.

Eszmefuttatásukban a nemzeti ideológusok többek között a közjogi-történelmi határok, illetőleg a nyelvi-kulturális azonosság tényeivel érveltek. A határookra különösen akkor lehetett hivatkozni, ha viszonylag állandóak voltak, több történelmi korszakon keresztül ugyanazok maradtak. A 19. század folyamán mindvégig tartó lengyel függetlenségi harcok során az ország első, 1772-es fölosztása előtti határait akarták visszaállítani. A magyar nemzeti ideológia csíráját a történelmi ország (Szent István koronájának tartományai) fogalma jelenti, ahogyan a csehek számára Szent Vencel koronájának a tartományai jelképezik a haza egységét. Nyilvánvaló, hogy a balkáni népeknek sokkal távolabbi múltban kellett érveket keresniük nemzeti területük körülhatárolásához.

A német felvilágosodás és romantika hatására került előtérbe a nyelv hazájának a fogalma, vagyis az a fölfogás, hogy ott kell meghúzni a nemzetállam határait, ahol az azonos nyelvet beszélők élnek. A nyelvi norma kialakításának sokszor önkényes jellege itt is nemegyszer egymásnak ellentmondó nemzetterveket jelentett. Hiszen kérdés volt, éspedig politikai következményekkel járó kérdés, hogy például azonos nyelv-e a cseh és a szlovák, a horvát és a szerb nyelv.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a közép-európai nemzeti mozgalmak (nagyjából az orosz és a német nyelvterület között) egytől egyig eleve határkonfliktusokat kódoltak a kollektív emlékezetbe. Akkor pedig különösen, ha nem voltak hajlandók mérlegelni a föderalisztikus megoldások lehetőségeit. És amikor a történelem alkalmat kínált

a nemzetállami tervek megvalósítására, rendre a nyelvi homogenizálás, az asszimiláció politikáját erőltették. Példa erre az Osztrák–Magyar Monarchia keretén belül Magyarország 1867 és 1918 között, valamint a két világháború között Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország és Románia. Más megközelítésből azt is lehet mondani, hogy Közép-Európában mind a 19., mind a 20. században földolthatatlan ellentmondást jelentett a nemzet és az állam közötti különbség. Ezek a nemzetállamok inkább „kvázi” nemzetállamok voltak.

A határok szempontjából tekintve pedig úgy fogalmazhatunk, hogy Közép-Európában tulajdonképpen az esetek többségében csak igazságtalan határokat lehet húzni. A nemzetállami logika ugyanis nem tud mit kezdeni a vegyes lakosságú területekkel. Így született meg a 20. században, az első világháború befejezése után a nemzeti kisebbségek fogalma. Arányuk igen jelentős volt mindegyik úgynevezett új nemzetállamban. Éppen azért fontos aláhúzni, hogy nemzeti kisebbségekről van szó, mert ezen kisebbségek legtöbbször egy másik országban élő nemzettel azonos nyelvet beszél, s ahhoz tartozónak tartja magát. Tehát másképpen húzzák meg a nemzetek határait, mint az államokét.

Az említett, egymást metsző nemzetállami „vágytérképek” léte – ami jelentősen hozzájárult a közép-európai térség destabilizálódásához – miatt ezek az országok kiszolgáltatottá váltak a totalitárius birodalmaknak, a náci Németországnak és a bolsevik Szovjetuniónak. Mindkét totális államnak szerepe volt a határok megváltoztatásában a térség „rendezése” során, mégpedig annyiban, hogy – nacionalizmusukra építve – egymás ellen hergelték a kis népeket, tulajdon hatalmuk növelése érdekében. E totalitárius rendszerek több mint fél évszázados uralmának legborzalmasabb „reformja” az egyes etnikai csoportok teljes megsemmisítésére irányuló kísérlet azáltal, hogy emberek millióit üzték el szülőföldjükről.

Közép-Európában a II. világháború befejeztével sem zárult le a klaszszikus nacionalizmus kora. A szovjet birodalom valamiféle univerzális nyelvezeten szólt a külvilághoz, valójában azonban nem tett mást, mint hogy a hagyományos orosz nacionalizmust összekapcsolta a totalitárius állam mindenhatóságával. Befolyási övezetében pedig elszigetelte egymástól az egyes államokat, és kialakította a központtól való egyirányú függést. 1947–48-tól kezdődően az áthatolhatatlan vasfüggöny Közép-Európa egykori államait elszigetelte a Nyugattól, s ráadásul a legkeményebb sztálini diktatúra idején az úgynevezett „baráti országokat” is el-

választotta egymástól. Az újkor történelme során a térség országai még soha nem szigetelődtek el ilyen mértékben egymástól; a turistaforgalom megszakadt, s a családi, rokon kapcsolatokat sem lehetett fenntartani. Ebben az időszakban a határ valóban sorompóvá változott: szögesdróttal őrzött terület lett belőle. Tilos volt akár megközelíteni is; a határ menti területek tehát évtizedekre elhagyatott, másodrendű térséggé váltak. Az oda vezető utakat lezárták, a vasútforgalmat leállították, s a háború során lerombolt hidakat nem építették újjá. Az ötvenes-hatvanas évek folyamán települések százai, ezrei sorvadtak el a szigorú elzártság következtében. Szerény kapcsolatok indultak újra a hatvanas évek közepe táján, amikor az idegenforgalom kezdett élénkülni az úgynevezett szocialista országok állampolgárai között.

Sokan úgy tartják, hogy a kommunista diktatúra bukása után a nacionalizmus kora köszöntött be Közép-Európában. Azért téves ez a fölfogás, mert nem veszi figyelembe a kommunista totalitarizmus és a türelmetlen nacionalizmus összefonódását, Brezsnyev nagyszabású oroszosító, Ceaușescu románosító, Zsivkov bulgárosító politikáját. Abban pedig bizonyos fokig természetes folyamatot kell látnunk, hogy Közép-Európa számos népe – szlovákok, szlovénok, horvátok – szintén élni kívánt azzal a jogaival, hogy nemzetállamot valósítson meg. A kérdés inkább az, hogy milyenek lesznek ezek a nemzetállamok. Olyanok, mint homogenizáló, elzárkózó, asszimilációt hirdető elődeik, amelyeknek a politikája annyi tragédiához vezetett, vagy pedig a nemzeti kisebbségek jogait elismerő, a nyelvi diszkrimináció törekvéseit elutasító nemzetállamokká válnak-e.

Közép-Európában a határ fogalma baljós asszociációkat ébreszt, félelmet, aggodalmat kelt. Nemegyszer ma is rendkívül nehéz átlépni ezeket a határokat, kevés az átkelőhely, keskenyek az utak, fű nőtte be a főszedett vasúti sínek helyét. A demokratikus átalakulás egyik mutatójának lehet tekinteni, hogy milyen az áteresztő képessége egy-egy ország határainak. A határok jellegének az átalakítása alapvető feladat a térség országai és népei számára. A gazdasági kapcsolatok, a turistaforgalom, a határokon átvélő vállalkozások mind segítenek ebben. Talán az az idő is elkövetkezik, amikor a határok két oldalán élők számára kezelhető tapasztalat lesz, hogy vannak közös érdekeik, és belátják, hogy a határok nem szükségképpen csak elválasztanak, hanem össze is kapcsolnak.

ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSEK

TÉRSÉGI ÉS ETNIKAI ELEMZÉSEK: ALAPFOGALMAK, ÉRTELMEZÉSI KERETEK

Éger György

Tanulmányomban¹ elsősorban a *régió*, a *regionalizmus*, a *határ*, a *periféria*, a *határmentiség* fogalmának különböző szempontú megközelítései-vel és ezek összefüggéseivel kívánok foglalkozni.

A megközelítések és az értelmezések *ugyanazon fogalom* esetében is – különböző szaktudományok területéről érkezve és különböző ideológiákba ágyazottan – igencsak eltérőek lehetnek. Így például a *régió* fogalmának elemzésekor Bourdieu sommásan rámutat: a régió tudósok közti harcok tétje.² A „harcban álló” felek között Bourdieu a földrajztudósokat, a történészeket, az etnológusokat, valamint a közgazdászokat és a szociológusokat említi.

A RÉGIÓ

A *régió* fogalmát – mely elemzésünk egyik alapvető kategóriája – a francia Bourdieu és a finn Anssi Paasi³ egyaránt az *identitás* fogalmával tár-
sítja. Okfejtésüket – mely a nemzetközi szakmai irodalomban a téma legátgondoltabb kifejtése – talán érdemes kissé részletesebben ismer-
tetni.

Megközelítésükben az is közös, hogy a régiót mint *szociológiai-szociál-
pszichológiai-antropológiai* jelenséget kezelik. Paasi így ír erről: „Nincs

¹ A tanulmány részletesebb változatát lásd Éger György: *Regionalizmus, ha-
tárok és kisebbségek*. In: Éger György: *Regionalizmus*. Budapest, 2000, Osiris
Kiadó, 9–47. p.

² Bourdieu, Pierre: Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának kriti-
kai elemzéséhez. In: *Szociológiai Szemle*, 1989, 2. sz. 8. p.

³ Paasi, Anssi: A régiók fejlődése és a regionális identitás kialakulása. *Tér és
Társadalom*, 1989, 3. sz. 70–79. p.

szándékunkban a régió fogalmát a hagyományos földrajzi definíciók szerint megadni, sokkal inkább az a célunk, hogy úgy kezeljük a régiót, mint emberi és társadalmi kategóriát. E tekintetben a kiindulópontunk a társadalom és a térszervezés közötti kapcsolatrendszer.⁴

Ebben a fogalmi keretben a régió „közepes méretű” területet jelent – pl. a finn provinciákat –, amelyet nem lehet közvetlenül megélni, de amelyet szimbolikus jelleggel beépítünk a tudatunkba. A régió ebben a felfogásban különbözik a *hely* földrajzi fogalmától, melyet a mai társadalomföldrajzok nagyobb része rendszerint olyan területi egységnek tekint, amely az egyén mindennapi élete során egyre személyesebb jellegűvé válik.⁵

A fenti megközelítésből következik, hogy a régió nem állandó, statikus kategória, hanem dinamikus társadalmi jelenség. Mint ilyen, állandóan változik, átalakul, egyszóval folyamatként értelmezhető. A régiók tehát születnek és eltűnnek, következésképpen a társadalom regionális felosztása is folyamatosan változik. Azt a folyamatot, melynek során egy bizonyos régió a társadalom térbeli szerveződésének részeként fejlődik, a régió *intézményesülésének* nevezzük. Ebben a folyamatban négy szint elkülönítése látszik célszerűnek: 1. a területi keretek kialakulása; 2. a fogalmi keret létrejötte; 3. az intézményes forma megteremtődése; 4. intézményesülés a regionális rendszer és a regionális öntudat részeként.⁶

Az intézményesülési folyamat első lépcsőjén a régió szert tesz határait, vagyis identifikálódik a társadalom területi szervezetében. A második szinten alakulnak ki a területi szimbólumok; ezek közül különösen fontos a régió neve. A harmadik fokozat a régió saját intézményeinek, társadalmi szervezeteinek a kialakulása, illetve ezeknek a társadalmi tudatban való rögzülése. Végül a negyedik fázisban végbemegy a régió „hivatalos” intézményesülése.

A régió intézményesülési folyamata szempontjából a kulminációs pont és a leginkább hivatalos lépés kétségtelenül a szuverenitás elnyerése a közigazgatás szférájában. Ez az a pillanat, amikor a régió a társadalom térbeli szerveződésének integráns részévé válik. A regionális öntudat kialakulásának azonban ez nem szükségszerűen a legfontosabb jegye. Bár a közigazgatási státus megszerzése rögzíti a regionális identitás területi kereteit és ezzel megteremti annak alapjait, sokkal fontosab-

⁴ Paasi: i. m. 73. p.

⁵ Paasi: i. m. 71. p.

⁶ Paasi: i. m. 73. p.

bak azok a társadalmi intézmények, amelyek aktívan hozzájárulnak a regionális öntudat újratermeléséhez, s hatnak a mindennapi gyakorlatra azzal, hogy információkat közvetítenek az adott területről.

A regionális identitás nem azonnal alakul ki, hanem a régió fejlődésének része. E fejlődés hosszú periódust ölel át, és szükségszerűen megköveteli a társadalom intézményi szférájának fejlődését, amelyben a kérdéses régió intézményesen is jelen van. Az intézményeknek ez a szférája erősíti az adott régió lakosaiban a közösségi érzést, s annak újratermelődési folyamatát.⁷

Egy régió intézményesülési folyamatának legteljesebb formája a *nemzet-állam* kialakulása. Ebben az esetben jelen van a fenti fokozatok valamennyi fizikai és szellemi kelléke és terméke (terület, határ, név, nyelv, szimbólumok, intézmények).

A régió fogalmának elméleti kifejtése mellett vizsgáljuk meg, hogyan változott ezen fogalom politikai-közigazgatási tartalma az elmúlt negyven év folyamán.

Emlékeztessünk mindenekelőtt arra, hogy a „régiónak” az Európa Tanács által elfogadott meghatározása meglehetősen homályos: „közvetlenül az állam alatti szint”. Az Európai Régiók Gyűlése valamivel pontosabban fogalmaz: „A régió fogalma magában foglalja azokat a területi közösségeket, melyek közvetlenül a központi államhatalom alatt találhatók, és a választott regionális testületeken keresztül politikai képviselettel rendelkeznek.” Az első években egyfajta absztrakt meghatározás volt érvényben, mely szerint a régió a történelem előtti időkből datálódik, napjainkban pedig bátyaként szolgál a totalitarizmus ellen vívott harcban. Másképp: a régió természeti joggal fölruházott egység, illetve a köztes testületek filozófiai elméletének a testet öltése. A régió megfogalmazásának eme elméleti stádiuma kétségtelenül elősegítette, hogy a régió mint közigazgatási egység azonos szintre juthasson az önkormányzattal, mely alapvetőbb egység, illetve, hogy megvethesse a modern társadalmak és gazdaságok megkövetelte politikai döntések alapjait.

Aztán a régió az évek során olyan súlyra és komplexitásra tett szert, amely megfelel a mindennapos kapcsolatokban és viszonyokban meg tapasztalt valóságnak. Elsősorban úgy jelenik meg, mint „élő emberi közösség”. Ezentúl a régió szilárdsága már nem csupán filozófiai vagy éppenséggel technokrata föltevésektől függ, hanem gazdasági, földrajzi, történelmi

⁷ Paasi: i. m. 75. és 72. p.

és kulturális tényezőktől, melyek egyfajta „összetartást-összetartozást biztosítanak a lakosságnak a közös érdekek és célok követésében”. Ezen túl az európai ház építése két alapvető tényezőtől függ: egyrészt „minden európainak joga van a saját régiójához tartozni, másrészt minden régiónak joga van saját autonómiához és képviselőhöz”.⁸ A régió és a regionalizmus tehát a föderalizmus tágabb fogalmának egyik alkotóelemévé válik, s így politikai és társadalmi szerveződésnek lehet az eszköze.

A politikai jelentésváltozás hamarosan a gyakorlatban is éreztette a hatását, az évek során megnőtt ugyanis a regionális alternatíva szerepe: gazdaságilag és politikailag ésszerű és hasznos hajtó képződménynek bizonyult, mely közelebb visz a fejlődés és a demokrácia célkitűzéseéhez. Hasonlóképpen ideális terepet nyújt a területfejlesztés, a kulturális fejlődés és a természetvédelem számára is.⁹

Végül is a régió legfontosabb gyakorlati-politikai előnyei a 20. század végi Európában az alábbiakban foglalhatók össze:

- a regionalizmus a társadalmi kapcsolatrendszerek azon formája, mely leginkább alkalmas arra, hogy elősegítse a demokrácia fejlődését és megszilárdulását;

- úgy tűnik, hogy az önkényuralom kialakulásával a regionális demokrácia tud a leghatékonyabban szembeszállni;

- a regionális szervezet közelebb hozza egymáshoz az egyének és a közösségek döntéshozatali folyamatát, és így lehetővé teszi, hogy részt vegyenek az őket érintő ügyekben;

- a regionalizmus tiszteletben tartja a kulturális, társadalmi és gazdasági sajátosságokat (és egyben választ ad a kisebbségek követeléseire is).¹⁰

A REGIONALIZMUS

A regionalizmus esetében talán még bonyolultabb a 0. Ugyanis amíg a „régió” fogalmán mindenki – igaz, hogy különböző értelmezésben és ideológiai tartalommal – végül is egy *adott területet* ért, itt ugyanaz a szó

⁸ Weber, Raymond: Nemzetek Európája vagy régiók Európája? In: Milyen Európa felé? Keresztények Európáról. *Katolikus Szemle*, Pannonhalma–Róma, 1995, 219. p.

⁹ Weber, R.: i. m. 219–220. p.

¹⁰ Weber, R.: i. m. 220. p.

jelent egy *elméleti kategóriát* és egy – jóllehet az előzőre épülő – *szellemi és/vagy politikai mozgalmat*.

A regionalizmus – mint elméleti kategória – nem más, mint egy embercsoportnak egy-egy tájegységhez mint földrajzi kerethez való kötődése.¹¹

Erre a kötődésre épültek Nyugat-Európában a hatvanas-hetvenes évektől azok a szellemi-politikai mozgalmak – esetenként pártok –, melyek a regionális elkülönülés különböző mértékű megvalósítását tűzték zászlajukra. Ez az elkülönülés – illetve ennek igénye – igen széles skálán mozog; a nyelvi-kulturális autonómiától egészen az elszakadásig, illetve a saját szuverenitás kivívásáig terjed.¹²

Bourdieu a regionalizmus fogalmát az *uralom* – mégpedig a szimbolikus vagy valóságos (gazdasági) uralom – kategóriájával kapcsolja össze, illetve magyarázza:

A regionalizmus (vagy a nacionalizmus) csak egyik fajtája a tisztán szimbolikus harcoknak, melyekben egyénileg, szétszórt állapotban vagy kollektíven, szervezett formában vesznek részt a küzdők, és amelyek tétje szimbolikus vagy gazdasági előnyök és erőviszonyok megőrzése vagy megváltoztatása; vagy úgy is fogalmazhatjuk, hogy a társadalmi identitás (objektív vagy szándékolt) szimbolikus kifejeződéseihez kapcsolódó anyagi vagy szimbolikus árak képzését érintő szabályok megőrzése vagy megváltoztatása.¹³

A Bourdieu-féle régióértelmezés másik kulcsfogalma a *reprezentáció*. A „regionális” vagy „etnikai” identitás „objektív” ismérveit kereső kutatás nem feledtetheti, hogy a társadalmi gyakorlatban ezek az ismérvek (mint például a nyelv, a dialektus vagy a kiejtés) a mentális reprezentáció tárgyai, ezek alapján lehet észrevenni, értékelni, megismerni és elismerni őket, ezt ruházzák föl a cselekvők érdekeikkel és előfeltevéseikkel. De ezek képezik a tárgyi reprezentáció alapjait is, ami dolgokat jelent (emlékmák, zászlók, jelvények), de tetteket és a szimbolikus manipuláció olyan stratégiáit is, amelyeknek célja, hogy mások fejében alakítson ki (mentális) reprezentációt ezekről a tulajdonságokról és hordozóikról. Másképpen szólva: azok a tulajdonságok, amelyeket az objektivista

¹¹ Joó Rudolf: *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Budapest, 1988, Gondolat Kiadó. 7. p.

¹² Lásd erről bővebben: Joó R.: i. m.

¹³ Bourdieu, P.: i. m. 17. p.

etnológusok és szociológusok összegyűjtenek, mihelyt a gyakorlatban való előfordulásukat megfelelően érzékelik és értékelik, rögvest jelként, jelvényként vagy stigmaként kezdenek működni. Mivel ez így van, és mivel ezt senki sem hagyhatja figyelmen kívül a társadalmi közegben, ezért az (objektíve) szimbolikus tulajdonságok, még a legnegatívabbak is, fölhasználhatóak hordozóik anyagi, sőt szimbolikus érdekei érvényesítésében.¹⁴

Az okfejtés alapján Bourdieu arra a végkövetkeztetésre jut, hogy: „szakítani kell tehát az (akár marxista, akár másfajta) ökonomizmussal, mely a regionalizmusban és a nacionalizmusban csak szenvedélyt, sőt valami beteges dolgot lát, mivel nem ismeri föl azt a hozzájárulást, amit a valóság reprezentációjával a cselekvők hozzáadnak a valóság fölépítéséhez, nem értheti meg azt a nagyon is valóságos hozzájárulást, amit a kollektív reprezentáció kollektív átalakítása hozzáad a valóság átalakításához. De azt sem szabad elfelejteni, hogy van a szimbolikus dolgoknak egy gazdasága, melyet nem lehet leszűkíteni a (szűkebb értelemben vett) gazdaságra, és hogy a szimbolikus küzdelmeknek nagyon is valóságos megalapozásuk és hatásuk van a (szűkebb értelemben vett) gazdaságban. Így aztán, amint arra Eric Hobsbawm nagyon jól rávilágít, a gazdaság világméretűvé válása, amitől a nacionalizmusok eltűnését várhattuk volna, szabad folyást adhatott a szimbolikus megkülönböztetés logikájának, létrehozva ezáltal a megengedő feltételeit egy szinte gazdasági korlátok nélkül való szeparatizmusnak. Valóban: a terület *mérete*, mely a (különösen marxista) teoretikusok számára ismérvként jött számításba az »életképes állam« meghatározásához (ez olyan államot jelent, mely elég széles és elég változatos piacot képes nyújtani, és képes magát megvédeni külső támadásokkal szemben), nagyrészt elvesztette jelentőségét, mikor általános lett az államok (és nemzetek) függése a nemzetközi gazdaságtól és a transznacionális vállalatoktól. (Annál is inkább, mivel a nagy katonai hatalmak közötti egyensúly egyre inkább a kis országok védelmének a biztosítója.) Az új nemzetközi munkamegosztás nemcsak hogy nem ítéli halálra a kis, izolált államokat, hanem igen jól alkalmazkodik ezekhez a hivatalosan önálló egységekhez, melyek képtelenek a külföldi tőkének korlátozásokat állítani (már csak azért is, mert a helyi hatalmak nyilvánvaló hasznot húznak abból, ha kiárusítják a függőségüket a nagy gazdasági hatalmasságoknak). De ezzel egy időben a beruházások térbeli eloszlása (melyet kizárólag a jövedelmezőség logikája sza-

¹⁴ Bourdieu, P.: i. m. 10. p.

bályoz) és a hatalmak ebből eredő áthelyeződése előbb-utóbb az állam elleni lázadást bátoríthatja.”¹⁵

A regionalizmus üstököszerű tudományos karrierjének egyik látványos jele, hogy alig két évtizeddel a fogalom feltűnése után, a kilencvenes évek közepétől immár „új regionalizmus”-ról beszélünk.

Az új regionalizmus jellemzői:

- mesterséges régiók alakulnak ki, melyek – szemben Európa történeti régióival – nem organikus fejlődés eredményei,
- új típusú intézményrendszer áll mögöttük,
- legtöbbször a nemzeti kereteket meghaladó, szupranacionális képződmények.

Az új regionalizmus Martin Peterson értelmezése szerint a hatalom és a befolyás áthelyeződését jelenti globális szintről a helyi szintre.¹⁶

A regionalizmus eme elvont értelmezése mellett érdemes megismernünk Glatz Ferenc pragmatikus, az 1989/90-es közép-európai fordulatokból levont következtetését.¹⁷

Glatz az elmúlt időszak történeti elemzése nyomán megállapítja, hogy újra kell értelmezni a regionalizmust.

Az alapkérdésre – mi a regionalizmus? – a szerző így felel: „a regionalizmust olyan törekvésnek fogjuk fel az európai politikában, melynek az a célja, hogy az egyén és a közösség, az egyén és az adott területi és igazgatási egység között mind szervezesebb viszony alakuljon ki”.¹⁸

Glatz a *létező regionalizmus* három formáját különbözteti meg elemzésében:

1. A regionális együttműködés – vagyis a meglévő területi-igazgatási egységek közötti nemzetközi együttműködés. Ez a mai állami területeknél nagyobb területi egységekben az állami adminisztrációk együttműködését jelenti. (Lásd például a visegrádi négyeket.)

¹⁵ Bourdieu, P.: i. m. 21. p.

¹⁶ Peterson, Martin: *Regionalism: Passage to Parochialism or Platform of Universal Change*. Kézirat. Göteborg, 1995, 1. p.

¹⁷ Glatz F.: Új regionalizmus? Közép-Európa 1993. *Kritika*, 1994, 2. sz. 34–38. p.

¹⁸ Glatz F.: i. m. 35. p.

2. A mai államok egymással szomszédos peremterületeinek mind szorosabb együttműködése – pl. Kárpátok-Eurorégió, Alpok-Adria Munkaközösség. (Ez a megközelítés elvezet a periféria, illetve a határtérségek fogalmához.)

3. Egy országon belül az állami központtól függetlenül kerülnek egymással szoros kapcsolatba az egyes úgynevezett regionális egységek.¹⁹

A történelem kihívásaira válaszoló új típusú regionalizmus kialakulásához megfelelő intézményes feltételek teljesülése szükséges. Melyek ezek a feltételek?

Glatz Ferenc szerint „mindenekelőtt az igazgatás terén kell elérni azt, hogy a határok különböző oldalain a helyi igazgatási egységek kompatibilisek legyenek egymással”.²⁰ Felmérésünk²¹ tapasztalatai szerint a Magyarország és szomszédai közti határrégiókban ennek még nyoma sincs. Hogy miért nincs, arra talán válasz a következő követelmény: „az igazgatási kompatibilitás első feltétele a helyi autonómiák kialakulása az államigazgatáson belül”. Az új típusú regionalizmus és intézményrendszere napjaink politikai realitása alapján inkább a 21. század esélye és lehetősége.

Glatzhoz hasonlóan a regionalizmus pragmatikus értelmezését adja Winfried Lang. Lang tipológiájának az alapja a régió kiterjedése, nagysága, illetve nemzetközi dimenziója. Ennek szem előtt tartásával a regionalizmus *három* típusát különbözteti meg.

1. *Nemzeti keretű regionalizmus.* Ennek két esete lehetséges:

a) egyes, történetileg erős autonómiahagyománnyal rendelkező térségekből indul – ekkor alulról építkező regionalizmusról (föderalizmus) beszélünk,

b) az állami funkciómegosztás területi-helyi megjelenése: ez a felülről építkező regionalizmus (decentralizáció) esete (vö.: magyar vármegyerendszer).

2. *A transznacionális (határokon átnyúló) regionalizmus:* egyes, kulturálisan vagy gazdaságilag egységes földrajzi térségek esete.

¹⁹ Glatz F.: i. m. 35–36. p.

²⁰ Glatz F.: i. m. 37. p.

²¹ Éger György: *Multietnikus határtérségek Magyarország és szomszédai viszonylatában.* Kézirat. Budapest, 1996. 97. p.

Ezek zavartalan fejlődését célozza a „régiók Európája”-eszmé, amely egyben alternatívája a nemzetállami gondolkodás inspirálta De Gaulle-féle „hazák Európája”-nak („Europa der Vaterländer”). A dilemma egyébként csaknem feloldhatatlan: a határrégiók egyrészt a centralizációs politikával szemben legalább részben emancipálódni kívánnak, másrészt gyakran szükségük van a centralizáció áldásaira is a határ-periféria okozta hátrányok leküzdéséhez.

3. A nemzetközi regionalizmus. A II. világháború óta egyre erősödő mozgalom.

Jellemzője, hogy egyre inkább átvesz állami feladatokat. Ezen regionalizmus legmagasabb formája az *európai integráció* folyamata.

(A nemzetközi regionalizmus kevésbé sikeres formái a harmadik világban is megtalálhatóak, ilyenek pl. az ASEAN, az ECOWAS, továbbá a latin-amerikai országok számos együttműködési formációja.²²)

Végezetül, ezen kategória elemzésének utolsó szempontjaként tekintsük át a regionalizmus-fogalom értékszociológiai jelentésváltozásait.

A régió és a regionalizmus fogalmának jelölésére a *provincia* és a *provincializmus* volt általánosan elfogadott terminus a 19. század folyamán. A provincializmus természetesen bizonyos pejoratív tartalmat is hordozott (lásd a szépirodalomból vett példákat: Flaubert, Gautier, George Sand és mások műveit).

A provincializmus lényegében erősítette a szövetséget a modernitás és a nemzetállam között, miközben ő maga antimodern (reakciós) szerepet játszott.

A 20. század politikai konfliktusokkal és háborúkkal terhelt története során a régiók sokkal komplexebb folyamatok tárgyai lettek.

A II. világháború előtti autonómiatörekvések (Elszász, Baszkföld) miatt a regionalizmus gyanús koncepció volt egyes reakciós és elnyomó hatalmak – pl. a náci Németország – szemében.

Az alapvető pozitív változás az 1960-as évektől következett. A régió eszméjének elterjedése egybeesett a provincia hagyományos fogalmának a hanyatlásával, sőt elenyészésével.

²² Lang, Winfried: *Regionen und Grenzen: Auf dem Weg zum neuen Europa*. In: Esterbauer, Fried – Pernthaler, Peter (Hrsg.): *Europäischer Regionalismus am Wendepunkt. Bilanz und Ausblick*. Wien, 1991, Wilhelm Braumüller, 145–147. p.

A világháború után a régiófogalom lényegében semlegessé vált. Éppen ezért különböző jelzőkkel látták el, úgymint:

- „természetes régió” – ökológiai körzet,
- „gazdasági régió” – az industrializáció terméke,
- „adminisztratív régió” – egy szuverén államon belüli egység,
- „kulturális régió” – közös szokások és hagyományok által kialakított körzet, illetve a közös nyelv és irodalom révén létrejött körzet.

Ma komoly erők munkálkodnak azon, hogy a régiófogalom a semleges mezőből elmozduljon, és egyre inkább a *politikai identifikáció* terepévé (és ezáltal pozitív értéktartalmúvá) váljon. Ennek a folyamatnak a legfontosabb dimenziói a közgazdasági, a kulturális és a politikai vetület. (Ez utóbbi egyértelműen az integrációs folyamathoz kapcsolódik.)²³

A HATÁR

Vizsgálatunk másik alapvető kategóriája a határ. A határ értelmezését a szociológia, a szociológiatörténet, a kulturális antropológia és a politikai földrajz szempontjai szerint vizsgáljuk.

A térbeli szerveződés hierarchiájának különböző lépcsőin álló területi egységeket – tájakat, térségeket, régiókat, tartományokat, államokat – a *határ* választja el egymástól. A fentiekből logikusan következik, hogy a határ

1. nem örök, változatlan, hanem nagyon is változó, *történetileg meghatározott* kategória;

2. az „ők” és a „mi” elkülönítésének tudati eszköze, a *regionális identitás* nélkülözhetetlen kelléke.

Bourdieu a határ kijelölésével kapcsolatban az alkufolyamatot és a viszonylagosságot hangsúlyozza:

„Ma már senki sem állítja, hogy vannak olyan ismérvek, amelyekre »természetes« osztályozásokat, »természetes« határokkal körbevett »természetes« tartományokat lehetne alapozni. A határ sohasem lesz más, mint olyan fölosztás eredménye, amelyről azt mondjuk, hogy többé vagy kevésbé van alapja a »realitásban«, aszerint, hogy az elemek, amelyek tartalmaz, többé vagy kevésbé számos és jelentős hasonlóságot mutatnak. Mindenki megegyezik abban a megfigyelésben, hogy a külön-

²³ Lásd erről bővebben: Peterson, M: i. m.

bőző elképzelhető ismérvek (nyelv, település, kulturális sajátosságok) alapján kihasított tartományok soha nem vágnak egybe tökéletesen. De ez még nem minden: a »valóság« ezúttal keresztül-kasul társadalmi, és a »legtermészetesebb« osztályozások is olyan vonásokon alapszanak, amelyekben semmi természetes nincs; nagyrészt önkényes kényszerítések eredményei; vagyis a legitim elhatárolásért folyó csaták mezején egy előzőleg fönnállott erőviszony következményei. A határ, a kijelölés jogi aktusának ez a terméke ugyanannyira létrehozója is a kulturális különbségeknek, mint amennyire maga is ilyen különbségek eredménye: elég arra gondolnunk, mit tesz az iskolarendszer a nyelv tekintetében, és máris látjuk, hogy a politikai akarat szétrombolhatja azt, amit a történelem létrehozott.²⁴

U. Jeggle konkrét néprajzi anyag – a német falusi tér, illetve közösség – vizsgálata alapján tesz fontos elméleti megállapításokat a határról, illetve a határ és identitás viszonyáról.²⁵

A köznapi életben a határokkal szemben bizonyos ambivalencia tapasztalható, ugyanakkor ma még nehéz elképzelni életünket határok nélkül: „A határnélküliség olyan lehetőségnek tűnik, amely az ébredés hangulatát kelti, valami újnak a kezdetét jelöli, ugyanakkor azonban aggaszt is bennünket. Mintha az emberek nem bírnák elviselni a határnélküliséget, a régi határok lebontásával egyidejűleg új határok jönnek létre.

A határok még mindig elválasztanak; s úgy tűnik, létezik valamiféle antropológiai állandó, amely az identitás megszilárdítása során megköveteli a másoktól való elhatárolódást.²⁶

A határok *nem abszolút*, illetve *dinamikus* voltát – Bourdieu-höz hasonlóan – Jeggle is hangsúlyozza. A határok nem abszolútak, s nemcsak a kizárást szolgálják, mint ahogy azt a vasfüggönytől megszoktuk, hanem mindenekelőtt a biztonságot garantálják, és csökkentik a félelmet. Az átmenet minden lehetősége egyben veszélyt is jelent: hiszen a nyitott határ nemcsak a kijárást, hanem az ellenség bejövetelét is lehetővé teszi. A kapuk megnyitásának és bezárásának rituáléját az ember úgy is tekintheti, mint a társadalom félelem- és bizonytalansági potenciáljának az olvasatát.²⁷

²⁴ Bourdieu, P.: i. m. 12. p.

²⁵ Jeggle, Utz: *Határ és identitás*. 1994., 2. sz. 3–18. p.

²⁶ Jeggle, U.: i. m. 3. p.

²⁷ Jeggle, U.: i. m. 8. p.

A határ tehát pszichológiai, sőt filozófiai, illetve metafizikai tényező is. Gondoljunk csak az életet a haláltól elválasztó határra. A teológus P. Tillich a határ ismeretelméleti vonatkozását hangsúlyozza: „A határ a tényleges megismerés számára leginkább gyümölcsöző hely.”²⁸

Erdemes Jeggle nyomán követni a „határ” szó etimológiáját is a különböző nyelvekben. „A 17. században a *Dictionnaire universel* a következő meghatározást adta: »*Frontière* egy királyságnak vagy tartománynak a leg-szélso határa, amellyel az ellenség szembekerül, ha be akar törni. A szó a *frontariából* származik, amely az ellenséggel szembehelyezett homlokza-tot jelent.« A szavakban tükröződnek a mögöttük húzódó elképzelések, a franciák esetében egy erőteljesen háborús *topographie imaginaire*.

A német kultúrföldrajzos, Georg Ratzel a germán határfejlődés állítóla-gos békésebb képét tárja elénk. Ez a fejlődés a lakatlan elválasztó sávokkal kezdődik, amelyek aztán bebiztosított és biztonságot szolgáló mezsgyékké változtak. A határ szó – a németben – szláv eredetű, és az elnevezés a ger-mán-szláv közösséget, illetve a határátlépést jelöli. A határvonal mint a szű-kös tér szükségszerű következménye értelmezhető, mivel a pusztá terüle-tek és erdők megművelése világosabb elhatárolódásokat tett szükségessé.

A francia forradalom óta azonban a határ fogalma az *állam*éhoz kap-csolódik. L. Febvre szerint a lineáris *frontière* nem más, mint a föld fel-színére vetített körvonala »egy teljes mértékben öntudatos nemzetnek, amely tisztességét, méltóságát, minden erejét és hatalmát arra fordítja, hogy egy természetes módon homogén belépésért a terület védelmét biztosítsa, tehát gyakorlatilag minden külső hatalmat megakadályozzon határai megsértésében.«²⁹

A *politikai határok* kialakulása tehát szorosan kapcsolódik a *nemzet-államok* létrejöttéhez. De mit jelent ma a politikai határ? „A politikai határok funkciója különböző. Egyrészt védik a határon belüliek integ-ritását, megakadályozzák a határon kívüliekkel történő kicserélődést. A határok kétoldali áteresztőképessége olyan modellnek felel meg, amely az elhatárolódás nélküli védelmet, a szabad lakóhely-változtatás jogát és egyidejűleg a másként való létezés zavartalan gyakorlásának a jogát tartalmazza. Minden különbség határt jelent; aki az egyiket figye-lembe veszi, annak a másikat is tiszteletben kell tartania.”³⁰

²⁸ Idézi Jeggle, U.: i. m. 8. p.

²⁹ Jeggle, U.: i. m. 9–10. p.

³⁰ Jeggle, U.: i. m. 12. p.

A politikai földrajz mint diszciplína nagy szerepet tulajdonít a határ-jelenség-tanulmányozásnak. Ennek a tudományágnak az egyik vezető kortárs teoretikusa a már idézett A. Paasi. Paasi tanulmányaiban hasonló következtetésekre jut, mint Jeggle.

Véleménye szerint a határokat úgy lehet értelmezni, mint különféle társadalmi folyamatok térbeli eredményeit.

A *határok* egyidejűleg (lehetnek) történeti, természeti, kulturális, politikai, gazdasági vagy éppen szimbolikus jelenségek, és ezen dimenziók mindegyike a területiség különféle változatát termelheti ki.³¹ Ennél fogva a határokat a társadalmi-térbeli öntudat manifesztálódásaként is lehet interpretálni.

A határok szerepe eltérő lehet országos és helyi szinten, így pl. az államok számára általában sokkal fontosabb szimbolikus értékük van, mint a helyi közösségek számára (lásd a hivatalos állami érzékenységeket térségünkben minden, a határkérdéssel akár csak áttételesen összefüggő témában). Ennek alapján Paasi kettős következtetésre jut:

– A nemzeti határokat úgy is fel lehet fogni, mint egy olyan projekt részeit, melynek keretén belül a terület fizikai és szimbolikus konstrukciója és fenntartása történik, amelyben a terület belső társadalmi integrációja végbemegy.

– A *területi identitások* mindig társadalmi, kulturális és/vagy fizikai elhatárolódás alapján fogalmazódnak meg (vö. a már említett „ők” és „mi” kérdésével).³²

A szociológia művelői eddig nem alkottak nagy elméleti műveket a dolgozat témájául szolgáló jelenségek, illetve fogalmak – köztük a határ – tisztázására. Ez utóbbi vonatkozásban jelentős kezdeményezés R. Strassoldóé, aki a kezdetektől a nyolcvanas évekig tekintette át azokat a megállapításokat, értelmezési módokat, melyeket a szociológusok a határral mint *társadalmi ténnyel* kapcsolatban tettek.³³

³¹ Paasi, A.: Constructing Territories, Boundaries and Regional Identities. In: Tuomas Forsberg (ed.): *Contested Territory. Border Disputes at the Edge of the Former Soviet Empire*. England, 1995, Edward Elgar Publishing Ltd, 42–43. p.

³² Paasi, A.: i. m. 46–47. p.

³³ Strassoldo, Raimondo: Boundaries in Sociological Theory: a Reassessment. In: R. Strassoldo – G.Delli Zotti (eds.): *Cooperation and Conflict in Border Areas*. Milano, 1982, 245–272. p.

Strassoldo kiemeli áttekintésében a határ ismeretelméleti jelentőségét. („A határ-alkotás a gondolkodás és a kommunikáció szükséges velejárója, nem kevesebb, mint a realitás technikai kontrollja. Az elemi egység keresése – atom, individuum – lényegében a végsőig izolált és zárt rendszer keresése – az abszolút határ keresése.”)

Az elemzés a parsonsi zárt rendszer (= nemzetállami teória) megfédésétől a nyílt rendszerek (hálók, struktúrák) fontosságának hangsúlyozása felé tart; Simmel, Goffman és Blau vonatkozó nézeteinek ismertetésével. Az idézett szerzők és iskolák (modern interakció-kutatás, fenomenológiai szociológia, etnometodológia) közös jellemzője, hogy elutasítják a szélesebb körű társadalmi struktúrák létezésének a priori elismerését, valamint hogy vizsgálódásaik középpontjába az úgynevezett *egyszerű társadalmi rendszereket* állítják. Ezért nagyon érzékenyek a területi és időbeli „jelzések”, horizontok, indexek stb. iránt – melyek az említett rendszereket mint a társadalmi magatartás egységeit összetartják. A parsonsi zártrendszer-elmélettel szemben Simmel követőinél megfogalmazódik tehát a *hálóteória*, mely a nyílt rendszer alternatíváját kínálja. A hálók, hálózatok ugyanis állandó határvonal nélküli nyílt struktúrák, önfenntartó mechanizmusok, melyeket sokkal inkább funkcióik vagy a kommunikáció révén lehet definiálni, mintsem területükkel vagy határaikkal.³⁴

A PERIFÉRIA

A határok problémáját taglalva óhatatlanul eljutunk a civilizációk határainak kérdéséhez. A határprobléma ezen vonatkozását – nevezetesen a hatalom átkerülését a centrumból a perifériára – Toynbee egyenesen a *történelem második törvényének* nevezte.³⁵

Ezzel tehát eljutottunk elemzésünk következő kategóriájához: a *perifériához*. A periféria szaktudományos megközelítése és értelmezése legalább olyan sokoldalú, mint a régióé. Csak a legfontosabbakat említve, vizsgálja a földrajztudomány, a gazdaságtörténet, a településtudomány (regional science) és a szociológia.

³⁴ Strassoldo, R.: i. m. 253–255. p.

³⁵ Idézi Strassoldo, R.: i. m. 256. p.

A perifériával mint tudományos kategóriával hagyományosan leginkább a földrajztudomány foglalkozott. A földrajzi megközelítés szerint a periféria általában kedvezőtlen természetföldrajzi adottságokkal rendelkező, rossz forgalmi helyzetű (nehezen megközelíthető), alacsony infrastrukturális ellátottságú, elmaradott társadalmi-gazdasági szerkezetű vidék. További jellemzője, hogy rendszerint a közigazgatási és szellemi központoktól távol, az ország (tartomány, régió stb.) határán fekszik. Az elmondottak alapján feltárul a *periféria kettős értelmezése*:

1. közigazgatási-igazgatásföldrajzi adottság (rendszerint *határmentiség*);

2. funkcionálisan a szegényes intézményhálózat és infrastruktúra szinonimája.

A gazdaságtörténetben Immanuel Wallerstein nevéhez fűződik a *centrum-periféria* fogalom pár bevezetése. Ez a kategória aztán megjelenik a településtudományi és szociológiai elemzésekben is.³⁶

Wallerstein a modern világgazdasági rendszer 16. századi kialakulását tanulmányozva jutott el a fenti dichotómia megalkotásához. Értelmezése szerint a kapitalista világgazdasági rendszer magában foglal centrum-államokat, félperiferiális és periferiális régiókat (nem pedig államokat!).³⁷

A világrendszer működése – fennmaradása, átalakulása, folytonos változása – pedig ezeknek az eltérő funkciójú zónáknak a sajátos munkamegosztásán alapul. Wallerstein definíciója alapján a *periféria* „a világgazdasági rendszernek azon földrajzi szektora, amelyben a termelés főként alacsonyabb feldolgozottsági fokú (azaz az olcsóbb munkaerővel előállítható) termékek termelése. Miután ezek nélkülözhetetlen tömegcikk, a periféria a munkamegosztás átfogó rendszerének integráns része.”³⁸

³⁶ Wallerstein, Immanuel: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Budapest, 1983, Gondolat Kiadó.

³⁷ Ezt a különbségtételt Wallerstein a következőképpen indokolja meg: „Szándékosan nem beszélünk periferiális államokról, hiszen a periferiális régió egyik jellemzője éppen az, hogy a helyi állam általában gyenge, s ezen belül az egyes változatok két szélső pólus, egyfelől a helyi állam nemléte (a gyarmati függőség esetében), másfelől pedig az (állami) önállóság alacsony foka (mint a neokolonializmusnak való alárendeltség esetében) között mozognak.” I. m. 679. p.

³⁸ Wallerstein: i. m. 577–578. p.

A wallersteini fogalompár széleskörűen elterjedt a hazai szakirodalomban is. Elsőként a magyar kapitalizmus fejlődését tanulmányozó gazdaságtörténészek – elsősorban Berend T. Iván és Ránki György – vették át a kategóriát.³⁹ A gazdaságtörténeti munkákból került át – némi jelentésváltozással – a (gazdaság)földrajz fogalomkészletébe.

A földrajzosok eljárása azonban a fogalom átvételét illetően legalábbis megkérdőjelezhető. Olyan kategóriát alkalmaznak ugyanis egy jelenkori és merőben más térbeli dimenziójú jelenség leírására, melyet szerzője a 16. század viszonyaira és az egész földkerekségre kiterjedő rendszer jellemzésére alakított ki. Ezzel az eljárással valószínűleg Wallerstein sem értene egyet. Ő ugyanis – mint műve előszavában hangsúlyozza – a tőkés világrendszer fejlődésében négy fő szakaszt különböztet meg (ezek közül csak az első szakaszt tárgyalja az idézett munka), és vélhetőleg valamennyi – de különösen az utolsó, 1917 óta tartó – periódus különböző paradigma alapján írható le.

Vizsgáljuk meg ezután, mit értenek a marxista ökonómiai szemléletű, funkcionalista gazdaságföldrajzosok a centrum–periféria viszonyon.

„A centrum–periféria fogalompár tagjai egymást kölcsönösen feltételező, történelmi, így időben változó minőségi kategóriák. A fogalompár két tagja közötti »munkamegosztás« azonban általában tartós viszonyt takar: a kedvező helyzetben lévő centrumok termelőerőinek megújuló-képessége és -készsége jóval nagyobb, az újabb és újabb innovációk a centrumoktól a perifériák felé tartanak, ez utóbbiak lépéstartási lehetősége differenciált adaptációs és reprodukciós képességüktől és készségüktől függ. A termelőerők fejlődésének egészét lényegesen befolyásoló változásnak kell bekövetkeznie ahhoz, hogy funkcionális átalakulás jöjjön létre.

A centrum–periféria fogalompár tagjai között ellentmondásos viszony feszül. Egymásra utaltságuk nyilvánvaló: a perifériának csak a centrum segítségével van esélye a gyorsabb fejlődésre, az esetleges felzárkózásra, a centrum pedig csak a periféria révén – esetenként annak rovására – képes megújítani dinamizmusát. Ugyanakkor ismert a perifériák számos elemből összetevődő »ellenszenve« is a centrumok iránt,

³⁹ Berend T. Iván – Ránki György: *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában*. Budapest, 1979, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

valamint az a tény, hogy a centrumok hosszú távú saját érdekei is a perifériák felemelését diktálják.

A centrum–periféria fogalompár tagjai viszonylagos kategóriák: a gazdasági tér ugyanazon eleme egyik szinten és összefüggésrendszerben periféria, más szinten és relációban centrum lehet. Egy ország gazdasági térszerkezete a különböző szintű és kapcsolatrendszerű centrumok és perifériák összessége, amelyben azonban az intézményrendszer felépítésében is tükröződő hierarchikus rend ismerhető fel.⁴⁰

Látható, hogy itt a wallersteini értelmezés meglehetősen nehézkes, „szocialista” változatáról van szó. Ugyanez áll a periféria esetére is.

„A periféria – a centrumhoz képest – egészében véve az elmaradottság tényével jellemezhető. Ez az elmaradottság a gazdasági szférán túl, a lakosság életkörülményeinek sajátosságain keresztül a döntéshozatalban való képviselőig egyaránt tetten érhető. A periférijelleg a centrumtól való (gazdasági) térbeli távolságot éppúgy magában foglalja, mint az időbeni megkésettiséget. Ez utóbbi azt jelenti, hogy olyan folyamatok, melyek a centrumban már »lefutottak«, a periférián éppen csak elkezdődtek. E folyamatok kiteljesedése a periférián merőben más – gyakran már gátló – körülmények között következik be, mint amelyek a centrumban való működést kísérték. A perifériák fejlődése tehát nem a centrumok fejlődésének időbeni késéssel történő megismétlése, hanem jellegében is más.”⁴¹

Ezzel szemben Bourdieu a periféria jellemzésekor a *depriváció* motívumát tartja szükségesnek kiemelni:

„Bármily távolinak tűnnek is ettől a terület nélküli nacionalizmustól a regionális követelések, azok azért ugyanúgy nem mások, mint a stigmatizációra való válasz, mely megteremti azt a területet, amelyből látszólag ered. És valóban, a régió nem követelhetné létét, ha már nem létezne mint megbélyegzett tér, mint »provincia«, melyet a »központtól« való gazdasági és társadalmi (nem földrajzi) távolsága definiál, vagyis a főváros által konstruált anyagi és szimbolikus tőkétől való megfosztottsága.”⁴²

⁴⁰ Tóth József – Csatári Bálint: Az Alföld határ menti területeinek vizsgálata. *Területi Kutatások* 6. (1983) 79. p.

⁴¹ Tóth J. – Csatári B.: i. m. 79. p.

⁴² Bourdieu, P.: i. m. 19. p.

Szólni kell még a fogalom *településtudományi* megközelítéséről. Ez a fiatal tudományág szintén használja a centrum–periféria kategóriát, azonban saját értelmezési keretébe ágyazva.

„A *periféria* ily módon két vagy több központi településcentrum közötti depressziós térség. Ebből következik, hogy a perifériák szórványosan helyezkednek el, az ország belsejében is megtalálhatóak, és két centrum vonzáskörzete közti sávban sűrűsödnek leginkább. A periféria kialakulása összefügg a településhierarchiával és a társadalmi struktúrával; a strukturális egyenlőtlenség immanens velejárója.”⁴³

Ez a szemlélet a perifériák létrejöttét a kelet-közép-európai térségben részben az államszocialista gazdaságirányítási rendszer termékének tekinti, mely rendszer lényege „a centrumban gerjesztett mozgás, amely változó tartalommal, de állandóan fenntartja, sőt erősíti a polarizációt”.⁴⁴

Az említett gazdaságirányítási modell lényeges eleme a centrumfejlesztés. Ennek általános hatása, hogy a centrumfejlesztés közvetlen környékén fellendülést vált ki, a tágabb térséget ellenben „leszívja”, mivel a centrumba irányuló mozgást indukál. A települési elmaradottság így a „völgyfenékben”, vagyis a centrumok közötti térségekben alakul ki. A modell szerkezeti alapja a piramis.

A magasabb szinthez magasabb fokú társadalmi-gazdasági tér tartozik, ami deformálja az alacsonyabb szintet. A folyamat tehát úgy működik, mint egy szivattyú.

A szívóhatás következtében a területen jelentős fejlettségi különbségek lesznek kimutathatóak a hullámmozgás törvényszerűségei szerint. Többpólusú szívás esetén – s ez történik Magyarországon – a pólusok között egy sajátos elmaradott „hullámvölgyrendszernek” kell – a modell szerint – kialakulnia, és a tapasztalat ezt valóban meg is erősíti.⁴⁵

A vázolt modell egyben magyarázat a területi egyenlőtlenségekre, illetve az elmaradottság kialakulására és fennmaradására.

⁴³ Lásd erről bővebben: Miklóssy Endre: A kistérségi kapcsolatok Magyarországon. *Településfejlesztés* 1984, 3–4. sz. 61–64. p.

⁴⁴ Miklóssy E.: A területi elmaradottság társadalmi és gazdasági összetevői. *Magyar Tudomány*, 1990, 8. sz. 882. p.

⁴⁵ Miklóssy E.: i. m. 883. p.

A HATÁR MENTI TÉRSÉGEK ÉS A HATÁRMENTISÉG

A *határ menti térségek*, illetve a *határmentiség* specifikumai mások. Ezek a kelet-közép-európai államszocialista rendszerek idején főként az egyén, illetve az állami újraelosztási rendszer szempontjából vizsgálhatók. Az egyén szintjén a határ tágabb földrajzi környezetünkben elsősorban életmódot, életkörülményeket és lehetőségeket befolyásoló tényezőként jelentkezik. Ez konkrétan a következőkben nyilvánul meg: nincs alternatíva a munkaerőpiacon, ellenkezőleg – jelentős mértékű a nyílt vagy burkolt munkanélküliség; a migráció általában csak egy irányba (az ország belseje felé) lehetséges; kialakul az ingázás kényszere; a szellemi foglalkozású ember egy intézményhez van kötve; a foglalkozási szerkezet nem gazdagodik; a térségben a lakásberuházás nem perspektivikus.⁴⁶

Mindehhez bizonyos politikai megfontolások is társultak az elmúlt időszakban az illető térségek fejlesztését illetően.

A hidegháború idején a „béketábor” határát is képező nyugati és déli végeinken létrehozott, körülbelül 25 km széles, szigorúan ellenőrzött rendészeti határsávot a területfejlesztési politika szándékosan elhanyagolta. Termelés-, infrastruktúra- és településfejlesztés helyett bunkerek épültek történelmünk e második gypűvidékén.⁴⁷

Mindezek folyamányaként az állami újraelosztási rendszer ezen térségeket a legutóbbi időkhöz nem preferálta. Az egyén és az állam magatartása így egymást erősítő negatív tendenciák kialakulásához vezetett. Ehhez helyenként még speciális tényezők járultak, például a nemzetiségi bizalmatlanság, vagy éppen a nemzetiségi összetartásból eredő előnyök hatása. Ez utóbbira példa, hogy egyes (erős kulturális hagyományokkal rendelkező) nemzetiségi falvak a falusi intézmények megszüntetésének (a körzetesítési tendenciáknak) az időszakában meg tudták őrizni iskolájukat, tanácsi önállóságukat stb. – bár ennek kétségtelenül politikai (propaganda) okai is voltak.

Az előbbiekből következik, hogy határ és periféria, határmentiség és perifériális helyzet fogalmilag nem azonosak.

⁴⁶ Éger György: Multietnikus határtérségek Közép-Európában. *Regio*, 1993, 3. sz.

⁴⁷ Erdősi Ferenc: Hátrány-e a határ mente? *Figyelő*, 1989. jún. 22. 7. p.

Kétségtelen, hogy valamely terület határ menti fekvése nem jelent szükségszerűen perifériajellegűt – gondoljunk csak az Európai Unió tagországai közötti határvidékekre –, de a két minősítés közötti fogalmi közelség nem véletlen. Azt, hogy egy határ menti térség egyben periferikus-e, számos tényező bonyolult kölcsönhatása dönti el.

A természetes, a központtól a határokig fokozatosan ritkuló textúrájú gazdasági térben zavartalanul fejlődő nemzetgazdaságok határ menti térségei – eltekintve a tradicionális nemzetközi kereskedelmi utak vonalától – kezdetben periferikus jellegűek. A nemzetközi munkamegosztás bővülésével és mélyülésével ez a jelleg – határszakaszok szerint differenciált módon – halványodhat, a kölcsönös kapcsolatok erősödésével egyes határ menti térségek dinamizálódhatnak.⁴⁸

Milyen tehát a fenti két fogalom viszonya? Értelmezésem szerint a *határmentiség* a *perifériális helyzet*, a *periféria sajátos változata*, *minősített esete*. Amint a közelmúltban végzett empirikus szociológiai vizsgálatunk eredményei bizonyítják, a határ menti térségekre nagyrészt érvényesek a periféria településtudományi és földrajzi értelmezése szerinti általános megállapítások, emellett azonban sajátos egyedi jellemzőik is vannak. Az elmondottakból következik, hogy egy országban – így Magyarországon is – általában több periferikus, mint határ menti térség van.⁴⁹

Végezetül, a logikai teljesség kedvéért, említsük meg, hogy ezen a ponton csatlakozik a határ, határmentiség és a periféria témaköréhez a regionalizmus egy újabb dimenziója, az *etnicitás*, illetőleg a *kisebbségi/nemzetiségi* kérdés.

A határtérségek Közép-Európában ugyanis általában vegyes lakosságú, etnikumú térségek. A regionalizmusnak így újabb dimenziója tárul föl régiókban, ez pedig a *kisebbségi/etnikai* kérdés. Hangsúlyozni kell, hogy ez általános közép-európai, nem pedig speciális magyar jelenség. Az I. világháborút lezáró versailles-i békerendszer következtében a Németország és Oroszország közötti térségben számos olyan államalakulat jött létre, melyeknek határ menti, periferikus sávjában jelentős, anyanemzetétől leszakadt-leszakított kisebbségi lakosság koncentrálódott (Szilézia, a szudétanémet terület, Elzász, Dél-Tirol, Dél-Szlovákia stb.). Ez persze azt is jelenti, hogy a kisebbségben élőknek a kisebbségi lét

⁴⁸ Tóth J. – Csatári B.: i. m. 81–82. p.

⁴⁹ Lásd erről bővebben: Éger György: A határ menti térségek társadalmi-települési jellemzői Magyarországon. *Magyarságkutatás* 1987, 215–216. p.

amúgy is meglevő hátrányai mellett a periféria – a többségi néphez tartozó állampolgárokat is sújtó – hátrányaival is meg kell küzdeniük.

Ez a jelenség Nyugat-Európában sem ismeretlen, a nemzetiség lakta területek többségének viszonylagos elmaradottsága számos fejlett nyugati országban/nemzetállamban kimutatható. Ezen kettős – regionális és etnikai – feszültség nyomán születtek meg Nyugat-Európában az 1970-es években az *etnoregionalizmus* fogalma, illetve az erre épülő *etnoregionalista mozgalmak*. A fogalom tartalma a tájegységi és etnikai érdekegybeesés.⁵⁰ Az etnoregionalizmust egyes kutatók a civil identitás regionális vetületeként értelmezik.

Az etnikai csoportok és a regionális pozíció kölcsönös összefüggését Donald Horowitz a következő ábra alapján szemlélteti:⁵¹

Az etnikai csoportok és a regionális pozíció közti kapcsolat

Etnikai csoportok Régiók	Hátrányos helyzetű csoportok	Előnyös helyzetű csoportok
Hátrányos helyzetű régiók		
Előnyös helyzetű régiók		

A következőkben vizsgáljuk meg Horowitz mátrixának, illetve a hozzá fűzött kommentárjainak kritikai elemzésével a *regionalizmus* és a *kisebbségi kérdés* viszonyrendszerét.

Horowitz az etnikai konfliktusok kezelése egyik alapvető módjának az *elszakadást*, a *szeccessziót* tartja. Ebből a premisszából kiindulva a mátrixában szereplő etnikai csoportokat lényegében potenciális szeccesszionistáknak tekinti. A regionális fejlettség ebből a szempontból nem meghatározó, hanem másodlagos (azaz függő) változó, melynek csak annyiban van jelentősége, amennyiben gyorsítja vagy lassítja a kiválást.

Milyen jegyek alapján minősül egy bizonyos *etnikai csoport* előnyös, illetve hátrányos helyzetűnek?

⁵⁰ Joó R.: i. m. 7. p.

⁵¹ Horowitz, Donald: *Ethnic Groups in Conflict*. 1985, University California Press, 234. p.

Előnyös helyzetű az általában jó iskolázottsági paraméterű, nem mezőgazdasági foglalkoztatottságú populáció. Az ehhez kapcsolódó sztereotípiák: erősen motivált, szorgalmas, intelligens, dinamikus stb.

Hátrányos helyzetű ugyanakkor a kevésbé iskolázott, rosszul fizetett, többnyire mezőgazdasági foglalkozású népcsoport. A hozzájuk kapcsolódó sztereotípiák: lusta, hanyag, tudatlan, fejlődésképtelen stb.

A régiók esetében a különbségtétel alapja a térség relatív gazdasági pozíciója, melyet az egy főre jutó regionális jövedelemmel (regional income per capita) lehet mérni.

Az elszakadásra való törekvés intenzitását természetesen nagyban befolyásolja a két tényező (a regionális és az etnikai) egymásra hatása. Az elszakadás a fejletlen régiókban élő hátrányos helyzetű csoportok számára a legvonzóbb, míg a fejlett térségekben élő előnyös helyzetű etnikumok a legkevésbé érdekeltek ebben a megoldásban. (Gondoljunk pl. a koszovói albánokra, illetve a dániai németekre.)

A hátrányos, illetve az előnyös helyzetű csoportok viszonya az elszakadáshoz azonos gazdasági környezet (fejletlen régió) esetén:⁵²

Hátrányos csoportok

- korai elszakadók
- gyarmatosítói védelem
- arányos részvétel a kormányzati posztokban
- az etnikailag idegenek távoltartása a helyi adminisztrációtól
- azonnal megkísérlik az elszakadást, mielőtt a félelmek igazolódni látszanak
- az elszakadás gazdasági következményeit nem mérlegelik
- alacsony toleranciaküszöb

Előnyös csoportok

- késői elszakadók
- gyarmatosító-ellenes harc élharcosai
- garancia a diszkriminációmentességre
- a feltételhez nem kötött mobilitás elvének elfogadása
- csak akkor kísérlék meg az elszakadást, amikor a pozícióik megtartása lehetetlenné válik
- csak akkor döntenek az elszakadás mellett, ha a status quo fenntartási költségei rendkívül magasak
- sokkal magasabb toleranciaküszöb

⁵² Horowitz, D.: i. m. 229–288. p.

A fejlett régiókban élő előnyös helyzetű csoportok számára mindazonáltal állandó sérelem, hogy nagyobb mértékű a hozzájárulásuk a nemzeti jövedelemhez, mint amit abból visszakapnak. Ez a sérelem pedig legalábbis potenciális elszakadókká teheti őket. Tipikusan ilyen volt pl. Szlovénia helyzete az egykori Jugoszláviában, de ma is ilyen Baszkföldé⁵³ és Katalóniáé Spanyolországban. Ez motiválta az eritreai függetlenségi mozgalmat Etiópiában stb.

Az etnikai és regionális pozíció kölcsönhatását vizsgálva tehát Horowitz nyomán összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy

- az elszakadással kapcsolatban felmerülő stratégiai kérdésre a választ az *etnikai pozíció milyensége* (hátrányos vagy előnyös jellege) adja meg, a régió gazdasági helyzetétől lényegében függetlenül;
- az előnyös helyzetű csoportok a fejlett és fejletlen régiókban is hasonlóan viselkednek a politikai célkitűzéseik, a következmények és számításaik tekintetében.

Ugyanez mondható el a hátrányos helyzetű csoportokról is, a regionális pozíciótól függetlenül.

A horowitzi okfejtés ismertetésekor azonban nem hallgatható el néhány kritikai észrevétel sem. Ezek közül az élre egy módszertani megjegyzés kívánczik. Jóllehet a kétdimenziós tábla a társadalomtudományokban a fogalmak tisztázásának, elkülönítésének kedvelt és hasznos eszköze, ugyanakkor kétségtelenül szimplifikál is, és árnyalt elemzésre kevésbé alkalmas. A másik megjegyzés, hogy a szerző könyvének egész empirikus anyagát, bizonyító példatárát a harmadik világból meríti, így modellje nem, vagy csak igen korlátozott mértékben alkalmas a közép-európai viszonyoknak – ezen belül például a határon túli magyarság regionális és etnikai pozícióinak – a vizsgálatára.

ÖSSZEGZÉS

Napjaink egyik legmarkánsabb európai politikai jelensége a regionalizmus térhódítása. Az 1970-es években Nyugat-Európából induló mozgalom az 1989/90-es fordulat után Kelet- és Közép-Európában is elterjedt, és a változás egyik markáns kísérőjelensége lett. A területi, illetve határ

⁵³ Egy baszk tiltakozó ének szerint Spanyolország olyan tén, amelynek a szája Baszkföldön, a tőgye pedig Madridban van.

menti együttműködés új formái alakultak ki, a térségben is megjelentek az eurorégiók.

A regionalizmusnak jótékony hatása, illetve konfliktuscsökkentő szerepe lehet a térségben igen érzékeny határ- és kisebbségi/etnikai probléma kezelése terén.

Eddigi vizsgálataink tapasztalatai szerint a regionalizmus, a határok és a kisebbségi problematika nagyon bonyolult, komplex összefüggésrendszer alkotnak. Talán megkockáztatható, hogy a Közép-Európa-kérdés egyik sarkpontja ez a jelenségegyüttes.

*

A fentiekben jelzett elméleti kiindulópontokat szeretnénk illusztrálni egy, a kilencvenes évek első felében végzett empirikus kutatásunk két részterületének bemutatásával.⁵⁴ Felmérésünk egyik legfontosabb célkitűzése a (részben) vegyes lakosságú határvidékeken az *interetnikus kapcsolatok* vizsgálata, illetve az *etnikai rokonszenv-ellenszenv mérése* volt.

Az interetnikus kapcsolatok jellemzésére vizsgálatunk során az *etnikai rokonszenv-ellenszenvskálát* használtuk.

Az etnikai homogenitás

Mindenekelőtt tisztázni kell, mit értünk etnikai homogenitáson.

Az empirikus adatok feldolgozása során a kérdezett etnikai státusát a faktor-, ezen belül a főkomponens-analízis öt változóval írta le.

Ezek:

- Mi az anyanyelve?
- Milyen nyelven beszél házastársával?
- Milyen nyelven beszél gyermekeivel?
- Milyen nemzetiségű?
- Házastársa milyen nemzetiségű?

A fentiek alapján etnikailag homogénnek tekintjük azt a háztartást, ahol az öt változóból legalább háromnak azonos az értéke. A közölt definíció szerint a mintában szereplő háztartások elsőprő többsége – 1178

⁵⁴ Az alábbiaknak részletesebb és adatolt változatát lásd Éger György: *Kettős tükörben*. In: Éger György: *Regionalizmus*. Budapest, 2000, Osiris Kiadó, 137–160. p.

háztartás, azaz 98,6% – etnikailag homogén. Az etnikailag homogén háztartások megközelítőleg kétharmada – 768 (64,3%) – magyar, 410 (34,3%) pedig etnikailag homogén nem magyar család.

1. táblázat

A régiók és alrégiók etnikai összetétele (N = 1195)

Etnikum Régió, alrégió	Magyar	Nem magyar	Összesen
I. Magyarország	102	–	102
Szlovákia	70	29	99
Ukrajna	86	12	98
Összesen	258	41	299
II. Magyarország	100	–	100
Ukrajna	89	8	97
Románia	45	55	100
Összesen	234	63	297
III. Magyarország	64	39	103
Szlovénia	31	70	101
Ausztria	–	82	82
Összesen	95	191	286
IV. Magyarország	100	–	100
Szlovákia	78	22	100
Ausztria	3	110	113
Összesen	181	132	313
Mindösszesen	768	427	1195

2. táblázat

Az etnikailag homogén magyar háztartások országoként (N = 768)

Ország	Háztartások		
	szám	%	Standardizált érték
Magyarország (4x)	370	48,2	92,5
Szlovákia (2x)	145	18,9	72,5
Ukrajna (2x)	179	23,3	89,5
Románia (1x)	46	6,0	46,0
Szlovénia (1x)	27	3,5	27,0
Ausztria (2x)	1	0,1	0,5
Összesen	768	100,0	–

3. táblázat

Az etnikailag homogén nem magyar háztartások országoként (N = 410)

Ország	Háztartások		
	szám	%	Standardizált érték
Magyarország	22	5,4	5,5
Szlovákia	53	12,9	26,5
Ukrajna	15	3,7	7,5
Románia	53	12,9	53,0
Szlovénia	74	18,0	74,0
Ausztria	193	47,1	96,5
Összesen	410	100,0	–

Az előzőhöz hasonló elemzés végezhető régiók és – azokon belül – alrégiók szerint is.

A régiók szerinti elemzésből láthatjuk, hogy két térségben – a magyar-szlovén-ukrán és a magyar-ukrán-román határvidéken – a homogén magyar háztartások vannak abszolút többségben. A homogén nem magyar háztartások aránya a magyar-szlovén-osztrák régióban a legmagasabb.

A határon túli alrégiók etnikai viszonyairól is vannak adataink. A homogén magyar családok aránya a vizsgálatba bevont területek közül Kárpátalján a legmagasabb: a volt ugoesai részen (a román határ mentén) 90%-on felüli, de az ungi-zempléni területen is 90% körüli. Ezt követi a két szlovákiai alrégió, Nyugat-Szlovákia (a volt Pozsony megye Somorjai járása) 75%-os értékkel, illetve Kelet-Szlovákia (az egykori Bodroghözi és a Nagykaposi járás) 70%-kal.

Romániának a vizsgálatba bevont határvidéke jellegzetesen vegyes lakosságú térség, 50% alatti magyar népességgel. Végül pedig Szlovéniában és Ausztriában a nem magyar lakosság van abszolút többségben.

Érdekes, hogy nem homogén etnikumú háztartások mindössze egy alrégióban – a magyar–szlovén–osztrák térség magyar oldalán – fordulnak elő nagyobb számban; ez vend–magyar vegyesházasságokat jelent. A négy magyarországi alrégió közül ugyancsak ez az egyetlen, ahol számottevő az etnikailag homogén nem magyar háztartások aránya, s ezek szintén homogén vend családok.

Az etnikai rokonszenv–ellenszenv mérése

Áttérve az etnikai rokonszenv–ellenszenv kérdésre, ennek mérésére a bogardus-skála már ismertetett módosított változatát használtuk. (A módosítás lényege, hogy a viszonylatokat numerikus értékek helyettesítik, azaz 1–5 fokozatú skálán jelölendő a szimpátia–antipátia foka [1 = legkevésbé kedvelt, 5 = leginkább kedvelt nemzet/iség]. 21 nemzetet, illetve nemzetiséget kellett rangsorolni – köztük, a kontroll kedvéért, egy nem létezőt – „etnián”).

A 21 elemű rangsorból témánk szempontjából különösen fontos a vizsgált régiókban élő nemzetek, nemzetiségek értékelése. Az érintett tíz etnikumból mind az országonkénti, mind a régiónkénti vizsgálatnál a magyar áll az élen. (Ez érthető is, hiszen ebben a feldolgozásban magyar háztartásfőket kérdeztünk.)

A két nyugati régióban a magyar mellett az osztrák áll a második helyen, 4-es értékkel. A két keleti régióban viszont az ugyancsak szomszédos szlovák, illetve ukrán etnikum áll a második helyen. Őket követik a többi szomszédos népek – hármás, azaz közepes rokonszenvindexszel –, míg a rangsor végén a román, a szerb és a roma etnikum áll – általában 2-es, a közepesnél alacsonyabb értékkel.

4. táblázat

A szomszédos nemzetek rokonszenvindexének megoszlása régióként

Rokonszenvindex \ Régió	Magyar-szlovák-ukrán	Magyar-ukrán-román	Magyar-szlovén-osztrák	Magyar-szlovák-osztrák
Közepesnél magasabb (4)	1	1	3	2
Közepes (3)	7	6	6	5
Közepesnél alacsonyabb (2)	2	3	1	3

Érdekes összefüggésre derül fény, ha összevetjük a magyar etnikum és a többségi nemzet rokonszenvmutatóját a Magyarországon kívüli térségekben. A két index eltéréséből (a „távolságból”) bizonyos következtetéseket vonhatunk le az együtt élő nemzetiségek viszonyáról.

Látható például, hogy Kelet- és Nyugat-Szlovákiában más a magyar-szlovák viszony: az utóbbi térségben érdekes módon nagyobb a távolság, más szóval lényegesen rosszabb a szlovák etnikum megítélése. Ez nyilvánvalóan az együttélés bizonyos zavarait jelzi.

Ehhez hasonlóan az ukránok megítélése sem egyforma a viszonylag rövid magyar-ukrán határszakasz Szlovákiával, illetve Romániával érintkező területén. Az előbbi térségben az ukránok presztízse lényegesen alacsonyabb, ami végül is ahhoz vezet, hogy a két etnikum rokonszenvindexének a különbsége itt a duplája annak, amit a magyar-ukrán-román határtérség ukrán alrégiójában mértünk.

A magyar etnikum rokonszenvindexét egy alrégióban múlja felül egy másik, mégpedig az osztrák, a magyar-szlovén-osztrák régió ausztriai területén.

A rokonszenvindex kontrolljaként vizsgálható a legkevésbé kedvelt etnikum is. A rangsor eredményéhez hasonlóan a legkevésbé kedvelt etnikumú szomszédként⁵⁵ a négy régióból háromban a romákat nevezték meg, mégpedig meglehetősen magas – esetenként 60%-ot meghaladó – arányban. A magyar-szlovák-ukrán határvidék cigányellenes hangulata olyan mérvű, hogy arra az érintett országok hatóságainak is oda kell fi-

⁵⁵ A „Milyen nemzetiségű szomszéd mellett szeretne legkevésbé lakni?” kérdésre adott válaszok eredménye.

gyelniük. Reményt keltő viszont, hogy akadt egy régió – a magyar–szlovén–osztrák –, ahol a válaszadók többsége szerint nem a szomszéd nemzetisége a döntő.

Az etnikai rokonszenv és ellenszenv a magyar és nem magyar válaszadók körében

A kutatás egyik fontos kérdése az volt, hogy az etnikai preferencia mennyire különböző a magyar és a nem magyar populáció körében. Erre a kérdésre a már ismertetett 21 etnikum osztályozásával és rangsorolásával válaszolhatunk a fenti bontásban (lásd a 4. sz. táblázatot). A táblázat értékei alapján az alábbi következtetések fogalmazhatók meg:

- A magyar és nem magyar válaszadók körében egyetlen etnikum megítélésében mutatkozik lényeges különbség – a magyaréban (26,8%).

- A magyar kérdezettek az esetek többségében (21 esetből 17-ben) pozitívabban viszonyulnak más nemzetekhez, etnikumokhoz, mint a nem magyarok. (Itt meg kell jegyezni azt a fontos tényt, hogy például a zsidóság megítélése lényegesen kedvezőbb a határon inneni és túli magyar lakosság körében, mint a szomszédos népek esetében. Ez a megállapítás egyébként egybeesik amerikai zsidó szervezetek közép-európai felmérésének eredményével.)

- A fennmaradó négy eset két csoportba osztható:

- a) Az osztrákok és a németek esetében a magyarok részéről nem elutasításról van szó, hanem arról, hogy a környező országok nem magyar megkérdezettjei még jobban preferálják őket, mint a magyarok.

- b) A románok és a cigányok esetében a magyar válaszolók tartózkodása csekély mértékben valóban meghaladja a nem magyarokét.

- Ugyancsak a 2. pontban leírtakat támasztja alá, hogy a 21 elemű skálán 18 etnikum a matematikai középérték (3,0) fölé került a magyar válaszolók esetében, ami szintén az általános pozitív attitűdöt igazolja. (Ugyanez az elemszám a nem magyar válaszadók körében 15.)

A magyar és nem magyar kérdezettek etnikai preferenciáinak eltérése alapján a vizsgált etnikumokat három csoportba sorolhatjuk:

- csekély különbség van a megítélésben (+ 9,9% relatív különbség);
- jelentősebb mértékű véleménykülönbség (10,0–19,9%);
- lényeges mértékű véleménykülönbség (20% fölötti eltérés);

A relatív különbség az etnikai preferenciában a magyar és nem magyar válaszolók körében

1. csoport: $0 \pm 9,9\%$

a) negatív

osztrák: -9,5

német: -3,8

román: -2,0

cigány: -2,3

b) pozitív

angol: 6,0

japán: 6,3

amerikai: 5,5

francia: 4,0

ruszin: 9,0

zsidó: 8,5

szlovén: 0,3

etnián: 4,5

horvát: 6,8

arab: 4,3

szerb: 9,5

2. csoport: 10,0 – 19,9%

ukrán: 12,0

cseh: 12,8

szlovák: 11,0

lengyel: 10,0

orosz: 10,5

3. csoport: 20,0% fölött

magyar: 26,8

5. táblázat

Etnikai rokonszenvindex a magyar és nem magyar válaszadók körében (N = 1195)

Etnikum	Teljes minta		Különbség	Relatív különbség %
	magyar	nem magyar		
magyar	4,77	3,70	+1,07	+26,8
angol	3,92	3,68	+0,24	6,0
osztrák	3,91	4,29	-0,38	-9,5
japán	3,90	3,65	+0,25	6,3
amerikai	3,85	3,63	+0,22	5,5
német	3,84	3,99	-0,15	-3,8
francia	3,82	3,66	+0,16	4,0
ukrán	3,72	3,24	+0,48	12,0
cseh	3,68	3,17	+0,51	12,8
szlovák	3,63	3,19	+0,44	11,0
lengyel	3,60	3,20	+0,40	10,0
ruszin	3,50	3,14	+0,36	9,0
zsidó	3,46	3,12	+0,34	8,5
szlovén	3,42	3,41	+0,01	0,3
etnián	3,37	3,19	+0,18	4,5
orosz	3,33	2,91	+0,42	10,5
horvát	3,13	2,86	+0,27	6,8
arab	3,01	2,84	+0,17	4,3
román	2,87	2,95	-0,08	-2,0
szerb	2,69	2,31	+0,38	9,5
cigány	2,35	2,44	-0,09	-2,3
	N = 768	N = 427		

Etnikai önértékelés és a szomszédokról alkotott kép

Elemzésünk következő szakaszában a határon inneni és túli magyarok etnikai önértékelését, a szomszédokról alkotott képét, illetve a szomszédoknak a magyarokról alkotott képét vizsgáljuk.

A magyarországi kérdezettek esetében elmondhatjuk, hogy

- a regionális különbségek nem számottevőek;
- a magyarok önértékelése rendre magasabb a szomszédos népeknél;

- a szomszédok között a legrosszabb a románok megítélése;
- az együtt élő etnikumok között valamennyi régióban messze a legrosszabb, már-már aggasztó a roma etnikum megítélése, elutasítása.

A *határon túli magyarok* vonatkozásában részben hasonló megállapításokat tehetünk. Az ő esetükben is igaz, hogy mindig magasabb értékű a saját etnikum értékelése, mint a többségi nemzeté. A legnagyobb különbség azonban nem a románok, hanem az ukránok vonatkozásában mutatkozik náluk. Érdekes az is, hogy a nyugat-szlovákiai magyarok a szlovákokkal szemben tartózkodóbbak, mint a kelet-szlovákiaiak.

Nem tekinthetünk el azonban az érem másik oldalának vizsgálatától sem: hogyan vélekednek a Magyarországgal szomszédos határ régiókban élő *nem magyar nemzetiségűek* a magyarokról?

Az egyes etnikumok önbecsülése az önértékelésben itt is megmutatkozik: egyetlen kivétellel (a magyar–szlovák–ukrán régió ukrainai oldala) magasabb pontszámot adnak önmaguknak, mint a magyaroknak. Megjegyzendő, hogy leginkább a románok és az osztrákok értékelik magukat a magyarok fölé.

Ezt a gondolatsort folytatva vessük össze az etnikai ítéleteket etnikum-áronként, a fenti bontást meghagyva.

Összevetve a *magyarországi magyarok* szomszédos népekről alkotott etnikai ítéletét azoknak a magyarokról alkotott képével, két markáns csoport különül el:

1. A szlovákok, az ukránok és a románok magyarokról alkotott képe kedvezőbb, mint a magyar népességé örájuk.
2. Fordított a helyzet a szlovének és az osztrákok esetében: a magyaroknak rájuk alkotott képe kedvezőbb, mint az övék a magyarokról.

A *határon túli magyarok* esetében azonban lényegesen különböző helyzetet tapasztalunk – a többségi nemzetről alkotott véleményük ugyanis általában jóval pozitívabb, mint az utóbbiaké a magyarokról. (A táblázat alapján egyetlen kivétel akad; ez pedig a magyar–ukrán viszony. Itt azonban egyrészt túl kicsi a mintában szereplő ukránok száma ahhoz, hogy statisztikailag érvényes következtetéseket vonhassunk le belőle, másrészt az utóbbi időszak politikai fejleményei is ellentmondanak a fenti hipotézisnek.)

Bizonyos különbségeket tapasztalunk akkor is, ha az *anyaországi* és a *határon túli magyarok* etnikai önértékelését, önbecsülését vetjük össze. Az adatokban számszerűsítve is megjelenik az a tény, hogy a keleti régiókban a határon túli magyarság önértékelése (a romániai Szatmár-vidék

kivételével) magasabb, mint az anyaországjaké. A nyugati régiókban viszont éppen fordított a helyzet – ott a hazai magyarok önértékelése/önbizalma magasabb.

A jelenség magyarázatául a következőket kell számításba venni:

1. A Magyarországon létező, közismert nyugat–keleti lejtő a társadalmi, gazdasági és urbanizációs viszonyokon túlmenően, úgy tűnik, mentálisan, az önértékelés szintjén is jelentkezik.

2. A határon kívüli magyarság vonatkozásában elgondolkodtató a két szlovákiai régióban élő magyarok etnikai tudatában lévő lényeges különbség.

*

A fentiekben bemutatott empirikus kutatásunk összefoglalásaként megállapítható, hogy a vizsgált közép-európai határregiókban élő népek, nemzetiségek etnikai preferenciáiban lényeges különbség mutatkozik. Az etnikai preferencia szoros korrelációban van az érintett népcsoport országon belüli stáusával – azaz a többségi vagy kisebbségi helyzettel. Ezen distinkció alapján érthetőek a határon belüli és kívüli magyarság részben eltérő válaszai.

DINAMIZMUS VAGY REGRESSZIÓ?

Az új európai regionalizmus

Martin Peterson

A regionalizmus új tényezőként jelent meg, méghozzá nem csupán az egyes országokon belül, hanem globálisan is. A regionalizmus nem kényszerült arra, hogy egyetemes csodaszernek tüntesse fel magát az ezredfordulón a problémáikat maguk előtt görgető háború utáni társadalmak számára. Éppen ellenkezőleg, minthogy a regionalizmus a nacionalizmusnál jóval inkább természet adta jelenségként lépett színre, nem kellett ideológiai legitimációhoz folyamodnia, ellentétben a nemzetállammal, amely számára ez elengedhetetlen volt.

A regionalizmus valamilyen formában mindig is létezett, azonban fogalma a legutóbbi időig semmiféle jelentéstartalommal sem rendelkezett. Definíciója legalább annyira függ más entitásokkal – különösen a nemzettel – való kapcsolatától, mint a helyi viszonyoktól és a földrajzi előfeltételektől. Ideológiáját a fizikai kényszerítő körülmények és a kulturális meghatározottságok kölcsönhatásai alakítják ki.

Sokan az egyszerűség kedvéért párhuzamot vonnak a regionalizmus és a nacionalizmus megjelenése között. Igaz ugyan, hogy mindkettő ideológiai konstrukció eredménye, és így ugyanazon jelenségcsoport részét képezik, de ahogyan már fentebb is hangsúlyoztuk, a regionalizmus és a nacionalizmus semmiképpen sem tekinthetők azonosnak.

A régió és a nemzetállam közötti alapvető és szükségszerű különbség céljaik ellenkezőségében rejlik. A régió természetéből adódóan pontosan meghatározható szükségletekkel és tulajdonságokkal rendelkező területi egységre korlátozódik, míg a nemzetállam létrejöttének az oka éppen abban a jellegzetességében rejlik, hogy képes több ilyen, nagyon is különböző érdekekkel és tulajdonságokkal rendelkező területi egységet magában foglalni, és belőlük a külvilághoz való viszonyukat tekintve közös egységet létrehozni.

Különös módon a második világháború utáni regionalizmus része lett a nemzetállami kohézió végleges megteremtésére irányuló stratégiának, ami legalább annyira tudatos, mint spontán fejlemény volt. Ez a regionalizmus egyfajta felülről szerveződő változatát jelentette. Miután ez folyamat megindult és hatni kezdett, a regionalizmus egyre inkább alulról szerveződő jelleget öltött, ezzel ahelyett, hogy tovább tökéletesítette volna, inkább bomlasztotta a nemzetállamot. Ezekre az állításainkra részletesebben is visszatérünk majd. Előzetes összegzésként legyen itt elegendő annyit mondanunk, hogy az új regionalizmus térnyeréséhez nem szükséges sem hinnünk benne, sem tudatosan elfogadnunk; az új regionalizmus feltartóztathatatlan strukturális erőként fejti ki hatását.

A GLOBÁLIS KONTEXTUS

Az új regionalizmus elkerülhetetlenül része lett a globalizációnak. Ezt mindenképpen szem előtt kell tartanunk, hiszen a globalizáció sokkal erőteljesebben ható folyamat, amely napjainkban igencsak gyengíti a nemzetállamot. A globalizáció új szabályokat és törvényeket diktál, amelyek a területi kötődések és lojalitások egész sorát függesztik fel, ami az időt és a teret ellenőrizhetetlen dimenziókba emeli.

A globalizáció felszín alatt működő, de feltartóztathatatlanul ható új tényezői közül az alábbiak a leginkább szembeötlők: 1. a termelés áthelyeződése azokra a területekre, ahol a feltételek legkedvezőbbek a bérek, a munkajogi szabályozás és a szakképzettség vonatkozásában; 2. az értékpapírok és más pénzügyi műveletek mindenfajta korlát nélküli mobilitása; 3. diffúz, transznacionális kulturális lojalitások megjelenése a meghatározott térhez kötődő, stabil szolidaritások helyett; 4. a mindenfajta nemzeti-állami keretet figyelmen kívül hagyó szervezett bűnözés exponenciális növekedése; 5. a technika fejlődése, különösen az elektronika területén, ami többek között olyan mértékben teszi feleslegessé az individuális emlékezetet, hogy az már-már a kulturális identitást veszélyezteti; 6. a kulturális fragmentálódás jelensége; 7. a nemzet háttérbe szorulása a globalizáció javára; ezzel együtt jár a meghatározott keretek között tartott konfliktusokkal és vertikális viszonyokkal jellemezhető termelői társadalom háttérbe szorulása a fogyasztói és kommunikációs társadalom javára; ez utóbbiban a sebességgközpontú kommunikációs rendszerek ellenőrizhetetlen horizontális viszonyrendszerben működ-

nek, ami a társadalmi marginalizálódás kontrollálhatatlan növekedéséhez vezet; 8. a káoszelmélet fokozott érvényesülése egy olyan civilizációban, amely mindenfajta tudatos szándék nélkül vett új irányt, és senki sincs, aki felelősséggel tartozna ezért.

A globalizáció leginkább maradandó hatása abban nyilvánul meg, hogy a nemzetközi rendszer lassanként feleslegessé válik. Ez a rendszer hosszú időn keresztül meglehetősen pontosan írta le az állami struktúrák közötti nemzetközi kapcsolatokat szabályozó logikát. E rendszer kialakulását hagyományosan a harmincéves háború okozta pusztítás hatásának tulajdonítják; ez az időszak egyúttal a diplomáciai cselszövések felerősödését is hozta. A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke a nemzetközi rendszert szabályozó rendelkezéseket vezetett be. Ez a rendszer a valóságban hosszú időn át Európára korlátozódott. Konszenzuson alapult; ennek értelmében az egyes államok számára az volt előnyös a költség-haszon elemzés szempontjából, ha tiszteletben tartják más államok szuverenitását, és tartózkodnak a belügyeikbe való beavatkozástól. Amint az később igazolódott is, a békeegyezmény megsértésének kockázata valóságos visszaretentő erőként hatott (Peterson 1995; Osiander 1994).

A REGIONALIZMUS ÉS AZ EURÓPAI RENDSZER

Mindegyik, soron következő jelentős békeszerződés új tartalommal rendelkező konszenzust alakított ki. Az 1713-as utrechti béke minden államnak egyenlő jogokat juttatott, tekintet nélkül méretükre. Az alkalmazott alapelv az egyensúly gondolata volt, amely logikáját a newtoni mechanikából kölcsönözte. Ez a gondolat bizonyos értelemben kifejeződésre jutott a föderális európai államrendszer kanti változatában is, amelyben az egyensúlyi rendszerben jelen lévő pusztító erő magából az emberek közötti diszharmonióból hoz létre harmóniát – akár akarják ezt, akár nem.

Az 1815-ös bécsi kongresszus továbbfejlesztette ezt a rendszert: csupán néhány nagyhatalom által garantált hatalmi egyensúlyt igyekezett kialakítani; ezzel az egyenlő jogok kérdése egyszerűen lekerült a napi-rendről. A nagyhatalmi ellenőrzés keretei között a görögországi, belgiumi és olaszországi, sőt még a szerbiai nemzeti forradalmi felszabadítási mozgalmak is könnyűszerrel kezelhetőek maradtak.

Az 1848-as forradalmak szakítást jelentettek a régi rendszerrel, amelyben a regionalizmus együtt élt a nacionalizmussal abban az értelemben, hogy a nagyobb politikai kérdések és konfliktusok regionális szinten jöttek létre, mielőtt nemzeti szintre emelkedtek volna. A forradalmat követően az addig jól meghatározott helyi, regionális jegyekkel rendelkező politikai tevékenység alábbhagyott; ehelyett az egyes kérdések és konfliktusok meglehetősen depolitizált és generalizált nemzeti jellegre tettek szert.

A 19. század végén jelent meg a minőségileg új *heimat*-regionalizmus, amely válaszreakció volt a számos nemzetállam szellemiségében meglévő liberális univerzalizmusra. Ez a jelenség elsősorban Európa nyugati részének sajátossága volt. Európa középső és keleti részén egész nemzetek esetében, mint például Magyarországon és Ukrajnában (az irredenta Ukrajnában) az 1890-es években egyfajta erős regionális nacionalizmus fejlődött ki.

A *heimat*-regionalizmus mögöttes gondolata az volt, hogy az igazi nacionalizmus gyökerei területiek. A nemzet valós energiája az identitásból – a hazai vidék fáiból és köveiből – táplálkozik. A regionalista törekvéseket magától értetődően szokták azonosítani egyes protofasiszta gondolkodókkal, mint például Maurice Barrès-szel; ennek következtében a regionális mozgalmakra hosszú időn át a gyanú árnyéka vetült. Így például Franciaországban a náci Németország megszálló erői az „oszd meg és uralkodj” elv szellemében kihasználták Bretagne, Elzász, Aquitania felszín alatt erőteljesen jelentkező regionalista mozgalmait. Ennek ellenére a regionális mozgalmaknak Franciaországban egészen az 1960-as évekig sikerült fennmaradniuk, de ezután is csupán a politikai centrum és a balközép jól bejáratott pártjai árnyékában maradtak.

Az erőegyensúly elve, amelyet a bécsi kongresszus fogalmazott meg, 1914-ig maradt érvényben. A nemzetállam az első világháború előtt, a dinasztikus Európa korának vége felé – mind eszméjét, mind a tényleges megvalósulását tekintve – egyértelműen teret nyert. A nemzeti eszme és a nemzetállami struktúra konszolidációjának következtében jól látható történelmi különbség alakult ki a régiók és a tartományok között. A régió – attól függően, mennyire voltak sikeresek a regionalista törekvések – kisebb vagy nagyobb autonómiával rendelkezett; ezzel szemben a tartományok szigorúan alárendelődtek a nemzetállam központosító hatalmi szerkezetének.

Központosító törekvések számos nemzet esetében érvényesültek, mivel a jakobinizmus tapasztalatát általában pozitívan értékelték a sokféle regionális kulturális hagyománnyal és dialektussal rendelkező nemzetek (például Franciaország vagy Olaszország) esetében. Az írástudók és a művelt emberek általában a nemzetállamot támogatták a provincializmussal szemben. Minden, ami csak kicsit is periferikusnak vagy bukolikusnak látszódott, rossz színben tűnt fel a hangadó urbánus körökben. Ugyanakkor az urbánus szellemi főiránnyal szemben léteztek olyan, jól elkülöníthető csoportok is, amelyek – számos városlakó véleményével ellentétben – a rurális régiókat nem a fejlődés akadályának tekintették, hanem fontos és mind ez ideig figyelmen kívül hagyott erőforrásnak. Ide sorolhatók az olyan írók mint D. H. Lawrence és Fritz Reuter, ide tartoznak olyan társadalomtudósok mint Alfred Marshall, valamint egyes szocialista ideológusok is, például Karl Kautsky köre Németországban.

Az 1919-es versailles-i békeegyezmény soha nem eredményezett konszenzust. A főirányt Woodrow Wilson jelölte ki elnöksége végóráiban. Ebben benne foglaltatott az is, amit azóta magától értetődőnek tartanak: minden olyan nemzet államiságának elismerése, amelyik képes volt arra, hogy megteremtse saját államiságát. Érzékeny pontot jelentett viszont a nagy múltú, történelmi nemzetekből összetevődő kelet-közép-európai megarégió kérdése. A nagyhatalmak erőegyensúlyára alapozott rendszer igencsak elnyomta ezeket a nemzeteket az 1815 és 1919 közötti időszakban; ugyanakkor ez a Balkán esetében egyáltalán nem volt jellemző, és a Balkán feléledése természetes dolognak tűnt ezen egyensúlyi helyzet megszűnésével. Mindazonáltal a 20. század első évtizedében számos európai egyáltalán nem osztotta a wilsoni elveket. Jacques Rupnik hívta fel rá a figyelmet, hogy jelentős tudósok aggodalommal figyelték Kelet-Közép-Európa függetlenné válását, és egy új egyensúlyhiányos helyzet kialakulásának veszélyére hívták fel a figyelmet, amely Németország újbóli dominanciájának és keleti terjeszkedésének kedvezhet. Ezek a nézetek jól tükrözik azt a valós felfogásbeli különbséget, amely gyakorlatilag lehetetlenné tette, hogy egy új tartalommal rendelkező konszenzus alakulhasson ki (Rupnik 1994, 96 skk.).

A két világháború közötti időszakban Katalónia és Elzász nagy történelmi hagyományokkal rendelkező régiókként kerültek előtérbe; a 20. század második felére modellértékű régiókká váltak, történeti, földraj-

zi, politikai, nyelvi, kulturális és gazdasági szempontból egyaránt. A politikai regionalizmus ekkorra már sokkal legitimebb formában jelentkezett; mindkét esetben a Párizs, illetve Madrid központosító törekvései által kiváltott ellenreakciót jelentették. Az elzászi regionális autonómiamozgalom a keresztény, német ajkú *Heimattbund*, az elzászi Kommunista Párt, a német liberális hagyományokat követő antiklerikális Radikális Párt, valamint a Protestáns Progresszív Párt valószerűtlen koalícióját hívta életre, amely a nemzetállam megszüntetését és az Európai Egyesült Államok létrehozását tűzte ki célul; ennek modellje az új Európa, és az új európai mentalitás kiindulópontjául szolgáló autonóm Elzász lett volna (Vajta 1995; Gras 1982, 316 skk.).

Katalóniában össze nem illő osztálykoalíciók és összeegyeztethetetlen politikai irányzatok hasonlóan széles spektrumából jött létre a katalanizmus a 20. század elején. A katalán regionalizmus regionális nacionalista mozgalmat indukált, amely egyre nagyobb mértékben szegült szembe a liberális-föderalista alkotmánnyal; ez az alkotmány demokratikusan föderalista módon törekedett arra, hogy a spanyol nyelvet az összes spanyol régió polgárai számára egyformán hozzáférhetővé tegye. A katalanizmus szemben állt a spanyol jogrendszer és igazságszolgáltatás egységesítésére irányuló törekvással is.

A katalanizmus 1850 után kezdett megerősödni, nem utolsósorban a német és a skót romantikus mozgalom hatására. A katalánt mint irodalmi nyelvet szinte egyik napról a másikra fedezték fel újra. Felvirágzott az irodalmi élet, a folyóiratok és az egyéb periodikák révén pedig pezsgő nyilvános eszmecsere indult meg. A német történeti-jogi iskola inspiráló hatására a katalán jogászok középkori katalán jogi intézményeket elevenítették fel, amelyek virágkorukat a késő középkorban élték, míg a felvilágosodás korától 1931-ig a nyilvánvaló hanyatlás állapotában voltak. A Franco-uralom előtti néhány esztendő a katalán jog korábbi státusának gyors helyreállítását hozta. Ugyanez a folyamat játszódott le 1975 után is (Balcells 1992; Gali 1980; Massena 1993).

A katalóniai fejleményeket vizsgálva számos hasonlóságot találhatunk a kelet-közép-európai nacionalizmus fejlődésével. Így a regionalista-nacionalista agitáció élvonalában meglepően nagy létszámban képviseltette magát a klérus és a diákság. Újabb közös vonás a középkori történelmi nagyságra való hivatkozás, amely elsősorban a katalóniai politikai spektrum leginkább jobboldali irányzataira jellemző. Másfelől, 1931-ben a republikánus katalanista baloldal vezetése alatt beköszöntött

Katalónia autonómiájának rövid, ám annál dicsőségesebb korszaka, amikor is ez a katalanista baloldal az anarcho-szindikalistákkal alkotott nem éppen problémamentes koalíciót (Balcells 1992, 212 skk.).

A HÁBORÚ UTÁNI REGIONALIZMUS KULTURÁLIS TÉNYEZŐI

A provincializmus lényegében a modernitás és a nemzetállam közötti szövetség megerősítését szolgálta az utóbbi expanziójának igen érzékeny időszakában. Az 1960 után bekövetkezett, pozitívan értékelt – és ténylegesen is pozitívan fogadott – változás a regionalizmus irányába az események figyelemre méltó fordulatát jelzi. Az ideológiai és strukturális feltételeket is figyelembe véve ez a fordulat egyértelműen és világos logikát követve ment végbe.

A második világháború traumatikus kollektív élménye után a kollektív amnézia kitörölte a legfájdalmasabb emlékek jó részét. E folyamat során a két világháború közötti, illetve az azt megelőző regionalizmus-hoz kapcsolódó negatív emlékek is szertefoszlottak. Mi több, a régió a háború után valóban semlegesnek mutatkozott: úgy tűnt, önmagában véve mentes minden meghatározott kulturális és erkölcsi értéktartalomtól. Némiképp tömörített formában a régió fogalmának következő osztályozását ajánlhatjuk: az ökológiailag körülhatárolt „természet adta régió”, az iparosítás által létrehozott „gazdasági régió”, a szó régebbi politikai értelmében vett „szuverén állam” területén belül létező „adminisztratív egység” – ez utóbbi a diplomácia nyelvén több szuverén államot magában foglaló területet jelent –, valamint a „kulturális régió”, amelyet erősebb formájában a nyelv és az irodalom, míg gyengébb formájában a szokások és a hagyományok határoznak meg.¹

Az autentikus regionális nyelv és a nemzeti kultúra – hosszú tanulási folyamat eredményeként létrejött – nyelvének konfliktusában könnyűszerrel az utóbbi diadalmaskodik. Nem kellett sok idő hozzá, hogy az emberek az új, „mesterséges” standard nyelvet találják természetesnek, az „autentikus” nyelveket pedig idegenszerűnek érzékeljék. A kisebbségben lévő regionális nyelven író költőknek és szépiróknak vigyázniuk

¹ P. Andersonnak a European University Institute-ban (Firenze) 1993 decemberében tartott előadása.

kellett, nehogy a hegemon helyzetben lévő nemzeti nyelv elnyelje őket, ami súlyos következményekkel járt volna életképességükre nézve.

A kisebbségi regionális kultúrák és kis nyelvek ma napirenden lévő demokratikus jogai mellett különös módon még ma is ugyanazokat az érveket szokás felhozni, amelyekre támaszkodva egykor a kulturális nacionalizmus is megvalósulhatott. A vezető eurokraták szintén azt az álláspontot képviselik, hogy minden életképes kulturális nyelvnek pontosan egyforma bánásmódban kell részesülnie, függetlenül attól, hogy kisebbségi nyelv-e, vagy sem. Ezenfelül a Maastrichti Szerződés 126. és 128. cikkelye a nemzeti és a regionális sokféleség alapvető tiszteletben tartását írja elő, és az oktatási rendszerekre hárul az a feladat, hogy fejlődésüket elősegítsék. A Szerződés magában foglal egy, a kisebbségi nyelvekre, illetve általában a ritkán használt európai nyelvek megőrzésére vonatkozó kiterjesztést is. A nyelvi sokszínűség hatékony megőrzésének érdekében ugyanazokat az eszközöket javasolja, mint a regionális támogatások esetében.

Ugyanakkor a Szerződésben van egy többféle értelmezésre is lehetőséget adó megszorítás a kérdést illetően. Eszerint a nyelvi és kulturális örökség ügyének előmozdítása nem állhat ellentétben a közérdekkel; így lehetőség nyílik arra, hogy az Európai Uniónak a nyelvi sokszínűség fenntartása mellett deklarált elkötelezettségét a gyakorlatban igencsak önkényesen alkalmazzák. Mi több, az az anyagi támogatás, amelyet az EU nyújt a „European Bureau for Lesser Used Languages” [Ritkábban használt nyelvek európai irodája] számára, jogilag csupán igen gyenge alapra, egy európai parlamenti határozatra támaszkodik, és könnyűszerrel megvonható az éves felülvizsgálatok alkalmával. Csupán egy valódi nyelvi pluralizmus képes arra, hogy megfordítsa a regionális és kisebbségi nyelvek háttérbe szorulásának folyamatát, és ráirányítsa a figyelmet a nem az Európai Unióból érkező bevándorlók által beszélt nyelvek problémájára.

A nyelvi sokféleséget gyakran a szűkös biológiai és környezeti feltételek egyetemes kényszere elleni lázadásként szokták felfogni. Így a felszíni struktúrák inkább a mélystruktúrák megkerülésének egyik módját, semmint a mélystruktúrák artikulálódását jelentik. A nyelv az anyanyelvi beszélőhöz belülről, a közösen birtokolt bensőségesség intenzitásával és erejével szól; ez a kívülállóknak csak nehézkesen és részlegesen kommunikálható. Így a nyelv nagyobb része a nem anyanyelvi beszélők számára érthetetlen marad (Bratt Paulston 1994; Peterson 1994).

A kérdés tehát az, vajon az etnikai kisebbségeknek hivatalosan elismert „közösségekbe” kell-e szerveződniük, és vajon ez elősegíti-e az alapvető demokratikus jogok érvényesülését a multikulturális Európai Unióban. A nagyobb, jól ismert kisebbségi nyelveken, például a bretonon, a baszkon és a katalánon kívül Európa-szerte egész sor, saját külön nyelvvvel rendelkező nagy múltú etnikai kultúra létezik. Ezek közül jó néhány a kihalás szélén áll.

Jó példát szolgáltat erre a kasubok, az arománok vagy másképpen vlachok sorsa. Így például a kasub nyelv felélédeése Lengyelország északi partvidékén vagy a bojka, a hucul, a lemka és rutén nyelv feltámadása Ukrajna nyugati részén közvetlenül is kapcsolatba hozható a szovjet rendszer megszűnésével. A kasub nyelv hirtelen jött reneszánsza a kereskedelmi és szolgáltatási szférában jól tükrözi a becslések szerint mintegy 330–500 ezer lelket számláló, a nyugati szláv területek pomerániai népességével is kapcsolatban álló kasubok feléledt gazdasági-társadalmi aktivitását (Karlsson 1992; Majewicz 1995, 10, 21).

Ugyanakkor aggodalomra okot adó beszámolók is érkeznek arról, hogy a kisebbségi nyelvek újonnan megszerzett szabadsága számos kelet-közép-európai országban megszűnhet a volt kommunisták újbóli hatalomra kerülésével. Egyes vélemények szerint a Horn Gyula és Alexander Kwasniewski pártjaira alapvetően jellemző technokrata visszafogottság ellenére olyan egyértelmű tendenciák figyelhetők meg, amelyek a többségi nyelvet részesítik előnyben a társadalmi fejlődés érdekében. A hivatalos politika mindkét országban határozottan a Nyugat-Európával történő politikai és gazdasági integráció mellett foglalt állást. Ennek mintegy melléktermékeként – az Európai Unió liberális megközelítésének megfelelően – a kisebbségi kultúrák kedvezőbb helyzetbe kerülnek.

A kasub aktivisták a kérdés érzékenységeire való tekintettel – a kasub régióban tapasztalható viszonylagos erejük ellenére – nem hoztak létre semmilyen politikai pártot. Sziléziában viszont a helyi kasubok a Lengyelország-szerte egyre gyakrabban felpanaszolt kisebbségellenes diszkrimináció hatására 1995. április 27-én megalapították a Kasub Demokratikus Pártot. A globalizáció új körülményei és az 1989 utáni kelet-közép-európai társadalmi változások nem csupán nagyszámú, korábban kivándorolt embert vonzottak vissza, hanem arra ösztönöztek számos kisebbséget, hogy saját nyelvű irodalmat műveljenek, és önálló elismertséget követeljenek maguknak (Majewicz 1995, 18).

A REGIONALIZMUS HÁBORÚ UTÁNI TÉRNYERÉSÉNEK MOZGATÓRUGÓI

A multikulturalitás értékeinek európai elfogadására irányuló, és az UNESCO 1967-es és 1982-es dokumentumaiban is megfogalmazódó követelések jelentős része azoknak a strukturális erőknak képezte egy-fajta kulturális megfelelőjét, amelyek az 1970-es évektől kezdve a regionalizmus új szerepének kialakításán munkálkodtak. Időrendben tekintve, a regionalizmust a háború utáni piaci kapitalizmus, a makrogazdaság, illetve az állami intervenció egyenetlen fejlődése alakította ki. Az 1950-es és 1960-as években a regionális fejlődés elmélete, valamint a regionális politikai törekvések a regionális egyenlőtlenségek kialakulását a tőke és a munkaerő mobilitásával indokolták. Az aránytalanságok okozta problémák megszüntetésének érdekében jövedelem-átcsoportosítással és az állami szektorban megvalósított foglalkoztatási programokkal igyekeztek megvalósítani a régiók közötti nagyobb egyenlőséget.

Ennek eredményeképpen ténylegesen is sikerült meghatározni a gazdasági élet azon hanyatló szektorait, ahol egy adott országon belül az egyes régióknak nem sikerült elérniük az életszínvonal átlagos növekedését. Az új uralkodó szemlélet alapjául szolgáló finoman kiegyensúlyozott növekedési modellekben egyenesen veszélyes megengedni, hogy egy gazdasági szektor, vagy ami még ennél is rosszabb, egy régió lemaradjon, mivel így fölösleges kolonccá válik. Mindezek a körülmények, amelyek arra ösztönözték a döntéshozókat, hogy megakadályozzák a további egyenlőtlenségek kialakulását, új jelentést kölcsönöztek a régió fogalmának.

A regionalizmus fejlődésének ebben a szakaszában a gazdasági érdekek kollektív kötelékeket képeztek még ott is, ahol a meglévő kulturális identitás kisebb jelentőséggel rendelkezett; mindez összhangban állt a korszak gazdasági növekedésdoktrínájával. Ugyanakkor annak a figyelemre méltó fejleménynek is tanúi lehettünk, hogy a felülről kezdeményezett regionalizmus terjeszkedő politikája a vártnál sokkal kevesebb eredményt hozott, figyelembe véve a nemzeti kormányok által felhasznált erőforrások mennyiségét és minőségét. Az önellátó peremrégiók megvalósításának meghirdetett célja megghiúsult a külső döntéshozatali mechanizmusoktól való túlzott függőség következtében (Cappelin, 1992).

A regionális egyenlőtlenségek kialakulásának empirikus vizsgálata az 1970-es években azt mutatták, hogy a gazdasági fejlődés sikeresebb volt azokban a köztes régiókban, ahol az állam regionális politikájának

hatása kevésbé érvényesült. A regionális foglalkoztatottság növekedésében új és régi helyi erőforrások egyaránt szerepet játszottak. A termelési tényezők régióközi mobilitása a vártnál kevesebb eredményt hozott. Ez a regionális fejlődés új, a belső erőforrások jelentőségét jobban hangsúlyozó szemléletmódját eredményezte, amelyet joggal nevezhetünk endogén szemléletnek. Ez a megközelítés egyenesen posztulálja a döntő fontosságú tényezőket, például a fizikai infrastruktúra, a munkaerő képzettsége, a helyi szektorstruktúra, a helyi technikai és szervezeti szaktudás, a helyi társadalmi és intézményi struktúrák viszonylagos mozdulatlanságát.

A regionális politika uralkodó felfogására tehát egymással szöges ellentétben álló megközelítésmódok gyakorolnak befolyást. Az egyik a spontán módon együttműködő termelési csoportok szerepét hangsúlyozza; ezek informálisan kapcsolódnak egymáshoz, és a helyben rendelkezésre álló erőforrások lehető legteljesebb kiaknázására törekszenek. E megközelítésmód egy másik jellegzetes vonása a regionális kapcsolatrendszerek jelentőségének kiemelése a kis- és közepes méretű cégek és vállalkozások vonatkozásában, amelyek készek élni az új regionalizmusban rejlő előnyökkel.

Ezért a regionalizmust gyakran a liberális piaci érdekekkel kapcsolták össze. Ez így azonban túlzott leegyszerűsítés lenne. A regionalizmus háború utáni térnyerése számos esetben az állami és a magánszektor hagyományos szembeállításán túlmutató új feltételeket szab. Ezzel szemben a kultúra szférájában, a média és az oktatás területén a modernizáló nemzetállam központosító tendenciáinak lehetünk tanúi. A végbement erőszakos kulturális homogenizáció elkerülhetetlen helyi ellenreakciókat váltott ki. Az újraelosztó jóléti állam nem számolt a kulturális különálláshoz és a kulturális sokféleséghez még egy adott nemzeten belül is oly erős ragaszkodással: a szellemi szükségleteket más törvények irányítják, mint az anyagiakat. Ebben az összefüggésben az irodalom és a vallás területén tárulnak fel a regionális kulturális viselkedés rejtett törekvései.

REGIONÁLIS POLITIKA ÖSSZEURÓPAI SZINTEN

Az Európai Gazdasági Közösségen belül az első regionalizációs intézkedéseket már 1957-ben meghozták. A „Helyi és Regionális Hatóságok Állandó Konferenciájának” létrehozásával kezdődött meg a regionaliz-

mus intézményesítése összeurópai szinten. Kezdetben az új regionális intézményeknek szánt szerep deklaráltan korlátozott volt. Azonban az európai közösségi és a helyi/regionális szint intézményei egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a nemzetállam háttérbe szorulásával és a közvetlen kapcsolatok kiépülésével, ami a nemzetállam kormányzati struktúrájának megkerülését jelentette.

E fejleményekhez igazodva az Európai Közösség 1985-ben létrehozta az Európai Régiók Tanácsát, valamint ennek parlamenti megfelelőjét, az Európai Régiók Közgyűlését. A Közgyűlés hatékony lobbizásának eredményei Maastrichtban váltak kézzelfoghatóvá: itt az a döntés született, hogy a Régiók Tanácsának intézménye az EU szervezetének része lesz. 1988-ban a Bizottság az Európa Parlament kezdeményezésére létrehozta a Regionális és Helyi Hatóságok Tanácsát, amely konzultációs joggal rendelkezik a regionális politikák kialakítását és alkalmazását, valamint a Közösség egyéb politikáinak regionális vonatkozásait illetően. Ugyanakkor az Európa Parlament eredménytelenül próbálta elérni egy regionalizációs charta megalkotását a tagállamok részére; a charta a régiók számára biztosította volna a demokratikus választásokat, a megfelelő anyagi erőforrások feletti rendelkezést, valamint azt a jogot, hogy az EK-intézményekbe történő kinevezésekbe érdemben beleszólhassanak. Az 1991 decemberében Maastrichtban tartott csúcstalálkozón az a döntés született, hogy felállítják a Régiók Bizottságát vagy helyesebben a Régiók Tanácsát, amely tanácskozási joggal rendelkezik a Bizottság és a Miniszterek Tanácsa vonatkozásában. Az EU jövőjéről 1996-ban megrendezett konferencia új lökést adott a regionális charta megalkotására irányuló törekvéseknek.

Nem szorul külön magyarázatra, hogy a regionális dimenzió előtérbe kerülése az Európai Közösségen belül hozzájárult a regionális identitás-tudat megerősödéséhez. A regionális politikusok reményeiket ma már magától értetődően sokkal inkább az Európai Közösségbe, mintsem nemzeti kormányaikba helyezik. Számos regionális önkormányzat határozta el, hogy közvetlen kapcsolatot létesít az EU döntéshozó testületeivel. E stratégia sikere nagymértékben függ a vonatkozó intézmények átjárhatóságától és fogadókészségétől (Keating 1995, 15).

Az egyes európai régiók közötti aránytalanságok elkerülhetetlenül bizonyos fokú problémát jelentenek. A döntéshozókat pragmatikus megoldások keresésére ösztönzi az a tény, hogy az integrációs folyamat felgyorsulóban van, aminck a hátrányos helyzetű régiókra gyakorolt ha-

tása továbbra sem egyértelmű. Néhány kimondottan hátrányos helyzetű régió a mediterrán délen található (Görögország teljes területe, Olaszország déli része, Spanyolország és Portugália jelentős területei, valamint Franciaország néhány déli régiója). Ezek a régiók már jó ideje regionális szövetséget alkotnak, amely erőteljesen lobbizik Brüsszelben (Konsolas 1992, 41. skk.). Más hátrányos helyzetű peremterületek – mint például Írország vagy például Németország keleti része – problémáit más úton igyekeznek orvosolni.

A régiók fejlődésére hatást gyakorló két jelentősebb szerkezeti változás az Európai Egységes Piac és az Európai Monetáris Unió létrejötte volt. Az Európai Egységes Piac mindeddig a központi régióknak és a nagyobb városi térségeknek, valamint az EU adminisztratív és pénzügyi központjainak kedvezett. Az integrált út-, vasút- és telekommunikációs hálózat centrumában elhelyezkedő központi régiók pozicionális előnyeit tovább erősítik a gazdaság koncentrációjára ösztönző termelési tényezők. Szinte teljes bizonyossággal állítható, hogy a központi régiók profitálnak majd a polarizált növekedésből, mivel új lehetőségek nyílnak meg a tőke és a munkaerő előtt. A polarizált növekedés folyamata várhatóan még intenzívebbé válik majd a migráció erősödésével, valamint a bevándorlási szerkezet gazdaságilag aktívabbá, képzettebbé válásával és fiatalodásával. A közeljövőben azonban a nyelvi és kulturális különbségek minden bizonnyal folyamatosan fékezik a peremterületekről a központi régiókba irányuló migrációt.

Az európai regionális politika 1975-ig korlátozott és rendszertelen volt. Az Európai Unió intézményesített regionális politikája az Európai Regionális Fejlesztés Alappal (European Regional Development Fund) vette kezdetét. Az Alap szerkezete hármas tagolású lett: az anyagi eszközök, a különböző szinteken való együttműködés javítását célzó intézkedések, illetve egyéb, kimondottan regionális irányultságú EU-alapok és intézmények. A regionális politika felülvizsgálatára 1979-ben, 1984-ben, 1989-ben és 1993-ban került sor.

Az 1979-es reform korlátozott jellegű volt: csupán egy-egy projekt befektetési támogatására vonatkozott, és az Európai Regionális Fejlesztési Alapnak mindössze öt százalékát érintette. Ez a reform készítette elő a talajt a jóval átfogóbb 1984-es reform számára, amely nyomán a hangsúly az egyes projektek támogatásáról a programtámogatásra helyeződött át, ami a jogkörök jó részének a tagállamoktól az Európai Közösséghez való delegálását jelentette. Ugyancsak megszüntették a megsza-

bott kvóták rendszerét, és helyette bevezették az egyes tagállamok számára megállapított iránymutató sávokat, ami elsősorban a kisvállalkozások és a helyi fejlesztések támogatásának kedvezett a kívülről érkező befektetésekkel szemben.

Az 1989-es reform az Európai Regionális Fejlesztési Alapot még inkább az Európai Közösség által irányított regionális politika irányába mozdította el. 1989-ben az Európai Közösség az új regionális politika jegyében a kritériumoknak eleget tevő területek meghatározásakor saját térképeit kezdte használni az egyes érintett tagállamok által benyújtott térképek helyett. A fő cél az volt, hogy enyhítsék az Egységes Európai Piac megteremtésének a peremtérsegekre gyakorolt kedvezőtlen hatásait. A versenyjogi szabályozás mellett az 1989-es regionális politikai szabályozás és annak 1993-as kiegészítése jelentette az EK legjelentősebb, a tagállamok belső rendjét érintő intézkedését (Armstrong 1995).

Mindezek ellenére továbbra is kérdéses, hogy melyek legyenek az Európai Unió regionális politikájának prioritásai. A gazdasági és társadalmi kohézió az 1986-os Egységes Európai Aktában megfogalmazott célkitűzése egyértelműen magában foglalta a regionális egyenlőtlenségek csökkentését. Az kevésbé volt tisztázott, vajon milyen egyenlőtlenségekről van itt szó (gazdasági, politikai, kulturális vagy szociolingvisztikai), illetve, vajon az egyenlősítés milyen mértéke lenne kívánatos. Amíg ezekre nem kapunk megfelelő választ, nehéz tisztázni, mi is alkotná a kívánatos regionális politika lényegét.

ÚJ MEGA- ÉS MAKORORÉGIÓK KIALAKULÁSA

A régiókat természetük és elhelyezkedésük szerint csoportosíthatjuk. Az első kategórián belül megkülönböztethetünk identitás-, funkcionális és adminisztratív régiókat. Az identitásrégióban a közös elemet a közös nyelv és kultúra jelenti. Az adminisztratív régió esetében mutatkozik meg legnyilvánvalóbban az Európai Unió és az európai régiók közötti viszony lényege. Az Európai Unió – mivel projektjei megvalósításához szélesebb hatalmi bázisra van szüksége – kezdeményezi a hatalom decentralizációját, ami a régiók hatáskörének bővülését jelenti.

A funkcionális régió kétfajta együttműködési formát rejt magában. Az egyik vertikális, a specializálódott városi tevékenységek rendje szerint szerveződő funkcionális együttműködés; ezeket a tevékenységeket

egy jól kiépített infrastrukturális hálózat integrálja egybefüggő egészzé. Ez az együttműködési forma mindenekelőtt termelésorientált. Ma a funkcionális makrorégiók számos jól ismert példájával találkozhatunk, amelyek általában a banángörbe alakját öltik.

A funkcionális kooperáció másik formája horizontálisan szerveződik. Az interregionális vagy makroregionális társulásokat a közszféra szreplői, mint például megyék, községek, városok, egyetemek, kulturális intézmények, vagy a szolgáltató szektor pénzügyi, konzultációs és kommunikációs területein tevékenykedő magánszemélyek hozzák létre. Horizontálisan szerveződő funkcionális régióknak tekinthető a német–holland *Euroregio* együttműködés, vagy „Európa négy motorja”, Katalónia, Lombardia, a Rhône–Alpok és Baden–Württemberg közötti makroregionális kooperáció.

A földrajzilag meghatározott régiókon belül megkülönböztethetők part menti, határ menti, dombvidéki/síksági, mezőgazdasági, illetve urbanizált/ipari régiók. A regionális és a strukturális támogatási politika gyakorlati céljainak megfelelően az EU három regionális szintet hozott létre: a NUTS I-t (amely egy kis nemzetállamnak feleltethető meg, mint például Dánia vagy egy németországi *Land*nak), a NUTS II-t (amely két vagy több tartománynak vagy megyének felel meg) és a NUTS III-t (amely egy tartománynak felel meg).

A történelmi identitásrégiókkal való azonosulási készség meglepően erősnek mutatkozik, annak ellenére is, hogy a regionális strukturális támogatás kívánalmainak megfelelően az adminisztratív régiókra való felosztást igen gondosan hajtották végre. Az adminisztratív és az identitásrégiók gyakran egybeesnek, de ugyanilyen gyakran csak részben fedik egymást. Mára világossá vált, hogy vannak olyan identitásrégiók, amelyek sokkal inkább képesek kiaknázni és a maguk hasznára fordítani az új Európa kínálta lehetőségeket, míg más régiók az EU regionális politikai elképzelései ellenére lemaradnak. A kulturális tényezők kézenfekvő magyarázatul kínálkoznak a dolgok megváltoztathatatlanságára és a régiók közötti különbségek növekedésére vonatkozóan. Bizonyos régiók – mint például Elzász vagy Flandria – néhány évtized alatt szegény és elmaradott térségből dinamikus és prosperáló régiókká váltak.

Az új peremterületeken a hidegháborút követő időszak a makrorégiók kialakulása szempontjából alapvetően új feltételeket teremtett. Észak-Európában – amely még kipróbálatlan és kevésbé ismert terület – nagy reményekre feljogosító és potenciálisan rendkívül jelentős, formálódó-

ban lévő megarégiók, a Barents-régió és a Balti-tengeri Államok Régiója található. A Barents-régiót azzal a szándékkal hozták létre, hogy életet leheljenek egy kiaknázatlan erőforrásokban igen gazdag térségbe. A norvég kormány 1992 áprilisában kezdeményezte egy transznacionális szervezet létrehozását a szóban forgó területen. 1993 januárjában alakult meg a Barents Tanács. Ez a megarégió Északnyugat-Oroszországból, azon belül is kiváltképp a murmanszki és az arhangelszki területekből, Svédország és Finnország északi tartományából, Norvégia északi részéből és Izlandból áll össze.

A középkorban Norvégia északi része erős önálló államot alkotott. Az adószedési jogokat illetően állandó összetűzésben állt nemcsak Norvégia rendkívül decentralizált föderációt alkotó déli és nyugati részeivel, hanem mindenekfelett Novgoroddal. 1326-ban megállapodást kötöttek; ezután Norvégia és Oroszország között több mint ötszáz évig béke volt. Esetenként Norvégia és Dánia egymással szövetkezve Svédország ellen viselt hadat. A lényeg az, hogy Norvégia és Oroszország együttműködése hosszú hagyományra tekint vissza. A 18. század végétől a kereskedelem számottevően felélénkült, és az oroszországi forradalom idejére a Barents-térségben gyors növekedés indult meg. Ezt követően azonban egészen 1991-ig a kapcsolatok befagyásának lehettünk tanúi.²

A Barents-térség lakóinak száma közel négy és fél millió, többségük Oroszországban él. Területe négy országban fekvő nyolc tartományból, területből áll össze. Az intézményi központ helyszínénél egy észak-norvégiai várost, az orosz határ közelében fekvő Kirkenest választották ki. Már javában működik egy közös fejlesztési program; ennek keretében gyakorlati szinten több munkacsoport koordinálja a feladatokat. A térség együttműködő intézményei egyfelől biztosítékkal szolgálnak a kedvezőtlenebb politikai periódusok eljövételének esetére, ugyanakkor jelentős gazdasági és egyéb erőforrásokat is vonzanak erre az északi területre.

Különösképpen az orosz oldal, azon belül is kiváltképp Arhangelszk térsége bizonyult rendkívül gazdagnak a gyakran még teljességgel érintetlen természeti erőforrásokban. A skandináv, különösen a norvég, valamint egyéb külső, főleg amerikai nagy volumenű tőkebefektetések gyakorlatilag monopolizálták az arhangelszki térség természeti erőforrásait. A Barents-régió elsősorban földgázban gazdag, belátható időn

² Vö. T. Stoltenberg volt norvég külügyminiszter és boszniai ENSZ-közvetítő beszédét a svédországi Umeában 1994 októberében.

belül nem kell számolni sem az orosz, sem a norvég oldal készleteinek kimerülésével.

Tekintettel arra, hogy a földgáz környezetbarát energiahordozó, az iránta való kereslet exponenciális növekedésével lehet számolni, ami csak tovább növeli a Barents-régió jelentőségét. Ez minden valószínűség szerint mind az érintett nemzetállamoktól, mind a központi brüsszeli hatóságoktól független hatásköröket biztosít majd a régiónak. Ugyanakkor azt a következtetést is levonhatjuk, hogy a kezdeményező nemzetállam, jelen esetben Norvégia, kitartóan törekszik arra, illetve erős érdeke fűződik hozzá, hogy a maga számára előnyös ügyleteket kössön a régióval, amivel még erősebbé teheti saját nemzetállamát. Az orosz oldalon Moszkva hasonló nyomást fog gyakorolni az arhangelszki térség helyi politikai intézményeire.

Mostanában a Barents-régió ügyének földrajzi-regionalista alapú támogatását háttérbe szorítja azok pragmatizmusa, akik új beruházásokat hajtanak végre a térségben. A régió sokszínű etnikai kultúrái nemigen tudták az etnikai nacionalizmus vagy regionalizmus iránti érdeklődést felkelteni – a nukleáris hulladékok problémája volt az egyetlen, globális érdeklődésre számot tartó kérdés. A helyi törzsi csoportok vallási megnyilvánulásai adták meg a kezdő lökést a közvélemény mozgósításához; a moszkvai és oslói környezetvédő csoportok pedig hamar az ügy mellé álltak: azonnali cselekvésre hívtak fel, tiltakozó mozgalmakat szerveztek. Az orosz–skandináv határ egyik oldalán sem dédelgetnek illúziókat, hogy a jövőben a szomszédsági kapcsolatok feszültségmentesen alakulnak majd.

A jövőre vonatkozóan három cselekvési irány látszik körvonalazódni: a megfelelő brüsszeli támogatás megszerzése a további nagy volumenű északi projektekhez; további befektetők vonzása a térségbe, ami serkenti a növekedést; mindezek elősegítésére pedig egységes testület létrehozása.

A Balti-tengeri Államok Tanácsát sokkal inkább szimbólumnak, semmint valódi döntéshozó szervnek tekintik. A Balti-tengeri Államok Tanácsa tudatosan bürokráciamentesen, nagyon kis apparátussal kezdte meg működését, és az első években szándékosan nagy visszafogottságot tanúsított, tekintettel a balti államok és Oroszország közötti folyamatosan feszült viszonyra. A skandináv államoknak szintén következetesen, de egyúttal visszafogottan kellett képviselniük eltökélt szándékukat, hogy segítsék a három balti államot a teljes jogú európai uniós tagság el-

érésében. E megarégió szerepe kettős. Egyfelől az európai szövetségi struktúra keretén belül működik, elősegítve az EU összeurópai érdekleteinek keleti irányú kiterjesztését, másfelől pedig biztatást jelent Oroszország számára, hogy nagyobb mértékben kapcsolódjék be a régió ügyeibe. Ennek egyik pozitív fejleménye volt, hogy határidőre és rendezetten vonták ki az orosz csapatokat a balti országokból.³

A munka előrehaladtával egyre gyakrabban találkoztak a tagállamok ágazati miniszterei. Kezdetben a reformfolyamatok és a társadalmi kapcsolatteremtés révén a kulturális kapcsolatoknak nagyobb szerep jutott a regionális identitás alakításában, mint a gazdasági együttműködésnek és az ipari fejlődésnek. Azóta azonban a gazdasági kapcsolatteremtés fontossága megnőtt. A gazdasági identitás szférája kulcsfontosságú szerepet játszhat a gazdasági globalizáció hatásainak kezelésében (Joenniemi – Stålvant 1995, 23. skk.).

Érzékenyebb terület a biztonságpolitika kérdése. Sokan voltak, akik úgy érezték, a balti térségben a teljes értékű regionális együttműködés kialakításához a biztonságpolitika kérdését klasszikus módon kell kezelni, és nem kell túlságosan eltávolodni a régi európai államrendszertől. A balti államok, valamint Lengyelország erős nyomást gyakoroltak, hogy a biztonság kérdése is bekerüljön a regionális együttműködés keretébe. Ezen országok biztonsági problémái valósak, és nyomós történelmi okok szólnak amellett, hogy gyanakvással és kételkedve tekintsenek minden átmeneti megoldásra.

Az egyes érintett országok biztonságpolitikájában és ellenségképében bekövetkezett gyökeres változások lehetővé tették a regionalizáció megvalósulását. A megarégió kialakulására leselkedő veszélyek Joenniemi – Stålvant (1995) szerint kétfélek. Az egyik a felülről lefelé tekintő megközelítésből fakad; ebben az esetben az általános politikai klíma romlása újból hozzájárulhat az államérdekek, a szuverenitás, az integritás, az elrettentés, a határok, a biztonsági garanciák és az elkötelezettségek középpontba állításához.

A másik veszély az alulról felfelé tekintő megközelítésből adódik; itt a kiindulópontot az a felismerés adja, hogy a biztonság társadalmi megalapozottságú. Az ellenség nem kívül, hanem belül található. Így, amennyiben nincs biztosan megalapozott és átfogó együttműködés a megarégiót

³ A Balti-tengeri Államok Régiójáról általában lásd Joenniemi – Stålvant 1995, 18.

alkotó részek között, „az ellenőrizetlen fejlemények, előre nem látható helyzetek, váratlan politikai fordulatok az események olyan láncolatát indíthatják meg, amelyek az érintett országokban biztonsági aggodalmakat kelthetnek és ellenlépéseket eredményezhetnek.” Egyre inkább általánossá válik az a felfogás, hogy az igazi belső ellenséget a környezetszennyezés, a munkanélküliség, a bűnözés, a menekültkérdés, valamint a kisebbségekkel kapcsolatos emberjogi intézkedések hiányosságai stb. jelentik (Joenniemi – Stålvant 1995, 30. skk).

Összefoglalva, a balti régió különleges helyzetben van a többi régióhoz képest. Igaz, hogy a nemzeti kormányok itt ugyanúgy képtelennek bizonyultak, hogy kialakítsák a tényleges döntéshozatali mechanizmus intézményes kereteit, de a személyes kapcsolatok, valamint a köz- és a magánszférán belüli együttműködés sűrű hálója e térségben valamelyest ellensúlyozza ezt a hiányosságot. Így jött létre az az érdekes helyzet, hogy a regionális politika kialakuló szerkezete nem egészen kompatibilis az Európai Unióéval. Míg az EU még mindig nagymértékben a tagállamok kormányaira támaszkodik, a balti régió inkább a magánkezdemenyezésre épít. Egyet kell értenünk Thomas Christianssen (1995) véleményével: bár megállapítható, hogy a balti térségben a régió kialakulása alulról kiinduló folyamat, amely helyi polgári kezdeményezésekre és nem kormányzati szervezetek tevékenységére épül, mindazonáltal nem hagyhatók figyelmen kívül az Európai Unió által képviselt magasabb szintű érdekek sem. A közeljövő megoldandó problémája, hogy az Európai Bizottság a Balti-tengeri Államok Tanácsát szélesebb jogkörrel felruházott szervezetnek szeretné-e látni, amely a balti térségben koordinálja és megvalósítja a közös regionális politikát. Ez a cél azonban mindaddig nehezen lesz megvalósítható, ameddig a Balti-tengeri Államok Tanácsa nem intézményesült kerekasztal marad, amely magát inkább alulról szerveződő, decentralizált és kapcsolathálókon keresztül működő régiónak, semmint teljes értékű nemzetközi szervezetnek tartja (Christianssen 1995, 94, 96, 104).

ÖSSZEFOGLALÁS

A mai regionalizmus történelmileg meghatározott jelenség. Sokféle formát ölthet aszerint, hogy milyen szemszögből és milyen célból vizsgáljuk. Svédország és Finnország az EU tagjai, és rövidesen Norvégia

csatlakozása is várható. Egyesek arra helyezik a hangsúlyt, hogy Oroszország keleti, az Ural északi részéig húzódó területei is bekapcsolódjanak a regionalizációs folyamatba. Mások elsősorban a Barents-régió hirtelen láthatóvá vált összetett multikulturális helyzetét tartják szem előtt.

Európa északi részén a második nagy megarégió a balti tengeri államokból alakult ki. Történelmi szempontból a balti-tengeri térség hosszú időn keresztül inkább képzeletbeli entitás volt, semmint valóság. 1992 márciusában viszont „kézzelfogható és kiforrott, valóságos közösséggé” vált (lásd a 3. jegyzetet). Alapját közös programok alkotják, különösen a környezetvédelem területén.

Ez a megarégió egy kormányok közötti, állami szinten kezdeményezett vállalkozás, amely a Balti-tengeri Államok Tanácsában intézményesült, és nem csupán a Balti-tenger partján fekvő országokat, hanem Norvégiát, a Cseh Köztársaságot, Szlovákiát, Ukrajnát és Fehéroroszországot is magában foglalja. 1995 márciusában a Barents-régió mintáját követve, vagy lehet, hogy éppen vetélkedve vele döntés született Izland felvételéről a Balti-tengeri Államok Tanácsába. Új felvételi kritériumok megállapítása van napirenden; ezek révén az oroszországi Murmanszk, Arhangelszk, Pszkov és Novgorod térségei éppolyan tagokká válhatnak, mint Schleswig-Holstein, Mecklenburg-Előpomeránia tartományok vagy Hamburg városa; s Bréma, Brandenburg és Alsó-Szászország tagsága is napirenden van.

A balti-tengeri regionalizmus az 1970-es években jelentkezett először, ennek oka a környezet aggasztóan gyors romlásában keresendő. A nagyarányú környezetszennyezés mindenki számára nyilvánvalóan károsította a Balti-tenger halban gazdag vizeit; s ekkoriban kezdtek a környezetet fenyegető egyéb veszélyek is tudatosulni a közvéleményben. A közös regionális identitás kialakulásának folyamata felgyorsult, amikor a változó politikai, társadalmi és kulturális szükségletek egybeestek, és hatni kezdtek a régió körvonalazódó határaitra (Joenniemi – Stålvant 1995, 23).

A kétoldalú együttműködés technikai segítségnyújtás formájában már korábban megkezdődött a skandináv országok és Lengyelország, illetve az egyes balti államok között. A két- és többoldalú technikai segítségnyújtási programok számának növekedésével felmerült annak szükségessége, hogy meghatározzák a prioritásokat, és kidolgozzák a koordináció mechanizmusait. Minthogy a tartományi kormány Schleswig-Holsteinben

közömbös és felülről kialakított programot valósított meg, ezért soha nem volt statikus. A balti-tengeri regionalizmus állandóan változóban van, nemcsak struktúráját, hanem ideológiai tartalmát tekintve is. Politikai szempontból hasznos eszköznek bizonyult a makropolitikai kontextus átalakítására. Így, bár kevésbé látványosan, feltartóztathatatlan erőként hat a mai társadalmi és politikai folyamatokban. Összefoglalva: a balti-tengeri regionalizmussal mint a mai európai társadalom egyik legfontosabb újraformáló tényezőjével kell számolni.

BIBLIOGRÁFIA

- Armstrong, H.: The Role and Evolution of European Community Regional Policy. In: M. Keating – B. Jones (eds.): *The European Union and the Regions*. Oxford, 1995, Clarendon Press.
- Balcells, A.: *Historia del Nacionalisme Catala dels Orgens al nostre temps*. [A katalán nacionalizmus története a kezdetektől napjainkig.] Barcelona, 1992.
- Bratt Paulson, C.: *Linguistic Minorities in Multilingual Settings. Implications for Language Policies*. Amsterdam–Philadelphia, 1994.
- Cappelin, R.: Theories of Local Endogenous Development and International Cooperation. In: N. Weggeland (ed.): *Regional Studies*. Copenhagen, 1992.
- Christianssen, T.: European Union Perspectives on the Future of the Baltic Sea Region. In: P. Joenniemi – C.-E. Stålvant (eds.): *Baltic Sea Politics: Achievements and Challenges. Nordic Debate*. Stockholm, 1995, Nordic Council.
- Gali, A.: *Historia de les instituciones i del moviment cultural a Catalunya 1900–1936*. [A kulturális intézmények és mozgalmak története Katalóniában 1900–1936.] Barcelona, 1980.
- Gras, S.: Regionalism and Autonomy in Alsace since 1918. In: D. Urwin – S. Rokkan (eds.): *The Politics of Territorial Identity*. London, 1982, Sage.
- Joenniemi, P.–Stålvant C.-E.: Baltic Sea Politics: Achievements and Challenges. In: P. Joenniemi – C.-E. Stålvant (eds.): *Baltic Sea Politics Achievements and Challenges. Nordic Debate*. Stockholm, 1995, Nordic Council.
- Karlsson, I.: *Det lilla Europa*. [A kis Európa.] Stockholm, 1992.
- Keating, M.: Europeanism and Regionalism. In: M. Keating – B. Jones (eds.): *The European Union and the Regions*. Oxford, 1995, Clarendon Press.
- Konsolas, N.: EEC Regional Policy and the Integrated Mediterranean Programmes. In: N. Weggeland. (ed.): *Regional Studies*. Copenhagen, 1992.
- Majewicz, A. F.: *Minority Situation Attitudes and Development after the Come-back of Post-Communist to Power in Poland* (Az ICCEES Világkongresszusán Varsóban 1995-ben tartott előadás szövege).

- I Massena, A. M.: The Catalan Language in the Conflict between Centralism and Autonomy 1880–1940. In: S. Vilfan (ed.): *Ethnic Groups and Language Rights*. Darmouth, 1993.
- Osiander, A.: *The States System of Europe 1640–1990*. Oxford, 1994, Clarendon Press.
- Peterson, M.: *Linguistic and Institutional Change. A Study of the Political and Ideological Impact of Language Change in Transnational Organizations. Inter-European Research*. Göteborg, 1994.
- Peterson, M.: *What is the Relevance of Regionalism in a Federal European Context?* (Az 1995 május 26–27-i II. Locarnoi Politikai és Történelmi Konferencián tartott előadás szövege.)
- Rupnik, J.: Europe's New Frontiers. *Daedalus*, 1994. nyár.
- Vajta, K.: *Language and Culture in Alsace*. (Az 1995. június 9–11-i Göteborgi konferencián tartott előadás szövege.)

A HATÁR ÚJ JELENTÉSE KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Josef Langer

Az 1990-es évek Európájának egyik leglátványosabb eseménye a vasfüggöny, a kapitalista és a kommunista világrendszert elválasztó határ eltűnése volt. Habár egészen a közelmúltig ez a képződmény testesítette meg a határ végső fogalmát, mégis meglepően hamar megfeledkeztek róla. A szögesdrót, az őrtornyok, a riasztóberendezések, a taposóaknak a vasfüggöny többi kellékével együtt – nincsenek többé. Hosszasan és kitartóan kell keresgélنے annak, aki szeretne valamit fellelنے ezekből a régi szimbólumokból. Mint muzeális emlékek iránt sincs irántuk túlzottan nagy érdeklődés. Az Északi-tengertől az Adriáig visszatért rendes kerékvágásába az élet. Németországban a vasfüggőnyt 1989 után a tartományokat és a városi kerületeket elválasztó, sokkal kevésbé látványos adminisztratív határok váltották fel. A vasfüggöny helyett visszaállt a polgári társadalmak szokásos határellenőrzési rendje. Ez azért meglepő fejlemény, mert a vasfüggöny számottevő területet kínált a társadalom számára, hogy szorongásait és félelmeit kivetítse rá, arról a vonzerőről nem is beszélve, amelyet egyesekre a szigorú ellenőrzés és a veszély gyakorol. A vasfüggöny minden tekintetben elsőrendű, az emberiség történetében példa nélküli határ volt (Girtler 1992). Ahol azonban korábban a szabad világ végződött, ott kezdődnek ma a „reformországok”. Ahol egykor a kommunizmust építették, ma a kommunizmus társadalmi örökségének átalakításán fáradoznak. Ugyanakkor, amint látni fogjuk, még jelen vannak a múlt igencsak különös maradványai vagy inkább mementói is.

A vasfüggöny nemcsak ellentétes társadalmi rendszerek közötti választóvonal volt, az a határvonal, ahol véget ért a termelési eszközök magántulajdonához való alapvető jog – ahogyan ezt Nyugaton értik –, hanem ez a határtípus, legalábbis bizonyos történelmi időszakokban, a „létező szocializmus” országai között is fennállt. Az úgynevezett „baráti

országokkal” szemben ugyanolyan szigorú határellenőrzési rend volt érvényben, mint a kapitalistákkal. Példaként említhetjük a Magyarország és a Szovjetunió közötti rövid határszakaszt. A Tiszán, amely az 1940-es évektől kezdődően a két ország természetes határa volt (Prescott 1990), mindössze egyetlen határátkelőhely van, a záhonyi híd. A szovjet oldalon a határt szögesdróttal és őrtornyokkal erősítették meg, az állig felfegyverzett őroket pedig véredek kísérték. Ráadásul a két országot összekötő utat a híd közepén, a képzeletbeli határvonalon egy ötven centiméter magas padkával szakították meg.¹ Ez a kép igen emlékeztet a két Németországot elválasztó határ, vagy az Ausztria és az egykori Csehszlovákia valamelyik határátkelőhelyének képére. A vasfüggöny csupán kis darabját képezte az „elsőrendű határoknak”, ennek ellenére a világgözüelemény számára a határ paradigmájává vált a 20. század mindenütt jelen lévő államhatáraitra vonatkozó diskurzusban.

Bár a vasfüggöny a köztudatban a határ földrajzi fekvésétől függetlenül a Barents-tengertől az Adriáig egy és ugyanazon megjelenési formával rendelkezett, történelmi-társadalmi szempontból teljességgel eltérő területeket szelt ketté. A Német Demokratikus Köztársaság technikai szempontból tökéletes határa sosem volt hasonlítható a szocialista Jugoszlávia határaihoz. Évtizedeken át a berlini fal és a kettéosztott Németország képe határozta meg azt a diskurzust, amelyet a világ közvéleménye folytatott a vasfüggönyről. Ugyanakkor még számos egyéb helyen is történtek incidensek; ezeket kisebb érdeklődés kísérte, bár nem voltak kevésbé fontosak. Északon a vasfüggöny egy új, a háború eredményeként kialakult határt alkotott Finnország és a Szovjetunió között (Eskelinen – Oksa – Austin 1994, valamint Ahponen). Németországban egy létező országot szelt keresztül, Ausztriában pedig azt a határt követte, amely a dunai monarchia I. világháború utáni felbomlásának nyomán jött létre. Az olasz–jugoszláv határ, amely az 1960-as években már jóval átjárhatóbb volt, részben az 1940-es évek végének és az 1950-es évek elejének nemzetközi erőviszonyait tükrözve alakult ki (Strassoldo – Delli Zotti 1982). A kommunista országok közti határokat ugyan nem nevezték vasfüggönynek, de amint arról fentebb már szó esett, hasonló jellegűek voltak. Ott a határ az esetek többségében az I.

¹ Éger, Gy.: *Regionalism, Border and Minorities in East-Central Europe (a Similarities and Divergencies of Regionalism* címmel, az 1995. június 9–11-i göteborgi konferencián elhangzott előadás).

világháború után meghúzott határokkal esett egybe. Bizonyos helyeken azonban, például Lengyelországban, teljesen új határvonalat húztak.

Közép- és Kelet-Európa határai a politikatudományi kutatás tabu témái maradtak, még abban az időben is, amikor az európai társadalmak többé-kevésbé erőteljes szeparációjának negatív következményei egyre nyilvánvalóbbá váltak.² Még az 1970-es és az 1980-as években sem végeztek közvetlenül a határtérsegekre irányuló kutatásokat, pedig ekkor igencsak divatban volt a kommunista és a kapitalista társadalmak összehasonlító szociológiai vizsgálata. A kommunista rendszerek megszűnését követő fejlődés során mutatkozott meg igazán, hogy milyen hatalmas volt a lemaradása a tudományos kutatásnak. Nagyon rövid időn belül, a legkülönbözőbb helyeken és egymástól többé-kevésbé függetlenül számos projekt indult ebben a témában. Időközben ezek közül néhány be is fejeződött (Gasparini 1992; Seger – Belusky 1993; Eskelinen – Oksa – Austin 1994; Burkhardt 1995; lásd még Ahponen).³

A legtöbb esetben a posztkommunista térség „reformországainak” kutatóit is bevonták a kutatómunkába. Annak ellenére, hogy az együttműködést motiváló okok gyakran nagyon különbözőek voltak, olyan összehasonlító elemzések születtek, amelyekre mindeddig nem nyílt lehetőség.

AZ OSZTRÁK–MAGYAR HATÁRSZEGMENS

Történelmi okokból Ausztria és Magyarország esetében nyílik a legjobb lehetőség az országhatárok által kiváltott hatások tanulmányozására. Magyarország határait szinte teljes egészében újrarajzolták az I. világháború után. Nem régebbi a jelenlegi osztrák–cseh (Komlosy – Buszek 1995), osztrák–szlovák, osztrák–magyar és osztrák–szlovén határ sem. Nem az ott lakók érdekei szerint alakultak így, hanem kívülről húzták

² Még Strassoldo – Delli Zotti (1982) jól ismert esszégyűjteményében is csak elvétve fordulnak elő a határok két oldaláról származó, szűkebb értelemben vett összehasonlító adatok.

³ A Szövetségi Tudományos, Kutatási és Művészeti Minisztérium Bécsben szerveázó kollektív projektet kezdeményezett a „Grenzenloses Österreich” (Ausztria határok nélkül) mottó jegyében. E kutatás iránt igen eleven érdeklődés mutatkozott a budapesti Közép-Európa Intézet, a goriziai International Sociology Institute, valamint a Joensuu-i Egyetem részéről.

meg őket a békeszerződések során (Saint-Germain, Trianon). Mint-hogy Ausztria folyamatosan része volt a kapitalista Nyugatnak, e térségek ma igen érdekesek a fejlesztéspolitika szempontjából. Magyarország határai ugyanakkor különösen vonzó kutatási területet jelentenek a határok, a régiók és az etnikai csoportok viszonyrendszerének tanulmányozására. A trianoni békeszerződés (1920) gyakorlatilag mindenütt etnikai átfedéseket hozott létre, amelyek többé-kevésbé a II. világháború után is megmaradtak. Ugyanakkor a mai Magyarországot a korábbi dunai monarchia területei veszik körbe. Mindegy, hogy a magyar határ menti területek közül melyeket választjuk vizsgálódásunk célpontjául – valamikor mindegyik a Monarchia része volt, s így gyakorlatilag hazai tájnak tekinthető.

A Magyarországot és Ausztriát elválasztó jelenlegi határ története azonban nem ilyen egyszerű. A határ végső meghatározásához időre volt szükség: az I. világháború végétől 1921-ig, illetve bizonyos területeken 1923-ig; ebben az időszakban oda-vissza csereberélték a falvakat mindaddig, amíg el nem érték a kívánatos etnikai egyensúlyt, amelynek egyszersmind gazdasági szempontból is kielégítőnek kellett lennie. A régi adminisztratív határ Ausztria és Magyarország között nyugatabbra húzódott, a Lajta és a Rozália-hegység vonalában; ezért lehet néha találkozni a „Ciszlajtánia”, illetve a „Transzlajtánia” kifejezésekkel, amelyek a birodalom osztrák, illetve magyar felét jelölik. Az osztrák oldalon ma Burgenland tartomány található. Ez a terület 1921-ig a nyugat-magyarországi Moson (Wieselburg), Sopron (Ödenburg) és Vas (Eisenburg) vármegyék részét képezte.

A Magyarországtól való elválást Bécs kezdeményezte, nem a helybéli lakosság. Különösen Burgenland déli részén (Pinka-völgy), ahol a német, magyar és horvát közösségek nagyon közel helyezkedtek el egymáshoz, több időt vett igénybe a választóvonalak meghatározása. Az, hogy ezek a határok ott vannak, ahol, különböző geopolitikai (mint pl. Olaszország és Csehszlovákia esetében), nemzeti (Ausztria/Magyarország), valamint etnikai és regionális tulajdonjogi érdekeknek köszönhető. Számos arisztokrata például arra törekedett, hogy birtokai a magyar oldalra kerüljenek; ebben az egyéb tényezők mellett az olcsóbb munkaerő vagy a nagybirtokok egyben tartásának igénye játszott szerepet. Csehszlovákia korridort szeretett volna az Adriához és a délszláv területekhez. A párizsi békekonferencián a csehszlovák küldöttség hozta fel elsőként Nyugat-Magyarország témáját (Gruber 1991).

Miután az új osztrák–magyar határ a helyére került, egészen 1948-ig meglehetősen átjárható maradt. Azok a helybéliek, akik tulajdonnal és földdel rendelkeztek a másik oldalon, átjárhattak a határon és használhatták tulajdonukat egy egyszerűen, mindenfajta bürokratikus akadályok nélkül beszerezhető engedély segítségével. A társadalmi és kulturális kapcsolatok (esküvők, ünnepek, orvosi vizitek) zavartalanok maradtak. A fokozatos iskolai irányváltástól (Nickl 1991) és a kialakuló új politikai adminisztrációtól eltekintve nem sok figyelemre méltó dolog történt ezeken a területeken. Gazdasági vonatkozásban azonban más volt a helyzet. A körmendi, szombathelyi és soproni hagyományos piacokra való eljutás egyik napról a másikra a határegyezmények hatálya alá került, és így megszakadt; a kereskedelmi útvonalak Bécs és Graz felé ekkorra még nem alakultak ki.

A következő fordulópontra 1948–49-ben következett be, amikor a magyar területen felállították a drótkerítéseket és lerakták az aknamezőket. Ezzel teljessé vált annak a térségnek a kettéosztottsága, amely még a század elején jogi, kulturális, társadalmi és gazdasági szempontból egységes egészet alkotott. Az 1956-os magyar felkelés idején rövid időre megnyitották a határt, de ezt követően technikailag még tökéletesebb és rafináltabb módon zárták le, mint korábban bármikor. Az aknákat 1965 után elektronikus jelzőrendszer váltotta föl. A települések közötti kapcsolat, amely, ha másként nem, hát átkiabálás útján, mindeddig fennmaradt, most megszakadt. A határ menti területeket a magyar oldalon zárt övezeteknek minősítették; csak különleges engedéllyel lehetett őket felkeresni (lásd Böhm), és az ellenőrzés több kilométerrel a tulajdonképpeni határ előtt megkezdődött.

AZ ÚJRAEGYESÍTÉS ÉS AZ ELVÁLASZTÁS SZEMANTIKÁJA

A vasfüggöny erős szimbólumnak bizonyult, mindkét oldalon mély nyomot hagyott több generáció gondolkodásán. A társadalmi folyamatokban a határ szemantikája legalább annyira fontos, mint fizikai mivolta. Bár az utóbbi teljességgel eltűnhet, a határ nyomait ennek ellenére továbbra is megtalálhatjuk az emberek gondolkodásában (lásd Häyrynen). Felváltotta-e valami a vasfüggönnyt a szemantikai dimenzióban? Először is, a vasfüggöny lebontása finomabb különbségtételeket tett lehetővé a határ mindkét oldalán élő népesség számára a korábbi beszűkült látás-

mód helyett. Egy nemrég készült tanulmány például olyan apró mozzanatokra hívja fel a figyelmet, mint az úthálózat különbségei, a telefonfülkék formája, az irodai berendezés stb. eltérései az osztrák–magyar határ mentén végig (Zschokke 1993). Újabb dimenziót jelent a nyelv. Ausztriában kelet felé tartva már mélyen Ausztria belsejében felfedezhetünk magyar nyelvű közlekedési táblákat és reklámokat. Hasonló német nyelvű hirdetésekkel találkozhatunk a magyar oldalon is. E jelenségcsoport része az a hirdetőtáblakon olvasható különös felirat is, amellyel akkor találkozhatunk, amikor Burgenlandba, a legkeletebbre fekvő osztrák tartományba lépünk: „*Hier geht's uns gut. Land zum Leben.*” (Jól élünk itt. Burgenland élni való föld.) Ezekkel a szavakkal üdvözlí a tartomány az oda érkezőket, utalva arra, hogy jó ott, a határ mentén élni. E megfigyeléseket kiegészítheti még az autópályákon és autóutakon Bécsből dél felé tartó autók és teherautók látványa. Országjelzésük mutatja, hogy lényegében a volt szocialista tábor országai-ból valók. Sokkal több CZ, SK, HU, SLO és PL jelzés fordul elő, mint a Németországot jelölő D betű.

Egy dolog világosan látható: a volt vasfüggöny mentén sok változás történt. Ez már az első látogatás alkalmával szembeötlík. A taposóaknák és a szögesdrót helyett az emberek ma a „Szimpózium”-ról beszélnek. Egy polgármester használta ezt a kifejezést, arra a helyre utalva, ahol az osztrák, a szlovák és a magyar határ összetalálkozik. Ma ezt a hármas határpontot kőszobrok veszik körül, amelyek az angliai Stonchenge archaikus-mitikus kőszobraira emlékeztető emlékművet alkotnak. Déllebbre, Andau közelében az *Einserkanal*hoz vezető út mindkét oldalán akasztófaszerű építményekkel találkozhatunk.⁴ Ez egy helyi kulturális csoportok által oktatási céllal kialakított „ösvény”, amely a világ összes menekültjének és sorsüldözöttjének állít emléket. Egy óriásplakáton egy osztrák–magyar bank keres ügyfeleket. Mindkét ország térképe szerepel a hirdetőtáblán, zászlóikat a mindkettőben közös fehér sáv fűzi össze: hatásos szimbólum. A továbbiakban egyre gyakrabban látni magyar nyelvű hirdetéseket és táblákat, amelyek azonban kizárólag gyakorlati és/vagy gazdasági célokat szolgálnak. Például a stíriai Gleisdorfban – a határtól távol – az autópálya mentén magyar nyelvű „Besorolni” felirat jelzi, hogy az autósoknak melyik sávba kell besorolniuk.

⁴ Az *Einserkanal* az osztrák–magyar határ mentén folyik, a Fertő tóból vezeti el a vizet.

Itt szeretnék újra visszatérni a képi közeg témájához, és olyan mozzanatokra felhívni a figyelmet, amelyeket terepmunkám során Ausztria keleti határa mentén tapasztaltam. Ezek nagyon is tipikus légkört és fejlődési tendenciákat jelenítenek meg a volt vasfüggöny mentén.

Első jelenet: A sötét oldal

Miközben e kutatáson dolgoztam, természetesen megpróbáltam minden lehetséges, Burgenlanddal kapcsolatos forrást megszerezni. Eszembe jutott James Michener évekkel korábban olvasott regénye, „Az andaui híd”, amelyet azonban Auszriában nem sikerült első próbálkozásra megszereznem; végül a burgenlandi tartományi kormány könyvtárában bukkantam rá. Michener az 1956-os magyar felkelést kísérő erőszakos eseményekről írt.⁵ A szerző a forradalom során megnyilvánuló kíméletlen erőszak, valamint a nyugatra irányuló menekültáradat ábrázolását helyezte előtérbe, amelyben az *Einserkanal*on átívelő híd az osztrák–magyar határon minden bizonnyal fontos szerepet játszott. Ott nagy veszélyek közepette ezrek és ezrek lépték át illegálisan a határt.

Így Andau nyilvánvalóan különösen érdekes volt számomra. És valóban, Michenert jól ismerték ott. Egy aktív tevékenységet kifejtő kulturális szervezet egyfajta oktatóösvény kialakítását kezdeményezte az *Einserkanal*hoz vezető út mentén, amely a menekültek által átélt borzalmakra hívja fel a figyelmet. A határ mentén, bozótok között vezető poros ösvénybe torkolló út két oldalán bizarr szobrokat emeltek, amelyek a félelem és az elhagyatottság hangulatát árasztják. A szemlélőnek automatikusan Beckett „Godot-ra várva” című darabja vagy valamilyen horrorfilm, vagy más ehhez hasonló jut az eszébe. A vándor akár akasztófának is nézheti a szobrokat, amelyeken testrészek himbálódznak, már amit a döggeszélyük meghagytak belőlük. Ez itt a vég, nincs tovább. A borzalmak útja – a határ.

A kezdeményezők elevenen akarták tartani azoknak a drámai cseméyeknek az emlékét, amelyek a vasfüggöny idején történtek. Az ösvény

⁵ Budapest egyes házfalain még mindig láthatók a harcokból származó golyónyomok.

az összes menekültnek és számkivetettnak ajánlották. Egész utam alatt ez volt az egyetlen hely, amely a vasfüggönyt juttatta eszembe. És akkor is csak azért, mert tudtam róla. Ez volt számomra a legnagyobb meglepetés: bárhol közelítettem is meg a határt, még csak a nyomait sem találtam azoknak a határákadályoknak, amelyek néhány évvel korábban olyan átjárhatatlanoknak látszottak. A vasfüggöny úgy tűnt el, mintha sohasem létezett volna. Az Andau melletti *Einserkanal*hoz vezető út mentén elhelyezett szobrok meglevenítik a képzeletet, és talán néhány emléket is segítenek felidézni.

Második jelenet: „A Szimpózium”

Amikor riportot készítettem Deutsch Jahrndorf (Németjárfalu) polgármesterével, azon nyomban a „Szimpóziumról” kezdett el beszélni, és megkérdezte, vajon megnéztem-e már. Miután értetlenségemnek adtam hangot, kiderült, hogy a polgármester arra a helyre utalt, ahol az osztrák, a szlovák és a magyar határ összecsúsz. Közvetlenül a határzár megszüntetése után a három szomszédos ország keresztény pártjainak küldöttségei találkozót tartottak és majálist rendeztek május elsején. A polgármesternek ez a „Szimpóziumként” őrződött meg az emlékezetében. Ebben az évben más volt a helyzet, a magyarok nem jöttek el.

Elindultam a „Szimpózium” helyének irányába. Maga volt a hármashatár, annak legtisztább formájában. Három határ, amely egyetlen pontban találkozik össze.⁶ Bizonyos értelemben ez vizsgálódásunk egyik földrajzi kiindulópontja. Egy esős napon, rövid autótúr után Deutsch Jahrndorf-tól keleti irányba a frissen szántott földek túloldalán egy különös sziklakompozíciót pillantottam meg. Egy teljesen elhagyatott határállomáshoz értem. A vasfüggönynek semmi nyoma. A „Szimpózium” – a hármashatár – e határátkelőtől mintegy kétszáz méterre északra, Pozsony irányában található. Pontosan a határ mentén sétáltam, amelyet itt mindössze piros-fehér oszlopok jeleztek. Bevallom, jó móka volt időnként átlépni Magyarországra. Tovább is mehettem volna abban az idegen országban, és valószínűleg senki nem állított volna meg.

⁶ Nem minden ország rendelkezik ilyen „hármashatárral”. Ausztriának viszont pontosan kilenc van belőle!

A „Szimpózium” az angliai archaikus-mitikus Stonhenge-re emlékeztet. A határoszlopot óriási kőszobrok veszik körül, amelyeken Ausztria, Szlovákia és Magyarország címerei találhatók. Az egyik különbség az Andau felé vezető út mentén felállított, madárijesztőszerű ácsolatokhoz képest az, hogy ezek a faragott kővek védelmezően övezik azt a teret, amelyet létrehoztak. És valóban, ha a látogató besétál ebbe a körbe, biztonságban érzi magát. Nem a vasfüggöny jut az eszébe, hanem a Stonehenge-hez hasonló hosszú időszakok. Ha körbesétálunk ezen a helyen, folyton határsértést követünk el, mert három országhatár láthatatlan vonalai keresztezik itt egymást. A hely elmélkedésre serkentő légköre elhiteti velünk, hogy a határok ezen eltűnése egyszer ténylegesen is megvalósulhat. Azt az időt előlegezi meg ez a hely, amikor az országhatárok jelképesek vagy teljesen meg is szűnnek. A polgármester szerint először területen kívülre lehetne nyilvánítani a „Szimpóziumot”, majd pedig szabályozni kellene megközelítését, mert a térség osztrák földművesei egészen a határvonalig felszántják földjeiket.

A határon található szobrok többnyire a *Land Art* kategóriába tartoznak. Mintha mind Andauban, mind Deutsch Jahrndorfban egyfajta szelleműző szerepet játszanának, távol tartják a történelem rossz szellemeit. Vannak azonban fontos különbségek is. Andau elsősorban magánkezdemenyezésre jött létre. Bár tervezik, hogy az ösvényt a határon át elvezetik Magyarországra, ez még nem valósult meg. A szobrok súlyosan megsebzett, komor lelkiállapotot jelenítenek meg. Bárkinek, aki újra szeretné teremteni a másik oldallal való társadalmi kapcsolatokat, számolnia kell ezekkel az érzésekkel, még akkor is, ha a fizikai határok már teljesen eltűntek is. Ugyanakkor a Stonhenge-re emlékeztető szobrok Deutsch Jahrndorf mellett sokkal hivatalosabb benyomást keltenek. Az általuk alkotott kör nemcsak a három ország határát metszi, hanem állítólag a nagypolitika kezdeményezésére jött létre. Így inkább elegáns, nem monumentális, hanem nyugodt hatást keltenek. Inkább az észhez, mint az érzelmekhez szólnak. Talán arra akarják emlékeztetni a látogatót, hogy a három ország a történelem folyamán egykoron összetartozott, és ennek így kell lennie a jövőben is. Ezek a szobrok valamifajta kohéziós erő utáni vágyódást sugallnak. Úgy tűnik, nem az emberekhez, hanem magasabb szférákhoz szólnak. Bizonyára nem véletlen, hogy e művészi alkotásokhoz nem vezet semmilyen közvetlen út.

Harmadik jelenet: A hadsereg

A Deutsch Jahrndorfba visszavezető úton – az új benyomások zsongító hatása alatt – megállított az osztrák hadsereg két járőre.⁷ A vasfüggöny 1989-es megszüntetése nyomán rendkívül megemelkedett az illegális határátlépések száma. A keletnémetek után a románok jöttek, később egyre több menekült a harmadik világból és a Szovjetunió újonnan függetlenné vált tagköztársaságaiból. Mivel Ausztria nem rendelkezik külön határőrséggel, a katonaságnak kell ellátnia ezt a feladatot. „Nyissa ki a csomagtartót!” – indult beszélgetésem a két fiatal sorkatonával. Úgy tűnt, az unalom a legnagyobb problémájuk. Jó ideje semmi sem történt, így éppen jókor érkeztem. Órákon keresztül kell bámulniuk a mezőt Pozsony irányában. A határnak valahol ott kell lennie, de semmilyen mozgás sem észlelhető. Igen, egyszer egy egész csoportot tartóztattak fel ott, de annak már jó ideje. Ők maguk soha nem láttak egyetlen illegális határátlépőt sem. És a „Szimpózium”, a hármaskörű határ? Az túlságosan messze van. Mellesleg az oda vezető út eső idején csupa sár. Ez az egész rész merő unalom. Errefelé még csak rendes fogadók sincsenek, nem úgy, mint otthon, Voralbergben (Nyugat-Ausztriában). Minden olyan csendes. És valóban, a hadsereg csak erősíti a béke és a biztonság érzetét annak a határnak a mentén, amely a vasfüggöny megszűnte után látszólag eltűnőfélben van.

A helybéliek örülnek a hadsereg jelenlétének. A határ menti falvakban katonai járművek parkolnak és fegyverekkel, rádióval felszerelt egyenruhás férfiak többnyire kettesével állnak őrt valószerűtlen, rög-tönzött bódéik előtt. Hirtelen eszembe jutnak az Andau melletti, hasonlóképpen törékeny állványzatok, és eszembe ötlnek a vasfüggöny megfigyelőtornyai is. De ezeknek az öröknek itt egészen más a szerepük. Amellett, hogy minden bizonnyal elősegítik, hogy a határforgalom a kialakított határátkelőhelyeken keresztül haladjon, jelenlétüknek pszichológiai és gazdasági jelentősége is van. A magyar határt elzáró, oly nehezen leküzdhető határzár felszámolását nagy öröm fogadta, de mára a vasfüggöny megszüntetése egyes helyi közösségekben bizonytalanságot is keltett. A katonaság jelenléte pszichológiai segítséget nyújt az elvonási tünetek enyhítéséhez.

⁷ A magyar oldalon található Horvátjárfalu elnevezésű település neve e terület korábban etnikailag vegyes jellegére utal.

Negyedik jelenet: Az Osztrák–Magyar Pénzintézet (POSTABANK)

A fejekben élő határok (Langer 1992) még sokáig nem fognak eltűnni. Ez a települések etnikai múltjából, közlekedési infrastruktúrájából, társadalmi összetételéből és gazdasági szerkezetéből fakad. A változás jelei leginkább a gazdaság egyes területein látszanak. Ez talán nem is annyira a helyi cégekre vonatkozik, bár figyelemre méltó kezdeményezésekkel találkozhatunk ezen a téren. Első pillantásra szembetűnő a nagyszámú, különböző termékeket és szolgáltatásokat kínáló, magyar nyelvű felirat, különösen a Budapest felé vezető úton, például Nickelsdorfbán, Zurndorfbán vagy Fürstenfeldben. Bár e hirdetések közül sok újnak tűnik, valójában, különösen Észak-Burgenlandban, nem éppen új keletűek. A feliratokhoz tartozó üzletek, irodák gyakran üresek, vagy a hirdetett szolgáltatások nem találhatók meg bennük. Az 1980-as évek végén más volt a helyzet, mivel abban az időben nagy volt itt a forgalom a magyarok által újonnan támasztott keresletnek köszönhetően. Ez az itteni határ menti városok számára a nagy felvirágzás időszaka volt. A polgármesterek a megnövekedett adóbevételekből új nyílászárókat csináltathattak az iskoláknak, vagy még egy óvónőt vehettek fel az óvodába. A határ menti városok legtöbbje számára ez az idő már a múlté. A forgalom, amely akkor zavaró volt, régóta az A4-es autópályán halad keresztül. Nem tudni, miért, de mindössze a magyar feliratok maradtak meg. Ez némileg nemzetközi légkört kölcsönöz az amúgy meglehetősen kihalt városoknak.

Egy plakát, amely 1993-ban Burgenlandban mindenfelé látható volt, szintén nemzetközi légkört áraszt. Ausztriát és Magyarországot térkép formájában mutatja, nemzeti lobogóik színeiben, azaz piros-fehér-pirosban, illetve piros-fehér-zöldben. A két országot a mindkettőben meglévő középső fehér sáv köti össze. Alatta egy osztrák–magyar bank neve olvasható. E plakátnak óriási jelentősége volt a határok szimbolikus leküzdésében. Igencsak különös viszont, hogy bárhol is beszéltem erről a plakátról interjúalanyaimmal, senki sem tudta felidézni. Lehet, hogy ez az oka annak, hogy nem cserélték le. A gazdaságnak megvan a maga kulturális jelentősége is, túl azon, hogy segít leküzdeni a vasfüggöny felszámolása után fennmaradt pszichológia korlátokat; kiváltképp azért, mert a határon túli falvakkal és városokkal kialakult, eleinte euforikus kulturális kapcsolatok hanyatlásnak indultak.

Négy, az új kelet–ausztriai határhelyzetet jól jellemző jelenetet mutattam be fentebb. Véleményem szerint jól tükrözik e határterület életé-

nek főbb lehetséges tendenciáit. Ezek az elnyomás (az *Einserkanal* szobrai), a történelmi kapcsolatok (a „Szimpózium”), a törvény és a rend (a határőrök), valamint a gazdaság (Postabank). A vasfüggöny szimbolikus jellel történő átalakulása természetesen még nem meríti ki az új határhelyzet teljes valóságát. Még mindig nemzetközi határvonal húzódik itt, annak összes velejárójával. A határ technikai felszereltsége egy *másodrendű határ*⁸ szintjére csökkent, de ettől még országhatár marad. A határon vannak akadályok, ezek azonban inkább csak adminisztratív, mintsem fizikai vagy szimbolikus jellegűek. Ez utóbbi két aspektushoz egyaránt kapcsolódnak a hadsereg ellenőrző pontjai, amelyek mind szemantikai, mind fizikai funkciót betöltenek.

AZ ORSZÁGHATÁR

A vasfüggöny megszűnése után új határátkelőket nyitottak szinte egész Kelet-Európában, de kiváltképpen Ausztria keleti határán, bár meg kell jegyeznünk, hogy a határátkelők státusa eltérő, és átjárhatóságuk sem egyforma. Alapvetően három típusuk létezik: 1. a nemzetközi határátkelő, 2. csak a szomszéd országok állampolgárai számára nyitott határátkelő, 3. csak gyalogosok és kerékpárosok számára fenntartott átkelőhelyek. Ma csupán Burgenlandban több mint egy tucat határátkelőhely található. Számuk még magasabb is lehetne, ha az osztrák oldal lakói nem tartottak volna a túlságosan nagy forgalom zavaró hatásától. A meglévő határátkelőhelyeken 1989 óta igencsak megemelkedett a személyek és javak áramlása. Az emberek a „határ” kapcsán erre a tapasztalatra, és nem a korábban tárgyalt szemantikai együttesekre gondolnak. Ahhoz, hogy teljesebb képet alakíthassunk ki a határról, meg kell vizsgálnunk a másodrendű országhatáron felállított berendezéseket is.

Az országhatárokat a következőket jelentik: STOP – útlevél-ellenőrzés – TOVÁBB – STOP – az áru és a poggyász vámellenőrzése – SENKI FÖLDJE – STOP – útlevél-ellenőrzés – TOVÁBB – STOP – az áru és a poggyász vámellenőrzése – TOVÁBB. Mindezzel csak bizonyos helyeken, az úgynevezett határátkelőhelyeken találkozhatunk. Egyébként az ellenőrzési pontok között a határon általában csak STOP-jelzés látható.

⁸ Az ilyen határokat a minimális ellenőrzés és a kiépitett akadályok hiánya jellemzi.

Minden szociokulturális entitásnak (emberek, áruk, javak stb.) ezt a megszabott rendet kell követnie. Csak maga a Természet hagyhatja figyelmen kívül. Igen, a Természet teljesen zavartalanul fejlődhet e területen – a határzóna ökológiai egység is. Ám minél civilizáltabb a határ, annál több ember jelenik ott meg a maga különböző tevékenységeivel. Különben az országhatár – a modern kor találmánya – minden tekintetben logikus, éppen ezt a célt szolgálja technikai szempontú fejlesztése. A technikailag kiépített határ, mint például a vasfüggöny, azért megirritkaságszámba, mert létesítésénél tekintettel kell lenni a költségekre és a várható haszonra. A költségek gazdasági jellegűek, a nyereség pedig a politikai-adminisztratív szabályok betartásában jelentkezik.

Az országhatárt mindenekelőtt szabályrendszerként (elméleti szempontból egy rendszer fenntartását szolgáló választóvonalként; Luhmann 1982) határozhatjuk meg, amely személyeket és szociális tárgyakat (javakat, árukat és szolgáltatásokat) szelektál. Akik az ellenőrzést végzik, megszabott kritériumok alapján döntenek arról, hogy egy adott személy vagy tárgy átléphet-e vagy sem. A kritériumok meghatározzák, mi az, amit a *politikai rendszer* kész befogadni, és mi az, amit nem. Az *egyének* ellenőrzése általában egyszerűen zajlik. A származási országból a célországba történő átkelés kulcsa egy olyan, személyazonosságot igazoló okmány (például útlevél), amelyet mind a két ország elismer. Természetesen még itt is különbséget tesznek az átlagpolgár és a kivételezett funkcionáriusok és más befolyásos személyek között (szolgálati útlevél, diplomata-útlevél).

Jóval bonyolultabb folyamat az áruk, javak és szolgáltatások ellenőrzése – a *vámellenőrzés*. Az átlagos utazó alig veszi észre, hogy ezek a szabályok egyáltalán léteznek – hacsak fel nem figyel a kamionok álló sorára, amely különleges arculatot kölcsönöz a jelentősebb határátkelőhelyeknek. A vámellenőrzés alapját az áruk osztályozása alkotja. Gyakorlatilag minden elképzelhető társadalmi termék szerepel a vámhivatal jegyzékeiben. Ez már önmagában is lenyűgöző. Hol másutt találhatnánk még meg az emberiség összes alkotásának teljes jegyzékét?! A vámhivatalnokoknak minden egyes esetben külön kell dönteniük azokról a feltételekről, amelyek mellett az egyes tárgyak átléphetik a határt. A legtöbb esetben az átkeléshez vámok, adók, letétek és díjak kapcsolódnak.

A határ- és vámellenőrzés igen költséges. A vámilletékeket a megszabott vámtarifák, eljárási díjak, biztosítási díjak stb. szerint kell megfizetni. Az egyes lépésekhez tartozó tranzakciók időigényesek, általában több órába vagy napba telnek. Meg kell fizetni az árukat és javakat kísé-

rő személyeket is. Az egyes ember szempontjából ez egyszerűen elvesztegetett idő. Az egész rendszer szempontjából nézve viszont így kerül ellenőrzés alá az értékteremtési folyamat egésze. A határ feltartóztatja a mozgást, a régió életfolyamatait. Dühítő és frusztráló, ha hatalmas közlekedési dugókban kell végeláthatatlanul várakoznunk. A helyzet hasonló a nagyvárosok csúcsforgalmi dugóihoz vagy ahhoz, amikor az autópályákon végeznek útjavításokat. Magasba csapnak az indulatok, de itt könnyebb megtalálni a bűnbakot. Szidjuk az alkalmatlan tisztségviselőket és az élősködő bürokrácia valóban ostoba rendelkezéseit.

A határ feltartóztatást, ellenőrzést és átalakulást jelent. Az átkelés után minden megváltozik: az illető idegenné vagy újra odavalósivá válik. Általában a lelkiállapot is módosul. A külföldre utazók esetében érvénybe lépnek a másik országhoz kapcsolódó kockázatok és lehetőségek. Vajon ugyanúgy viselkedik-e a közlekedési rendőrség, mint odahaza? Sikertől-e a szállodában megértetni magunkat? Vajon lehet-e ólommentes benzint kapni? Aki nyugatról utazik keletre, annak számolnia kell azzal, hogy számos kisebb városon és falun kell keresztülautóznia, amelyek elhanyagoltabbak, alacsonyabbak a fizetések, kevésbé megbízható a jogrendszer és kevesebb érvénye van a szóbeli megállapodásoknak. Akik az ellenkező irányba utaznak, viszont talán éppen a városok előtti forgalomlassító akadályokon vagy a szemét különböző fajtáinak gyűjtésére szolgáló különféle színes konténereken tűnődnek el. Lehet, hogy a végén állást kereső illegális bevándorló válik belőlük. Mindig adódhatnak a hovatarozásból és a kommunikációból adódó problémák. A javak is új jelentés- és értékkontextusban jelennek meg. A határok szabják meg azokat a kritériumokat, amelyek alapján elkülönül, ami odatartozó és az, ami nem (Willke 1991, 30).

Metaforikusan szólva, az országhatár úgy is felfogható, mint a politikai társadalom külső védőrétege. A látható épületek, berendezések és üzletek csak a felszín jelentik. Onnan artériák vezetnek befelé, a további ellenőrző pontokhoz, valamint a tényleges irányítási és döntési központokhoz is. Mindenről, ami a határon történik, a kormány dönt. Az irányítási és döntési központok helyzete hatással van a határokra, és viszont, a határok hatással vannak a politikai és adminisztratív döntésekre és tevékenységekre.⁹ Az országhatár a politika összetett, változó alrend-

⁹ „...a határok a rendszeren keresztül a rendszer újratermelésében kettős értelemben is részt vesznek, termékként és előfeltételként is” (Baecker 1988).

szere. Az egyéb rendszerek, például a gazdasági, társadalmi és kulturális rendszerek szempontjából az országhatárok semmilyen relevanciával sem rendelkeznek.

ÖSSZEGZÉS

A határ jelentése Közép-Európában 1989 után gyors változáson ment keresztül. Úgy tűnik, mintha a helyzet ma sokkal bonyolultabb lenne, mint a vasfüggöny idejében, bár akkoriban a határ fogalma clevenebben élt a köztudatban. Nemcsak a határ rendkívül alacsony szintű átjárhatósága és az esetenként előforduló súlyosabb incidensek miatt, hanem a vasfüggöny által felerősített centrum–periféria dilemma miatt is. A határvidék mindkét oldalon közvetlenül kapcsolódott a központhoz: nyugaton elsősorban gazdasági szempontból, míg a kommunista keleten adminisztratíván is. Most ezen perifériák előtt nemcsak az a lehetőség nyílt meg, hogy gazdasági jólétüket a határon átnyúló együttműködés kiépítésével növeljék, hanem az egyes országok centrumai között zajló, jóval magasabb szintű árukereskedelemből, valamint a tőke és a szolgáltatások áramlásából is hasznot húzzanak.

A *határvonal* viszont a Kelet–Nyugat ellentét megszűnte után is az esetek többségében változatlan maradt. Kevés kivétellel ezeket a határvonalakat már az I. világháború után meghúzták. Minthogy a határvonal mindig a geopolitikai hatalmi egyensúly következménye, feltételezhetjük, hogy a jól ismert kivételektől (Csehszlovákia, Jugoszlávia) eltekintve a lokális geopolitikai helyzet alapvetően nem változott. A Nyugat kihívása főleg gazdasági jellegű volt, és nem kérdőjelezte meg a nemzeti szuverenitást. Másképp volt ez az első, és bizonyos mértékig a második világháború után. A határok elmozdulása Kárpátalján, illetve az osztrák–magyar határ kialakulása jól illusztrálják a különböző hatalmi központok bonyolult összjátékát a határvonalak meghúzásának összetett folyamatában. Az osztrák–magyar határról az I. világháborút követően folyó tárgyalások során a közép-európai ügyekben még az olyan, kevésbé érintett országok is jelentős szerepet játszottak, mint Olaszország vagy az Egyesült Államok; a Szovjetunió törekvése a közvetlen szovjet–magyar határ megteremtésére azt eredményezte, hogy a második világháború után Csehszlovákiától Ukrajnához csatolták Kárpátalját.

A határ egy másik aspektusa annak a módja és mértéke, ahogy a központi hatóságok a határellenőrzés rendjét *szabályozzák*. Míg a határ vonala a geostratégiai hatalmi egyensúlytól függ, a határellenőrzés rendjének szabályozása az állam belső hatalmi egyensúlyának függvénye. A klasszikus liberális állam a határellenőrzés rendjének másféle szabályozásával él, mint a jóléti állam, más a demokráciák és más a diktatúrák, más a feudális állam és más az ipari társadalom stb. szabályozása. A geopolitikai egyensúly hiánya a határvonal elmozdulásához, a belső egyensúlyvesztés a határ rendjének megváltozásához vezethet. Az utóbbi jelenségnek éppen manapság lehetünk szemtanúi Közép-Európában. A korábbi vasfüggöny nyugati oldalán a határellenőrzés rendjét szinte párhuzamosan szigorították meg az utazási korlátozásoknak a poszt-kommunista országokban történt megszüntetésével. Ez elsősorban az emberek, és csupán kisebb mértékben az áruk mozgását befolyásolja. Ezt mutatja a kiterjesztett vízumszabályozás, a szigorúbb határellenőrzés, az ellenőrzőpontok között mozgó katonai járőrök jelenléte stb. A határokat a határellenőrzés rendjének szabályozása szerint lehet osztályozni (pl. első-, másod- és harmadrendű határ).

A határ jobb megértéséhez szintén hasznos lehet, ha különbséget teszünk *társadalmi határok* és *országhatárok* között. A társadalmi határok ott kezdődnek, ahol a társadalmi, kulturális és gazdasági – egyének és csoportok közötti – kapcsolatok véget érnek. A nemzetállam – melyre a modern országhatár kialakulása visszavezethető – és a kommunista rendszerek egyaránt arra törekedtek, hogy az országhatárok egybeessenek a társadalmi határokkal. Bár ugyanazokat a célokat (például prosperitás, szuverenitás) tűzték ki maguk elé, ezeket eltérő módszerekkel próbálták elérni. A nemzetállam a szociokulturális (például nyelvi) és a politikai határok egymásnak való megfeleltetése révén törekedett a lakosság fejlődésének előmozdítására, míg a kommunista országok az országhatárok totális technikai ellenőrzésének megvalósításával törekedtek elérni ugyancsak. Ami a közép-európai határokat illeti, a kommunista rezsimek csupán felerősítették azt, ami már korábban is létezett (Langer 1996). 1989 óta megfigyelhető, hogy az emberek a határ mindkét oldalán igyekeznek újraéleszteni a határokon átnyúló korábbi társadalmi kapcsolathálókat, vagy újakat próbálnak megteremteni, nemzetközi civil társadalmat építve ezzel. Ennek azonban még mindig sok akadálya van: a korábbi kommunista szövetségesek között például újjáéledt a nacionalizmus, Kelet és Nyugat között továbbra is léteznek kü-

lönféle (történelmi, pszichológiai, kulturális stb.) okokra visszavezethető mentális határok.

Nem hagyható figyelmen kívül a határ *kora* sem. Hogy egy határ régi vagy új, az némi befolyással van arra, hogy elfogadják-e az ott lakók. Jól megfigyelhető ez Kelet-Ausztriában. Ahol a határ vonalát csak az I. világháború után húzták meg, ott a fogadtatás kevésbé egyértelmű, mint ott, ahol korábban már volt egy alacsonyabb rendű határ, mint például a szlovén határ egy rövid szakaszán, amely egykor a Monarchia osztrák és magyar részeit elválasztó belső határ volt.

Az 1989 és az azt követő időszak eseményei feltárták a határ *ambivalens szemantikáját* is. Bár minden határra jellemző egyfajta ambivalencia – már csak azért is, mert létezése sohasem teljességgel megkérdőjelezhetetlen vagy igazolt –, ez általában nem látható. Minthogy a vasfüggöny egyszerre ígért biztonságot és jelentett veszélyt, különösen erőteljes ambivalencia jellemezte. A geopolitikai helyzet ugyanakkor azt követelte, hogy erről a kettősségről ne vegyenek tudomást. A Nyugat egyértelműen a vasfüggöny ellen volt, a Kelet mellette. Ez a korszakos ellentét egyik pillanatról a másikra semmivé lett. Manapság a határ közelében lakók gyakorta elégedetlenek, és egyre növekvő bizonytalansággal tekintenek a jövőbe. Ugyanakkor ne felejtjük el, hogy a határ keleti oldalán tapasztalható alapvető különbségek csupán a második világháború következményeként alakultak ki. Bizonyos esetekben ez a kettősség egyfajta különleges *Land Art* formájában jut kifejezésre, amelyet, amint azt előzőleg bemutatunk, *Határ Art*nak is nevezhetnénk. További megnyilvánulásai a határról kialakított egymásnak ellentmondó vélemények, valamint a szomszédok felé irányuló olykor ellenséges, olykor baráti érzések. Minthogy az ambivalencia elfogadása a posztmodern idők jellegzetességének tekinthető, Közép-Európában talán a *posztmodern határ* kialakulásáról is beszélhetünk.

Ez a mai társadalom két fontos problémáját is érinti: a *differenciációt* és az *integrációt*. A nemzetállam politikai határokat vont az emberek köré, melyet a közös kultúra és értékrendszer védelmének biztosításával igazolt. Ez korlátozta az egyének külvilággal való kapcsolattartását, de bizonyos mértékig felgyorsította a belső funkcionális differenciációt. A társadalom versenyképességének fenntartásához azonban a (kulturális, politikai, gazdasági és társadalmi) alrendszereknek előbb vagy utóbb túl kell nyúlniuk az országhatárokon. Ezen a ponton transznacionális politikai egységeket kell létrehozni. Ma éppen ennek a folyamatnak le-

hetünk tanúi. Azt követően, hogy ebben a században e társadalmak kulturális homogenizáción mentek keresztül – Közép-Európát az egynyelvű társadalmak jellemzik –, a szomszédos országok nyelvei, habár bizonytalanul, és ha csak gazdasági és adminisztratív okoknak köszönhetően is, de mégis megjelennek a látóhatáron. Az osztrák–magyar határon például megmaradtak a hagyományos közös népszokások (pl. lakodalmak, katonabúcsúztató ünnepségek), és új kulturális kapcsolatok körvonalazódnak. Az Európában most formálódó politikai struktúrák nyilvánvalóan nem ragaszkodnak ahhoz, hogy a politikai határok egybeessenek az igen összetett alrendszerek határaival. El kell ismernünk ugyanakkor, hogy egyelőre nem világos, vajon ez a politika általános érvényű-e, vagy csupán az Európai Unió tagállamaira vonatkozik. Másfelől viszont nyilvánvaló, hogy a társadalom globalizációjának folyamata során az alrendszerek határai egyre inkább tetszőleges helyen húzódhatnak, nem csak az országhatárnál (lásd Häyrynen). A határ területi és rendszervonatkozásai egyre kevésbé kapcsolódnak egymáshoz.

Mindent egybevetve, a határ témakörének elméleti reflexiója még nem jutott nagyon messzire. Valószínűleg e tudományterületen a további fejlődéshez az empirikus történelmi esetek jóval szisztematikusabb megfigyelésére van szükség. Ezen a szinten kiindulópontot jelenthet azoknak a stratégiáknak az elemzése, amelyek segítségével különböző társadalmak a határral kapcsolatos problémáikat megoldották. Egy rövid történelmi visszapillantás is számos, egymástól nagyon különböző lehetőséget mutat: 1. Vannak expanzív társadalmak, amelyek egyre jobban kiterjesztik határaikat. Ez volt a nyugati társadalmak fő fejlődési iránya a modern korban (globalizáció). 2. Más társadalmak teljesen elszigetelték magukat. Csak minimális cserét engednek meg. Példa erre a Meiji restauráció előtti Japán, amely a Nyugattal való kapcsolatait mindössze egyes kikötőkre korlátozta (elszigetelődés). 3. A határok stabilak, de átjárhatóak. Ez jellemző a mai nyugati társadalmakra (civil-társadalom). 4. A határokat a központhoz való viszonyuk határozza meg. A határzónákat gazdasági szempontból tudatosan hagyták meggyengének, hogy ily módon könnyebb lehessen az ellenőrzésük, amint az a keleti blokk országaiban történt; vagy éppen különleges figyelmet és gazdasági impulzusokat kapnak, mint például a határon átnyúló regionális gazdasági zónák esetében (centrum/periféria). 5. A határok vagy pontosan meghatározott vonalak vagy többé-kevésbé széles zónák (határvidékek), amelyekben az adott társadalom szabályozó elvei valahol

egyszer csak véget érnek. Mindezekben az esetekben különböző variációk fordulnak elő. A kommunista országok többségéből – amelyek általában a 2. vagy a 4. csoportba tartoznak – nehezebb volt elmenni, mint oda bejutni, ellentétben a történeti Japánnal. A nyugati társadalmak többségében terjeszkedő és visszahúzódó tendenciák egyaránt megfigyelhetők („Európa-erőd”). Ha a határok valamilyen rendszer alkotóelemei, akkor elméletileg nem tűnhetnek el, csupán jellegük vagy térbeli elhelyezkedésük változhat meg. További tanulmányozás tárgyát kell képeznie, hogy ez hol, miért és hogyan történik meg.

BIBLIOGRÁFIA

- Baecker, D.: *Information und Risiko in der Marktwirtschaft*. Frankfurt/M., 1988.
- Burkhardt, M. F.: Grenz-Transformationen. In: J. Langer – W. Pöllauer (Hg.): *Kleine Staaten in großer Gesellschaft*. Eisenstadt, 1995, 352–369. p.
- Eskelinen, H. – Oksa, J. – Austin, D. (eds.): *Russian Karelia in Search of a New Role*. Joensuu, 1994.
- Gasparini, A.: *Transnational Systems in Towns*. Kézirat, Gorizia, 1992.
- Girtler, R.: *Schmuggler – von Grenzen und ihrer Überwindung*. Linz, 1992.
- Gruber, Ch.: Von Deutschwestungarn zum Burgenland. In: E. Deinhofer – T. Horváth (eds.): *Grenzfall. Burgenland 1921–1991*. Großwarasdorf, 1991, 11–42. p.
- Komlosy, A. – Buzek, W. (eds.): *Kulturen an der Grenze*. Wien–Weidhofen, 1995.
- Langer, J.: Perceptions of Europe from the Middle of the Continent. In: J. Fels – J. Nisnik (eds.): *Europe Beyond Geography*. New York, 1992, 12–34. p.
- Langer, J.: Nation – Schwindende Basis für soziale Identität? In: M. Haller (ed.): *Identität und Nationalstolz der Österreicher*. Wien, 1996.
- Luhmann, N.: Territorial Borders as System Boundaries. In: R. Strassoldo – G. Delli Zotti (eds.): *Cooperation and Conflict in Border Areas*. Milano, 1982.
- Nickl, E.: Glaubenssache. In: E. Deinhofer – T. Horváth (eds.): *Grenzfall. Burgenland 1921–1991*. Großwarasdorf, 1991, 105–114. p.
- Prescott, J.: *Political Frontiers and Boundaries*. London, 1990.
- Seger, M. – Belusky, B. (Hg.): *Bruchlinie Eiserner Vorhang*. Wien, 1993.
- Strassoldo, R.: *The Study of Boundaries*. Gorizia, 1978, Institute of International Sociology.
- Strassoldo, R. – Delli Zotti, G. (eds.): *Cooperation and Conflict in Border Areas*. Milano, 1982.
- Willke, H.: *Systemtheorie*. Stuttgart, 1991.
- Zschokke, W.: In den Zellen der Geschichte. *Die Presse*, 1993. 12. 18., Spektrum, XI.

A HATÁR MINT PSZICHOLÓGIAI TÉNYEZŐ EURÓPÁBAN

A szimbolikus interakció határai, zónái és folyosói

Yrjö-Paavo Häyrynen

BEVEZETÉS

„A kultúrák (vagy civilizációk) a gazdasághoz hasonlóan a tér elrendezésének egy módját jelentik.” (Fernand Braudel)

Egy országot általában csak más országokkal való viszonyában ismernek el nemzetállamnak. Egy új ország többé-kevésbé világosan kivehető képet kell hogy mutasson nemzeti tulajdonságairól a világnak, és *meghatározott határokkal* rendelkező nemzetnek kell feltüntetnie magát. Kulturális és politikai szempontból felismerhető helyet kell elfoglalnia a nemzetközi térben. Ebben az értelemben egy ország határa nem csupán földrajzi vonalak összessége, hanem kulturális, szimbolikus, sőt esztétikai tényező is. A határ szimbolikus vonatkozásai legjobban abban a mentális erőben érhetők tetten, amellyel egy ország térképen kirajzolódó alakja rendelkezik; ezt az alakot a maga „szent körvonaláival” gyakran metaforikus formának tekintik (vö. Meier 1965).

A jelen írás a határ kevésbé látható vonatkozásaival foglalkozik, azokkal a nyelvi, kulturális, szimbolikus tényezőkkel, amelyek akadályozzák vagy elősegítik az emberek és gondolatok határon keresztül mozgását. Beszélhetünk attitűdövezetokről is, amelyek a kedvező interakció területeit alkotják a mai Európában. Ezek a „kedvező zónák” a különböző nemzeti csoportok közötti kétoldalú kapcsolatokat elősegítő, történelmileg kialakult képzeteken alapulnak. Amint azt a továbbiakban látni fogjuk, gyakran a vallás, a politikai múlt, a közös társadalmi vagy gazdasági gyakorlat fogja egybe a szimbolikus kommunikáció közös zónáit, például a „lángoló katolikust” vagy a „racionális északit”. Amikor a határt pszichológiai vagy szimbolikus jelenségeként tanulmá-

nyozzuk, a láthatatlan „kulturális geometria” számos vonatkozását is elemeznünk kell.

A jelen írás elsősorban a nemzetközi csere pszichológiai és nyelvi akadályaival foglalkozik – azokkal a korlátokkal, ideértve az eltérő nemzeti identitásokat vagy a nyelvi habitusok különbözőségeit, amelyek kapcsolatban állnak a fennálló világtársadalmi rendszer különböző nemzetei közötti implicit hatalmi hierarchiával.

A „pszichológiai határ” egyik megfelelője az „Én” és a „Másik” közötti választóvonal, az az alapvető különbségtétel, amelyen a modern nyugati társadalmak polgárainak lelkülete alapszik (vö. Häyrynen 1995, illetve lásd Maunu Häyrynen alább hivatkozott írását arról, miképpen határozta meg a formálódó finn nemzet értelmisége saját nemzeti identitását a „Dicsért Másik”, a parasztok, saját országuk határvidéke lakóinak segítségével). A kulturális elkülönítés nem hajtható végre a „Mások” meghatározása nélkül, anélkül, hogy tudnánk, kinek szabad a bejárás a kollektív azonosságtudat, vagyis a „Mi” tartományába, és kinek nem. Nagyrészt a társadalmilag kiformálódott kollektív habitus határozza meg, hogy a társadalmi tér mely része képez alkalmas lakóteret a csoport számára, felel meg a csoport „Énjének” vagy természetes életterének; a „viselkedés” ezen „természetessége” megfelel annak, ahogyan Bourdieu és Waquant (1994) leírják azt az érzést, milyen „autentikusnak” lenni saját társadalmi környezetünkben.

Leif Salmén, a finn–svéd esszéíró utal egyik legutóbbi könyvében arra, hogy a határok *az egyes emberek fejében* léteznek. A finnek számára ezek a demarkációs vonalak „geometrikus” jellegűek: a finn gondolkodásmód elemei „ellipszisek”, „háromszögek” vagy „egyenes vonalak”, és nem adnak módot az „idegen” és a „saját” kétértelmű definíciójára. Sőt, Salmén szerint szerencsétlen dolog egy finn számára, ha túllép a gondolkodás eme geometrikus határain; könnyen előfordulhat, hogy *meghatározatlanná* válik a finn közösség számára az, aki a nemzeti geometria előre meghatározott kontextusán kívül jelenik meg. Ennek következtében az ambivalens helyzeteket, például az Oroszországgal vagy az orosz értelmiséggel való viszonyunk meghatározását gyakran merev sztereotípiákkal, az „elme geometrikus szabályszerűségeinek” segítségével kerüljük meg. A finn geometriából való kilépés azonban lehetőséget teremthet a finn világ kreatív módosítására, véli Salmén, aki korábban vezető finn televíziós híradó-műsorvezető volt.

A „kilépés” Salmén által említett pszichológiai problémája akkor merül fel, amikor a külső körülmények már nem illenek az előírt geometriához: amikor a világ túl gyorsan változik, és a határok elmosódottá és többértelművé válnak. Egy, a közelmúltban végzett összehasonlító kutatás alapján úgy tűnik, a finn üzletemberek közel állnak az angolszász és skandináv kollégáikhoz magas általános racionális világlátásukat tekintve (például Trompenaars 1993). Mindazonáltal úgy látszik, a finnek kevésbé tolerálják a *többértelműséget*, mint az amerikaiak vagy az ausztrálok; ebben a vonatkozásban a németekhez állnak közel. A többértelműség iránti intolerancia kapcsolatban állhat azzal az egyértelmű határok iránti vonzódással, amelyet inkább a szabályok, mint az állandó interakciós folyamatok határoznak meg. Minél erősebb az „Én” és a „Másik” dualisztikus kettéválasztása, annál valószínűbb, hogy az új, ambivalens politikai helyzetek fenyegetést jelentenek a „nemzeti én” már megvalósult integrációja számára.

Egy finn tudományos kohorszról készített tanulmányunk, amelyet egyebütt már közreadtunk (Liisa és Y.-P. Häyrynen 1995; Y.-P. és Liisa Häyrynen 1993), megerősítette kezdeti feltevésünket, amely szerint egy kis nemzet kulturális integrációja szoros kapcsolatban áll a formális-hivatalos nyelv, az „állam nyelvének” művelésével (lásd Bourdieu 1991).¹ Egy kis ország társadalmi elitje a nemzetre és a nemzet kollektív múltjára vonatkozó elgondolásokat hoz létre, amelyek mindig úgy hangzanak, mintha hivatalos igazságok lennének. Az állam formális-hivatalos nyelve különleges autoritást kölcsönöz a nemzeti elitek számára ahhoz, hogy meghatározzák a kollektív mentális rendszer határait.

SZIMBOLIKUS HATALOM ÉS A HATÁROK

E dolgozat alapgondolata az volt, hogy egyaránt léteznek a határ ellenőrzésének „kemény” és „lágy” formái, már ami a határon való átkelést és a határon keresztül zajló cserét illeti. A „kemény” ellenőrzéshez tartozik a közhatalom gyakorlása (például vám- és útleveél-ellenőrzés, a ke-

¹ „A hivatalos nyelv – kialakulását és társadalmi használatát tekintve – az államhoz kötődik. [...] Ez a nyelv kötelező a hivatalos alkalmakkor és a hivatalos helyeken (az iskolákban, a közigazgatásban, a politikai intézményekben stb.), és ez a nyelv válik azzá a teoretikus normává, amelyhez a nyelvi gyakorlat minden formáját mérik” (Bourdieu 1991, 45).

reszkedclemre vonatkozó szabályozás, a határok katonai ellenőrzése). Az ellenőrzés „lágy” formái közé sorolható a külföldi hatások implicit befolyásolása és megszűrése; e feladat ellátásában a nemzeti értelmiség általában elsődleges szerepet játszik. A határok efféle szimbolikus ellenőrzése az illúziókhoz és elgondolásokhoz, egy ország mint nemzet-állam hitelességét alátámasztó összes lehetséges elképzeléshez kapcsolódik. A közvetlen cenzúra a „kemény” ellenőrzés egy formája. De még a nem hivatalos ellenőrzés is lehet „kemény”, mint ahogyan az lehet a nemzeti érzések felkorbácsolása is a „Megvetett Másik” és a „Dicsért Mi” közötti különbségtétel segítségével. Ez a fajta szembeállítás még a nemzeti értelmiség bizonyos csoportjai ellen is irányulhat; azok például, akik globális eszmék közvetítését végzik, azzal vádolhatók, hogy lehetővé teszik a veszélyes elképzelések beszivárgását.

Érdekes egybeesésnek tűnik, hogy a határellenőrzés fentebb vázolt két rendszere egybeesik azzal, amit Pierre Bourdieu francia szociológus a modern társadalom két fő hierarchiájaként határoz meg: a gazdasági és politikai hierarchia, amely Bourdieu szóhasználatában a „hatalmi mezőt” alkotja, és a kulturális hierarchia, amely az intellektuális ízlés és kiválóság hierarchiájában nyilvánul meg, és saját szimbolikus tőkéjének segítségével és saját kompetitív játékan keresztül az „intellektuális mezőt” alkotja (e fogalmak általános bemutatását lásd Bourdieu 1985 és Bourdieu 1995). Maga Bourdieu nem használta a gazdasági és intellektuális mező fogalmát a nemzetközi társadalmi tér elemzése során, bár említést tesz „nemzetközi tőkéről” mint a kulturális tőke egy formájáról, amelyet az egy-egy ország zárt tudományos-egyetemi rendszerében kutatók és oktatók hasznosíthatnak versengésük közös mezőjében.

A NYELVI VÁLASZTÓVONALAK LOKÁLIS ÉS EGYETEMES TERMÉSZETE

Milyen szerepet játszik a nyelv, illetve a beszélők társadalma a határ szimbolikus átlépésében? Vajon a tudomány és annak egyetemessége-e a legfontosabb tényező a modern technikai társadalmak nemzetközivé válásában? Vajon a társadalomtudományok törekvése, hogy ismeretanyagukat egyetemesnek és elvontnak mutassák be – amint azt nézetük szerint a természettudományok teszik – az oka annak, hogy figyelmen kívül hagyják az olyan alapvetően fontos jelenségeket, mint a lokalitás, a nyelvi kódok egyedi jellemzői, valamint a történelmileg kialakult visel-

kedési határok? A modern társadalomról alkotott elképzelések ritkán foglalják magukban az ország nemzetközi hierarchiában elfoglalt helyét vagy a nemzetközi kapcsolatok szerepét. Hasonló módon a pszichológusok általában nem vesznek tudomást arról, hogy az általuk tanulmányozott jelenségek (mint például a beszéd, a percepció vagy az „Én”) szociális gyökerekkel rendelkező, történelmileg fejlődő folyamatok.

Norbert Elias legutóbbi írásainak egyikében (1989/1991) nagyszerűen elemzi a nyelv és a nyelvi határ e problémáját: bár a szimbólumhasználat képessége az emberiség egyetemes örökségének része, mégis nyelvek sokasága létezik; minden társadalomnak megvan a maga sajátja, mondja Elias. Emiatt a nyelvi kommunikáció vizsgálata a társadalomtudományok számára nehézségekbe ütközik: „A nyelvi kommunikációra való hajlam az emberi faj közös jellemvonása, de bármely meghatározott nyelv csupán egy bizonyos társadalom sajátja” (Elias 1989/1991, 17–18).

Ez azt jelenti, hogy egy személy anyanyelve pszichológiai szempontból különleges helyet foglal el a nyelvek között, tekintve, hogy a személy társadalmi környezetének speciális jellegéhez kötődik, és azt a fajta tudást fejezi ki, amely a személy saját társadalmára specifikusan jellemző. Így a nyelv jelzi a hovatartozást és a társadalmi pozíciót is: amint azt Bourdieu megjegyzi (1991), a nyelv sokkal inkább társadalmi eszköz, az a közeg, amelyben az egyén megszerzi és megvédi pozícióit a társadalomban, mint az „információcsere” eszköze.

Elias úgy véli, hogy a nyelv természetének téves értelmezése az oka a társadalomtudományok területén jelenleg tapasztalható fogalmi zavaroknak. *Szimbólumelmélet* című könyvében azt a példát említi, hogy külföldiek érkeznek valamely országba, és a helybéliak a látogatók számára ismeretlen nyelvet beszélnek, s ezért nyelvi úton nem tudnak kommunikálni velük, hacsak nincs egy harmadik, közös nyelv a birtokukban. A nyelvtanulásra és a nyelvhasználatra való képesség tehát *egybeköti* a különböző társadalmakat, egy adott társadalom nyelvének egyedi volta viszont *megosztja* őket (Elias 1989/91, 17).

A KOMMUNIKÁCIÓ HIERARCHIÁI A NEMZETKÖZI TÉRBEN

Amint arra Elias rámutat, az egyes társadalmak *a tudás rájuk jellemző változatában* különböznek egymástól, amely az általuk használt nyelvben tükröződik. Ezek a különbségek abból fakadnak, hogy minden tár-

sadalom a saját nyelvén interpretálja társadalmi tényeinek és képzeteinek egyedi entitásait. De a nemzeti nyelveknek ez a kvalitatív variációja könnyen „kvantitatív”-vá, azaz hierarchikussá válik, amennyiben kapcsolatba kerül a hatalom világával és a nemzeteknek a „nemzetközi világrendszerben” megszerzett eltérő státusával. Ebben a vonatkozásban a tudomány és a technika-technológia nyelve tűnik a leginkább „kvantitatív”-nak; az „univerzálisan elterjedt fogalmak” tökéletes elsajátítása olyan normává vált, amely alapján a tudományos szakértelem megmértetik. Így a különböző országok lakói közötti kapcsolatot és az eszmék közöttük zajló cseréjét általában a technikai-technológiai tudásszintjük között fennálló „kvantitatív” különbségek határozzák meg. A technikai-technológiai és gazdasági világban a következő két eltérő kommunikációs viszonytípust különböztetjük meg:

1. A *hierarchikus vagy aszimmetrikus viszony*: olyan helyzetek, amelyekben a világrendszer központjának képviselői kommunikálnak a „perifériáról” származó személyekkel (centrum/periféria viszony).

2. Az *egyenrangú vagy szimmetrikus viszony*: olyan helyzetek, amelyekben a kulturális „perifériáról” vagy „félperifériáról” származó személyek (vagy a centrum képviselői) állnak kapcsolatban egymással.

Hierarchikus viszonyok esetén a kommunikáció modelljét a kapcsolat domináns pólusa, a világrendszer „fővonalának” vagy „központjának” képviselői határozzák meg. Egyenrangú kapcsolatok esetében a modell elemei kevésbé mereven meghatározottak, és többféle variációt tesznek lehetővé. Itt a gondolatok interaktív kulturális áramlásáról, és nem az uralom rejtett hierarchiájáról van szó, amely megszabja a kommunikáció és a viselkedés „helyes” vagy „helytelen” módozatait.

A „központ” és a „periféria” fogalmát itt hasonló értelemben használjuk, mint Fernand Braudel francia történész a kapitalista világrendszerről kifejtett elméletében (Braudel 1985). Braudel úgy véli, hogy valójában a kapitalizmus teszi szükségessé a régiók közötti hierarchiát; nem mindig hoz létre új hierarchiákat, hanem felhasználja a megelőző időszakokból származó régieket (i. m. 78). Még a tudomány, a technika, és a kulturális tevékenységek struktúrája is követheti a gazdasági hierarchia szerkezetét. Ennek következtében az újítás meghatározó központjai főleg Európa központi „magrégióiban”, Németországban, Franciaországban és Angliában találhatók. De a kulturális tevékenységek térbeli rendje nem feltétlenül követi ugyanazt a sémát, mint a világgazdaság. „A kultúrák (vagy civilizációk) a tér elrendezésének egy módját jelentik a gazda-

sághoz hasonlóan. Bár egybeeshetnek ez utóbbival (különösen azért, mivel a világgazdaság mint egész, egyre inkább közös kultúrával rendelkezik, [...] szemben az egymás mellett létező világgazdaságokkal), meg is különböztethetők tőle. A gazdasági térkép nem fedi a kulturálist, és ez végtére is logikus, már csak azért is, mivel a kultúra régebbi, mint a világgazdaság, bármennyire hosszúnak tűnjen is az az idő, ami óta ez utóbbi létezik” (Braudel i. m.).

Így még a nemzetek közötti gazdasági különbségeknek is megvan a maguk szimbolikus jelentősége: „aszimmetriát” hoznak létre a szegény és a gazdag országok képviselői közötti kulturális kommunikáció folyamán. Ez a szimbolikus szabályozás finom, de lényegét érintő: megesk, hogy a „peremterületekről” származó látogatók a központban elmáradottnak érzik magukat, mivel nem ismerik a modern kifejezéseket, vagy mért kevésbé folyékonyan beszélnek a „fővonal” nyelvét; sőt, esetenként még a ruházatuk is „divatjamúltnak” tűnik a kulturális központokban. Mi több, általában kommunikációjuk stílusa is ódivatú: a „periféria” lakói gyakran nagyon hivatalos vagy nagyon bonyolult stílusban írnak, amit hagyományos iskoláikban sajátítottak el; vagy túl hosszadalmasan vagy túlságosan lassan beszélnek, vagy nem illő közvetlenséggel viselkednek, amikor a központból való emberekkel találkoznak (ezeket a megfigyeléseket a finnek külföldi viselkedéséről a párizsi Finn Intézet volt igazgatója, Tarmo Kunnas professzor tette közzé 1994-ben a *Helsingin Sanomat* napilapban).

NYELVI HABITUS: A TÁRSADALMI „FŐVONAL” ÉS A „PERIFÉRIA” SZEMBENÁLLÁSA

„A nyelvi kiválóságot jellemző sajátosságok két szóban foglalhatók össze: distinkció és helyesség.” (Pierre Bourdieu)

A korábbi gondolatmenet alapján megállapíthatjuk, hogy a különböző nemzetekhez tartozó embereket a kommunikáció stílári és szimbolikus korlátai választják el egymástól. E korlátok több szférát érintenek:

– a *határ mint szimbolikus válaszfal vagy átjáró*: egy ország földrajzi körvonalához és tájaihoz kapcsolódó kulturális konnotációk (lásd alább: A. Paasi 1993; M. Häyrynen 1995);

– *a bürokrácia mint demarkációs rendszer*: egy ország bevándorlási politikájának működési módja, illetve egy ország hivatalnokainak szokásos viselkedési módja, amikor más országokból érkező, eltérő kultúrájú személyekkel foglalkoznak;

– *a nyelv korlátai*: idetartoznak a centrumot a peremrégióktól elválasztó különböző kommunikációs stílusok (vö. Elias i. m.; lásd még Bourdieu 1991);

– *gazdasági különbségek*, amelyek a szimbolikus szférában is megjelennek: az általános életszínvonal, a társadalombiztosítás, a jövedelem-szint és a technikai színvonal különbségei két ország között számos módon befolyásolják két ország tudományos és intellektuális interakcióját;

– *a szokásos viselkedés és értékek közös makrozónája*, amely tükrözi az intellektuális kultúrák rokon diszpozícióit, a különböző nemzetek „kollektív habitusához” kapcsolódó közös rokon- és ellenszenveket (lásd alább: Chauvel 1995).

A fenti lista azokat a jelképes szférákat tartalmazza, amelyek a szimbolikus határátlépés formáit szabályozzák Európában. Még ha a két különböző országból származó ember rendelkezik is közös nyelvvel, amelyen beszélgetni tudnak, különbségek vannak a közvetített pszichológiai konnotációk és átélt érzések között. Igencsak meglepő, hogy a szimbolikus határok e szabályozó szerepét általában figyelmen kívül hagyják, még azokban a gyakorlati kommunikációs helyzetekben is, amelyek célja a kölcsönös megértés megteremtése a nemzetközi találkozókon (tudományos konferenciákon vagy a nemzetközi szakmai interakció egyéb fórumain) részt vevők között.

A határkultúra országainak nemzetközi találkozókon részt vevő képviselői általában azt gondolják, hogy kommunikációs nehézségeiket saját hiányos nyelvi felkészültségük okozza, és ez az oka annak, hogy általában hallgatnak megalázó tapasztalataikról, az elszigetelődésről, a velük szemben tanúsított túlzott jóindulatról, az őket övező zavart arcjátékról a kongresszusokon és találkozókon. Különösen azok a tudósok, akik Európa latin nyelvű országaiból érkeznek, az ottani egyetemi rendszerben tanultak, és holisztikus és inspiratív módon fejezik ki magukat, láthatóan frusztráltak a nemzetközi találkozókon, ahol a diagramokra és „0,05-ös szignifikanciákra” szorítóköz rendszernyelv absztrakcióit kénytelenek használni.

Úgy tűnik, az északi kultúrákból származó kutatók, tudósok, oktatók könnyebben alkalmazkodnak az efféle „rendszernyelv” használatához,

és ahhoz, hogy csupán a minimálisan szükséges fantáziát vagy kétértelműséget engedélyezzék előadásmódjukban. Ugyanakkor azok a finn egyetemi oktatók, kutatók, akikkel 1993–94-ben nemzetközi tapasztalataikról beszélgettünk, elismerték, hogy gyakran éreznek feszültséget, amikor egyedül vesznek részt nemzetközi konferenciákon, és ott a „külföldiekkel” napokon át csakis idegen nyelven tudnak beszélni. Ennek ellenére, amikor megkértük őket, írják le azokat helyzeteket, amikor különösen kényelmetlenül érezték magukat, senki nem említett meg konkrét helyzeteket, bár közülük sokan utaltak arra, hogy voltak ilyen érzéseik.

*

A szimbolikus hatalom is hatalom, mivel politikai vagy gazdasági uralommá alakítható át. Így azok a szimbolikus stratégiák, amelyek segítségével az emberek kommunikációs helyzeteket megoldják, az uralom különböző módozataival állnak összefüggésben (Bourdieu 1991). A nemzetközi kapcsolatok területén a „kulturális” felsőbbrendűség pozícióját elfoglaló beszélők a nemzeti kontextus azon magas társadalmi osztályhoz tartozó egyéneihez hasonlíthatók, akik „rendelkeznek azzal a nyelvi készséggel, amely képessé teszi őket arra, hogy könnyedén megfeleljenek a hivatalos vagy formális helyzetek kihívásainak” (Bourdieu). Ezzel szemben a kispolgári – „periferikus” – háttérrel rendelkező beszélőknek külön erőfeszítéseket kell tenniük annak érdekében, hogy nyelvi kifejezőmódjukat a hivatalos piaci elvárásokhoz igazítsák. „Az eredmény az, hogy beszédük gyakran feszült és nyugtalan, kifejezéseiket gyakran kiigazítják, hogy megfeleljenek az uralkodó normáknak” (Bourdieu 1991, 21). Hasonló módon a hivatalos helyzetek „hallgatáshoz vezető bizonytalanságot” okoznak az alsóbb társadalmi osztályokból származó személyek esetében, és ez az, amiért ők gyakorta „eleve kizárják magukat” a meghatározott nyelvi készségeket igénylő helyzetekből, így bizonyos egyetemi szakmákból, a diplomácia területéről, nemzetközi szervezetekben betöltött hivatalokból.

A KOMMUNIKÁCIÓ DEKONTROLLÁLT KONTROLLJA: KIFINOMULT JÁTSZMA

A mai intellektuális kommunikációban megfigyelhető a hivatalos kifejezések informalizációjának irányába mutató tendencia. Ez mintha a hagyományos hivatalos viselkedéshez általában társuló mercvég elkerülé-

sét szolgálná. Vajon ellentmond-e az informalitásnak ez a hangsúlyozása a hivatalos nyelv, az „állam nyelvének” árnyalatait mesterfokon elsajátított kivételezett osztály mint beszédközösség gondolatának? Úgy tűnik, nem. A kommunikáció egyre növekvő informalitása mögött a civilizáció folyamatának az a trendje húzódik meg, amelyet Norbert Elias a „társadalmi viselkedés informalizációjának” nevez. A viselkedés informalizációjába beletartozik a társadalmi viselkedés merevségének – ami oly jellemző volt a középkor emberére – a csökkenése. A kommunikációs viselkedés merevsége – amelynek mérsékelt formája megtalálható a még mindig létező „posztrurális” közösségekben – nem tévesztendő össze a hivatalos nyelv magas szintű ismeretével és használatával. A „társadalmi viselkedés informalizációja” spontán jellegű kommunikációt, az „érzelmi kontroll nagymértékben dekontrollált kontrollját” (Elias 1987/1991) eredményezi, ami a mai városi társadalmakra és azok kulturális felső osztályaira jellemző.

Az „érzelmek dekontrollált kontrollja” valójában jóval kevésbé egyértelmű és jóval nehezebb elsajátítani formális tanulás révén, mint a beszéd külső normáinak való megfelelést (lásd Elias 1987/1991, 25–27). Az informalizáció kiművelt nyelvi habitust igényel; a gazdag kulturális környezetből érkezők számára könnyebb oldottan viselkedni. Ebből levonható a következtetés, hogy a mai egyetemi oktatás elsősorban a „hivatalos kifejezőmód formális követelményeinek” elsajátítását, mintsem a nemzetközi „beszédpiachoz” hajlékonyan hozzáigazítható *habitus* kiformálását helyezi előtérbe. Erre még visszatérünk a végkövetkeztetéseknel.

Számos jel mutat arra, hogy a társadalmi tevékenységek oldott, „dekontrollált” megnyilvánulása a nemzetközi menedzserkultúra terjedésének egyik ismertetőjele. A svéd Viveca Adelsvård (1989) nemrégiben elkészült disszertációja a nemzetközi menedzser-álláshirdetésekre jelentkezők kommunikációs stílusa és szervezeti sikerei között fennálló kapcsolatot tanulmányozza. Írása felhívja a figyelmet a „mikro-kommunikáció” különböző formáira; ezek a feltörekvő multinacionális üzleti elit tagjainál mások, mint a kevésbé sikeres jelöltek esetében.

Így tehát a nemzetközi közegben megvalósuló sikeres kapcsolatteremtés magában foglalja a metakifejezések jól kidolgozott formáit, például a megfelelő kontextusban elejtett mosolyt vagy nevetést. A legjobb dolog, amit a menedzserjelölt tehet, hogy együtt nevet a válogatást végzővel, finoman jelezve ezzel „habitusuk” rejtett hasonlatosságait. Itt

újra csak a „nemzetközi felsőosztályt” az emelkedőben lévő kispolgárságtól elválasztó kommunikációs tényezőt érhetjük tetten. A finnek számára – legalábbis az első generációs értelmiség esetében – gyakran nehéznék bizonyul a folyamatos szemkontaktus fenntartása és az állandó kifejező mosolygás, amit pedig a különféle nemzetközi kontaktushelyzetek megkívánnak tőlük.

Viveca Adelsvård tanulmánya feltárja az *implicit kommunikációs jártasságoknak* a nemzetközi kapcsolatokban játszott szerepét. Emellett tanulmányában arra is találunk konkrét példát, amit Norbert Elias a beszédhabitusok előre kiszámított informalitásán ért: a hivatalos beszédhelyzetekben megnyilvánuló oldott, ám egyúttal éber magatartást. Amint azt Bourdieu megjegyzi, a hivatalos nyelv normáinak tökéletes elsajátítása egyúttal lehetővé teszi a normáktól való eltérést is. Így a hivatalos nyelv hajlamos elrejtetni „uralkodó” és „ellenőrző” arcát az előre kiszámított informalitás mögött; csak a kevésbé kifinomult lelkek tartanak igényt formális definíciókra a konferenciákon és szemináriumokon, ott, ahol a beszédhelyzet többet fejez ki a különböző beszélők pozíciójáról és területéről, és ahol a gondolatok és fogalmak közti különbségek az egyes beszélők által érzékeltetett konnotációkhoz kapcsolódnak.

A TERÜLETI HATÁRVONAL MINT SZIMBOLIKUS ALKOTÁS

De térjünk vissza a határ mint „esztétikailag meghatározott entitás” gondolatához. Egy ország földrajzi alakja a nemzetállam „önképe” szempontjából igen nagy szimbolikus értékkel rendelkezik; egy ország felszínének alakját vagy határait, miután rögzültek, általában „szentnek”, „sérthetetlennek” tartják (vö. Meier 1965). A határok szimbolikus tulajdonságait nemrégiben Anssi Paasi finn kulturális földrajzkutató elemezte, aki, úgy tűnik, a „hatalmi mező” és a „szimbolikus mező” a jelen dolgozat bevezetőjében leírt megkülönböztetéséhez hasonló különbségtételt alkalmaz, bár némileg eltérő terminológiát használ: „A határokat nem tekinthetjük pusztán az államhatalom empirikus megnyilvánulásának, hiszen azok a társadalom társadalmi-térbeli tudatában »helyezkednek el«, amely viszont olyan kollektív tudatot alkot, amely nem redukálható az egyes társadalmi szereplők tudatára, és különféle dokumentumok, emlékművek, normák és intézmények formájában mutatja magát kifejezésre” (Paasi 1993).

Ez a definíció számos vonatkozásban megfelel a határ azon kulturális-pszichológiai elgondolásának, amely a határt szimbolikus szférák rendszerének tekintti, és a határ fogalmában az Én és a Másik közötti határvonalat hangsúlyozza. Az a tény, hogy a társadalom szimbolikus szerkezete az emberek tevékenységének eredménye, a kulturális pszichológia alaptétele is. Azonban a határokhöz kapcsolódó számos szimbolikus elem inkább öntudatlan, semmint tudatos jellegű, és kétségek, előítéletek, sztereotípiák, érvelések formájában léteznek, amely egzakt módon nem vezethető vissza dokumentumokra vagy a történelmi múlt normáira (vö. James Wertsch [1991] koncepcióját a társadalmi jelentések sokértelműségéről).

Az osztrák-brit történész, Eric J. Hobsbawm (1992) úgy véli, hogy a nemzet fogalma, annak összes konnotációjával különösen új a történelemben. Bár a határ nagy történelmi múlttal rendelkező jelenség, az országhatár kifejezés friss jövevény a politikai szótárban. Még egy ország szuverenitásának legitimálásához szükséges kritériumok is számos kétértelmű elemet tartalmaznak, mint amilyen például a közös nyelv vagy származás, a „konzisztens” nemzeti múlt, a megfelelőképpen artikulálódott identitás vagy a nemzethez tartozó terület birtoklása. Hobsbawm (1992) okkal idézi Ernest Renant: „Nemzetnek lenni azt jelenti, hogy rossz történelemmel rendelkezünk.”

Paasinak alapvetően igazat adhatunk abban, hogy a kollektív tudat nem redukálható az individuális társadalmi szereplőkre vagy „pszichológiájukra”. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy a kollektív tudatot emberek tartják fenn, s e tudat nem csupán dokumentumokban vagy egyéb intézményesített formában, hanem az individuális társadalmi szereplők és csoportok fejében is létezik, vagyis számolnunk kell az „intézményes társadalmi” tudatot kiegészítő „belső társadalmi” tudattal is. A határ egyik lényegi elemét tehát az emberek alkotják „valóságos” és „imaginárius” megkülönböztetéseikkel és a „Má-sikkal” való kommunikációjuk lehetőségeivel.

Bárhogyan legyen is, Paasi (1993) kimerítően elemzi a finn-orosz erdős határvidék történelmileg változó jelentését, valamint Värtsilä, egy kis karéliei határ menti település lakóinak helyi tapasztalatait is. Bemutatja, hogy az 1930-as évek politikai ideológiája – a Finnországban akkoriban meghatározó szovjetellenesség – miként színezte át a földrajzi elképzeléseket is. Finnország területi képzete csupán 1917-et követően, az ország függetlenné válása után kezdte felvenni jelenlegi alakját. Azt

megelőzően, az autonómia időszakában a keleti határ jelentése kevésbé volt éles: valójában Finnország déli részének urbanizált térségét jelentős nagypolgári befolyás érte Oroszország és kiváltképpen Szentpétervár felől (vö. Max Engman 1983), bár ezek a benyomások 1917 után, amikor Oroszországot már politikai és katonai veszélynek tartották, gyorsan törölődtek a nemzeti tudatból. Míg korábban bizonyos finn kutatók, gondolkodók a Kelet és a Nyugat közötti kapunak tekintették Finnországot, az 1930-as és 1940-es évek uralkodó nacionalista felfogása szerint az ország a „nyugati civilizáció előretolt bástyája” volt.

Paasit elsősorban a finnországi Észak-Karéliát az oroszországi Karéliától elválasztó határ jelentése foglalkoztatta, ahol karélieiak, finnek és egyéb finnugorok a mai napig nyelvi kisebbséget alkotnak. Ezen erdős határvidék jelentéstartománya a múlt században született és az „eredeti finnséget” keleten kereső romantikus karélianizmushoz kapcsolódik. Ez a keleti határvidék fokozatosan a nemzeti táj rangjára emelkedett, a művészettörténészek emellett az új peremvidék „társadalmi menedék” jellegére is felhívják a figyelmet: „A finn diákok a nyarat a vadonban kóborolva töltötték, és számos művész telepedett ott le karéliei stílusú rönkházakban” (Maunu Häyrynen 1995).

Figyelemre méltó, hogy a finn értelmiség körében a „határ” és a nemzeti táj főleg a szárazföldi határvidék és az ország belső, tavas-erdős vidékének képében jelenik meg (pedig Finnországnak van egy több mint ezer kilométer hosszú, a Balti-tenger partja mentén futó határa is). Mindössze néhány svéd ajkú művész figyelmére irányult a partvidéki tájra és a szigetvilágra, amelyeket a „viking” mítoszokkal hoztak kapcsolatba; egyébként a finn anyanyelvű középosztály nemzeti tája jellemző módon vidéki és szárazföldi. A társadalmi csoportok hajlamosak, hogy identitásukat „Mások” segítségével határozzák meg, és a jelen esetben a távoli határregió az a „Másik”, amelyre a nemzeti értelmiség saját önmeghatározásában támaszkodott: „Így a »Régi Finnország« erdős-tavas tájai és a romlatlan finn parasztság vált a múlt század második felében kialakuló, finn nyelvű városi középosztály önmeghatározásában szereplő szimbolikus »Másikká«” (Maunu Häyrynen 1995).

Az 1939 és 1944 közötti időszak háborúiban Finnország elvesztette az Oroszországhoz került Viborg (finnül Viipuri) régi, nemzetközi, „Hanza-jellegű” városát, Dél-Karélia nagy részét, valamint az északi „erdős határvidék” bizonyos területeit is (bár Finnország nem került idegen megszállás alá, elvesztette nemzeti vagyonának egytizedét, 420 ezer karéliei

lakost pedig áttelepítettek az ország nyugati részébe). Paasi (1993) úgy véli, hogy e veszteség kettős következménnyel járt: bár az ország számos keleti elemet elvesztett, ugyanakkor a Szovjetunióval kötött új egyezmény megerősítette a „keletiség” jelenlétét Finnországban. Az 1960-as évek óta a romantikus karélianizmus újjáéledését láthatjuk, ami a Finnország által keletről kapott kulturális hatás egyik megnyilvánulása. A Szovjetunió összeomlása óta a keleti határterületek felé irányuló gazdasági tevékenység növekedése figyelhető meg; még az erdős határ is nyitottabbá vált, és bizonyos vonatkozásokban a helyzet az 1917-et megelőző időszakhoz hasonlítható (lásd Paasi 1993).

Meg kell jegyeznünk azonban azt is, hogy Finnország új keletű európai uniós tagsága gyors változást idéz elő a finn–orosz határ szimbolikájában is: ez a hosszú határszakasz ma az egyetlen közvetlen kapcsolódási felület Oroszország és az egész Európai Unió között. Ezt a jól őrzött határt azonban nem hasonlíthatjuk a Mexikót és az USA-t elválasztó határhoz. Először is, a finn–orosz határon gyakorlatilag nem fordul elő illegális határátlépés, annak ellenére, hogy Európában e határ két oldalán figyelhető meg a legnagyobb életszínvonal-különbség. Másodszor, a Finnország és Oroszország közötti történelmi-kulturális kapcsolat teljesen más jellegű, mint a Mexikó és az Egyesült Államok közötti kapcsolat, ahogyan Oroszország kulturális súlya is más Európában. A mexikói kultúra csak viszonylag csekély befolyást gyakorol a „fővonalhoz” tartozó amerikai kultúra egészére. Az orosz kultúra ezzel szemben az egyik legerősebb intellektuális európai tradíciót képviseli. Úgy vélem tehát, az „erdős határvidék” elmélete túlságosan is könnyedén hagyja figyelmen kívül a „szellemi folyosó” mozzanatot, amely pedig a 18. század óta jelen van a finn–orosz határon keresztüli mozgásban.

Talán világosabbá válik, mit is értek az „intellektuális folyosó” fogalman, ha elhagyjuk Karéliát és az erdős zónát, és egy pillantást vetünk Viborg korábbi *urbanizált határzónájára* és Dél-Karélia kapcsolódó térségére (ez a Karéliai-félsziget, az Oroszország és Finnország/Svédország közötti történelmi átjáró, amely 1944 előtt Finnországhoz tartozott). A múlt században a Karéliai-félsziget volt a legfontosabb kulturális kapcsolódási felület Finnország és Oroszország, valamint Viborg és Szentpétervár között. Emlékezetünkbe kell idéznünk, hogy a városi csere logikája eltér a rurális vagy erdős zónák közötti együttműködés logikájától. A városi csere központi szereplői – a kereskedők, vasúti munkások, mérnökök, művészek és különféle értelmiségiek – hajlamosak

saját speciális működési területükhöz kapcsolódó eszmék, kifejezések, munkaszokások cseréjére. Itt a „határátkelés” azon fajtájával van dolgunk, amely egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a mai Közép-Európában is: városok és modern városi emberek kapcsolathálójával, amelyben a „határ” kevésbé földrajzi és fizikai, sokkal inkább szimbolikus, és nagyobb mértékben kapcsolódik a kommunikációhoz, mint a hagyományos határok.

Ma a finn–orosz csere déli zónáját a Helsinki és a finnországi Kymi határváros-csoportja (Hamina-Fredrikshamn, Kotka, Lappeenranta) és a viborgi–szentpétervári terület közötti kapcsolatok alkotják. Ez a városi cserekapcsolat kölcsönösen kolóniákat hozott létre a másik országban (a helsinki orosz kolóniát és kisebb finn kolóniákat Viborgban és Szentpéterváron). Mára már az oroszok a második legnagyobb nyelvi kisebbség Finnországban (a legnagyobb kisebbséget a svéd ajkúak alkotják közel öt százalékkal; Finnország második hivatalos nyelve a svéd). A Finnország és Oroszország közötti délkeleti határ az a kapu, amely összeköti Finnországot, Szentpétervárt és a tízmilliós leningrádi régiót. A szélesedő cserekapcsolatokkal együtt járó társadalmi problémák már láthatók a határkörzetben: a prostitúció, a valutázás, gyanús autópiacon működtetése, valamint illegális alkoholárusítás egyaránt zajlik, és egyre inkább meghatározza a városi utcaképet a határ mindkét oldalán.

A NEMZETI TÁJ „MOZGÓ HATÁRVONALA”

Nemcsak a történelmi emlékeknek, hanem a nemzeti tájaknak is megvan a maguk szerepe a határok szimbolikus rendszerében. A „nemzeti” táj mibenléte kétféle kritérium segítségével határozható meg. „A tájnak egyfelől »tipikusnak« vagy felismerhetően finnek, és egyértelműen az általa képviselt térségből valónak kell lennie, másfelől pedig egyedinek: egyéni aurának kell körbevennie, amely a szóban forgó helyet elkülöníti a formátlan mindennapi tájtól, és amely rendkívüli fizikai adottságokból, a múlttal való kapcsolatból vagy a művészet varázsos érintéséből (általában ezek közül többől is egyszerre) ered” (Maunu Häyrynen 1995).

Sajátos összefüggés van a „nemzetinek” tekintett tájtypus és a nemzetállam reá fordított, megkülönböztetett figyelme között. Így Lappföld jellemző vonásai (a prémek és a rénszarvasok) jelenítik meg egész Finnország képét a jelenlegi turisztikai tájékoztatókban annak ellenére, hogy

Lappföld csupán a legutóbbi időkben vált Finnország szimbolikus tájainak egyikévé. Összegezve megállapíthatjuk, hogy a nemzeti tájakat általában csak a vasúthálózat, az autópályák és a repülőterek kiépítését követően szokták felfedezni, hiszen ezek kötik össze e régiókat a nemzeti központokkal (Maunu Häyrynen i. m.).

A határzónák nemzeti tájjá válása, úgy tűnik, e térségek nemzeti tulajdonlását erősíti meg: a karéliei „tavas-erdős táj” mint a finn föld archetipusa beemelte a határnak ezt a részét a nemzeti tudatba, és ugyanennek a tájnak a folytatódása keleti irányban alátámasztotta azokat az igényeket, amelyek e területeket Finnország részeként szerették volna látni (Maunu Häyrynen, i. m.). Minden bizonnyal ugyanazzal a mechanizmussal állunk szemben, amely Tirolnak, a „szent földnek” („das heilige Land”) festői, vallási és nemzeti aurát kölcsönöz Ausztriában.

Mi a helyzet az európai integrációval és a határok változó jelentés-tartalmával? Az integrációs folyamat bizonyos országokat egyesít, de egyúttal újjá is épít néhány régi válaszfalat; különösen igaz ez a Keletet és a Nyugatot elválasztó gazdasági-társadalmi határvonalra. Így például az 1300 km hosszúságú finn–orosz szárazföldi határ ma a leghosszabb határszakasz az Európai Unió és bármely volt szocialista ország között, és ez az egyetlen kapcsolódási felület az Európai Unió és Oroszország között. E határ „szimbolikus jelentése” ebben a tényben jut kifejezésre. A finn–orosz határ további implikációi a két ország gazdasági helyzetében bekövetkező változásoktól, valamint az Európai Unió jövőbeli politikájától (az „elvesztett Kelet” felé irányuló kereskedelmi politikától, illetve a bővítési stratégiától) függenek. Finnország számára a jövőben a legelőnyösebb a kulturális és gazdasági szempontból egyaránt átjárható keleti határ lenne.

SZIMBOLIKUS KONGENIÁLIS ZÓNÁK EURÓPÁBAN

Vajon melyek azok a „szimbolikus határvonalak”, amelyek lényeges választóvonalat képeznek a mai Európában? Európa többféleképpen is felosztható új zónákra vagy óriásrégiókra. Ezen elnagyolt felosztási módzatok közös eleme, hogy a legnagyobb európai országok egyszerre több európai alaphatárhoz tartoznak; vagyis e makrozónák határai nem esnek egybe az országhatárokkal. „A nemzet jelentése ma nem ugyanaz, mint a 19. század végén, a nemzetállamok aranykorában. A nemzetek

akkoriban hadseregekkel, hadi- és kereskedelmi flottákkal, gyarmat-birodalomokkal rendelkeztek; működőképes gazdasági entitások voltak saját jogukon” (Delamaide 1994, 3).

Delamaide, az európai óriásrégiók szakácskönyvének szerzője úgy véli, hogy a gazdaságilag erős tartományok és metropoliszok – Katalónia, Normandia, Lyon, Frankfurt, Szentpétervár, Amszterdam, Stockholm – ma nagyobb autonómiával rendelkeznek, mint Európa számos új független állama (Szlovénia, Észtország stb.). Hasonló következtetésre jut Eric J. Hobsbawm (1992) is. Mindenesetre a nemzeti szuverenitás régi definíciói mára már jórészt érvényüket veszítették. Delamaide felsorol néhány olyan lehetséges óriásrégiót, amelyek új módon kapcsolják össze a jelenlegi európai térségeket:

- A *Latin Félhold*, a klasszikus római kulturális örökségen alapuló dinamikus régió a Mediterráneum nyugati felében;

- A *Balti Liga*, amely Finnországot, Svédországot, a balti köztársaságokat, Szentpétervár térségét, valamint Lengyelország és Németország tengerparti területeit foglalja magában, mintegy a „Hanza Szövetség” újjáélesztéseként;

- Az *Atlanti Partvidék*, vagyis a Norvégiától Portugáliáig húzódó parti területek;

- A *Mitteleuropa*, Európa német szíve, amely Svájcot, Ausztria egy részét, Luxemburgot, a Cseh Köztársaságot és Lengyelország nyugati részét jelenti;

- A *Fővárosi Körzet*, a Párizs–Brüsszel–Strassbourg háromszög, Európa adminisztratív közigazgatási magja;

- Az *Üzleti Körzet*, London városa, mint Európa pénzügyi központja;

- Az *Alpok Íve*, amely egy kicsiny, ám jellegzetes régió az Alpokban;

- A *Duna-medence*, a Duna folyása mentén elhelyezkedő régió (Ausztria keleti része, Szlovákia, Magyarország, Románia, Szlovénia);

- A *Balkán-félsziget* (Görögország, Törökország európai része, Albánia, a volt Jugoszlávia – Szlovénia kivételével);

- A *Szláv Föderáció*, amely Oroszország európai része Fehéroroszországgal, Ukrajnával és Kelet-Lengyelországgal kiegészítve.

Felvetődik azonban a kérdés: vajon ezek a gazdasági óriásrégiók kulturális értelemben kellőképpen homogének-e, illetve milyen módon különböztethetők meg egymástól. Bizonyos zónák túlságosan szélesnek és heterogénnek tűnnek (Atlanti Part, Szláv Föderáció), mások komoly belső konfliktusok lehetőségét rejtik magukban (Balkán-félsziget, Szláv

Föderáció), megint mások alulfejlett alrégiókat tartalmaznak, amelyekből hiányzik a dinamikus növekedési központ. Delamaide javaslata lényegében a „bizánci” és a „latin” Európa közötti felosztást ismétli meg.

A hasonló kulturális hagyományokkal rendelkező városok hálózata valamiféle intellektuális zónát alkothatna: Konrád György és Kozma Tamás például kulturális-egyetemi hálózat létrehozását javasolták *Mittel-europa* és a balkáni régió jelentős közös szellemi tradícióval rendelkező egyetemi városainak részvételével. Ezek a javaslatok, amelyek *Mittel-europára*, valamint Európa szívére, vagyis a német régiókra és a volt Habsburg-birodalom keleti zónájára vonatkoztak (Schlögel 1986), jó eséllyel válhatnak valóra az új politikai feltételek közepette.

Gérard Ignasse és Marc-Antoine Genissel (1994) nemrégiben érdekes áttekintést adott közre a francia régióknak és nagyobb városoknak az egyes európai kultúrákkal kialakított kapcsolatairól, amelyek alulról szerveződő kulturális együttműködés keretében jöttek létre. Ez a kulturális együttműködés (csoportos látogatások, diákcserek, művészeti, zeneti és sportkapcsolatok) helyi kezdeményezésen és nem kormányzati döntésen alapszik; így spontán jellegűnek tekinthető. A francia régiók kulturális kapcsolatainak közel 60 százaléka Németország felé irányul, a második legnagyobb partner Nagy-Britannia; Spanyolország és Olaszország pedig a harmadik helyen áll. A francia területi kapcsolatok kis töredéke fűződik Lengyelországhoz és Romániához, míg a skandináv országokkal, Oroszországgal és *Mitteleuropával* szinte egyáltalán nincsenek kapcsolatok. A francia–német területi kapcsolatok magas aránya a viharos közös múlt okozta sebek begyógyítására irányuló szándékot jelzi.

A francia válaszadók a kulturális együttműködés nehézségei között fő helyen a nyelvi akadályokat említik. Ha a kulturális együttműködésben részt vevő partnerek nem értik egymás nyelvét, a kapcsolatok tartalma elkerülhetetlenül a nem verbális tevékenységekre, a folklorra, a sportra, a zenére korlátozódik, és ez nem teszi lehetővé a közös gondok megbeszélését.

A latin ajkú Európa és az északi térség közötti kulturális kapcsolatok ritkaságára már más elemzések is felhívták a figyelmet. Úgy látszik, lényegesek a különbségek a kommunikáció stílusában és módjában, s ezek akadályozzák az északi és a mediterrán térségek közötti kulturális kapcsolatok kialakulását (Trompenaars 1994). Ennek ellenére a finn értelmiségiek és hivatalnokok kicsiny, ám jelentős csoportja elsősorban Európa francia nyelvű területei felé orientálódik.

Az értékek régiók és nemzetek szerinti együttesének átfogó elemzését olvashattuk nemrég a *Futuribles* című folyóiratban (1995/200. szám). A tanulmányozott értékek között szerepeltek a vallási nézetek, a munkához való hozzáállás, a generációs értékek homogenitása, illetve heterogenitása, és a régióval való azonosulás az egész országgal szembeállítva. Ezeknek az értékeknek a kluszterelemzése nyomán négy kulturális makrozóna körvonalai bontakoztak ki (Chauvel 1995):

1. Az értékek modernista, parlamentárisan gondolkodó, nem vallásos klusztere, amely az északi régiókat, vagyis a skandináv országokat, Londont, Kelet-Angliát, az Utrecht–Észak-Brabant régiót, Limburgot, Schleswig-Holsteint és Hamburgot jellemzi. Bizonyos elemzések azt mutatják, hogy Finnország szorosan a svéd és norvég mintát követi.

2. Ezzel ellenkező földrajzi irányban a vallási (római katolikus) és a hagyományos családi értékek megbecsülése körvonalazódik, és fogja egybe Estremadurát, Sziciliát, Szardíniát, Calabriát, valamint a Toscaná–Umbria–Marche régiót (*Latinité Fossile*).

3. A „Világias Dél” (*Sud Laïcisé*) katolikus, de szekularizált régiókat foglal magában, amelyeket pragmatikus szemléletű értékegyüttes jellemez. Bajorország, Párizs környéke, az Île de France, Grande Ouest, Brüsszel, Antwerpen, Katalónia, Liguria, Liège, Lisszabon és körzete, Lombardia, Emilia–Romagna; ez a római katolikus Európa korai kapitalista része, és minden bizonnyal ide tartozik Ausztria nagy része is.

4. Végül az ír tartományok csoportja következik (*Catholicisme Flamboyant*), amelyet az államigazgatásba, a katonaságba vetett bizalom, a hazafiság, a közepes méretű család előnyben részesítése és a lélek halhatatlanságában való hit jellemez. Ha csak a vallási értékek tartalmát vennénk figyelembe, Írország a második csoportba kerülne át.

Úgy látszik, ezek az attitűdzónák jól tükrözik az Európai Unió kulturális sokféleségét, valamint a benne zajló vitákat; számos, az értékekkel kapcsolatos kérdésben Finnország, Svédország, Dánia, Nagy-Britannia és Hollandia egységbe tömörül a *Latinité Fossile* csoportjával szemben. Úgy tűnik, a mai Európa értékstruktúráját a régiók modernizációs foka, valamint a valláshoz való ragaszkodásuk vagy éppen nem ragaszkodásuk határozza meg (vö. Chauvel 1995).

Fons Trompenaars holland szervezetpszichológus egy hatalmas nemzetközi adatbank segítségével a különböző országok menedzserkultúráit és vállalatirányítási stílusait osztályozta. A szervezetiirányítás területén éles különbség van a szakmai részletekre koncentráló, érzelmileg

semleges skandináv és brit menedzserek, valamint az érzelmi megközelítéssel dolgozó dél-európai menedzserek között (Trompenaars 1994). A szerző arra is javaslatokat tesz, miként lehetne felkészíteni a menedzsereket arra, hogy képesek legyenek alkalmazkodni az eltérő kultúrák különböző vállalatirányítási stílusaihoz. Ez az elgondolás az együttműködés tágabb, európai szintű kontextusában is hasznosnak bizonyulhat: a multikulturalitásra való felkészítés segíti a „szimbolikus határok” átlépését.

A KÉPZELETBELI HATÁROK ÉS FOLYÓSOK ÉPÍTŐI: AZ ÉRTELMSÉG

Az értelmiség szerepe a kis európai országokban jellemzően kétféle: az értelmiség az a kulcsfontosságú csoport, amely fenntartja és védelmezi a nemzeti identitást a zavaró külső hatásoktól, de egyúttal az értelmiség az, amely kiépíti és fenntartja a nemzet kapcsolatát a nemzetközi közösséggel.

Shlomo N. Eisenstadt (1987) úgy látja, hogy a kis európai államok – Finnország, Dánia, Ausztria, Magyarország stb. – alapvető problémája az, hogy nagyon erősen függnek a külső gazdasági környezettől és tudástermeléstől. Ezt a függést belső piacaik szűk volta okozza, mivel az export és az import aránya gazdasági stabilitásuk fő tényezőjévé válik. Emiatt azután magas fokú gazdasági specializáció alakul ki ezekben a kis országokban. A specializáció magas foka viszont korlátozza kulturális termelésük sokoldalúságát; bár ezen országok értelmisége gyakran nincsen tudatában ezeknek a korlátoknak.

Ezek a kis nemzetállamok általában nagyfokú belső konszenzus kialakítására törekszenek, hogy megbirkózhassanak a külső kihívásokkal; ez egészen az önmagából táplálkozó konformizmus fokáig is elmehet (Finnország hagyományos példája az efféle konformista konszenzusnak). Ez a konszenzus része annak, amit Eisenstadt a kis országok „nemzeti projektjének” fogalmán ért. A kis országok központi nemzeti túlélési projektjei nemcsak külpolitikájukat és gazdasági szakosodásukat szabja meg, hanem általában arról is meggyőzi a kiadókat, kutatókat, írókat és műszaki szakembereket, hogy a közös nemzeti célokra összpontosítsák figyelmüket. Ez a „projekt” lehet a fő oka annak, hogy a kis országok értelmiségének társadalmi tere kevésbé differenciált, és az értelmiségi szakterületek nagyobb mértékben fedik át egymást, mint a

nagyobb társadalmak, például Franciaország, Németország vagy Anglia kulturális mezőjének esetében. Ez azzal jár, hogy az államigazgatási és a kulturális feladatok gyakran keverednek egymással, például az egyetemi professzorok és magas rangú államhivatalnokok szerepkörében; itt, úgy tűnik, mindenki képes arra, hogy kifejezésre juttassa véleményét társadalmi és esztétikai kérdésekben egyaránt.

A nemzeti projektre gyakran utalnak az egyes tudományterületek történetében, kiemelve a szakemberek hazafias szerepét vagy sikereiket az ország nemzetközi hírnevének öregbítésében. Liisa Häyrynen (1993) finn alkotó építészekről és szakmai történetükről készített tanulmánya kimutatta, hogy az építészek kollektív önképét elsősorban korábbi nagy nemzetközi eredményeik, a finn építészet úgynevezett „aranykorai” alakították ki. Ezek az „aranykorok” a századfordulón megrendezett Párizsi Világkiállítás idejére, illetve az 1930-as években virágzott finn funkcionalizmus korszakára esnek.

A kis országok értelmiségének többféle, egymásnak ellentmondó kötelességeit vizsgálva a „nemzeti elitnek” három alapvető funkciója tűnik szembe, amelyek a határon való jelképes átkeléssel vagy átszivárgással kapcsolatosak:

1. a *megőrzés*: a nemzeti és a vallási identitás védelme;
2. a *technikai internacionalizáció*: az állam, a városok és a termelés műszaki és társadalmi intézményeinek modernizációja;
3. a *globális hatások terjesztése*: a globális gondolkodás bevezetése a nemzet vérkeringésébe.

A nemzeti elitnek kötelességei nem csupán a külföldi hatások importját és szűrését foglalják magukban, hanem az ország képének a nemzetközi térben való megjelenítését is. Általában ez a legnehezebb része a nemzeti értelmiség tevékenységének: megfelelően elsajátították a hivatalos nyelv használatát a hazai közegben, ugyanakkor a tágabb nemzetközi közegben semmiféle „nyelvi autoritással” sem rendelkeznek. Különösen jellemző ez a ritka nyelvi csoportok, például a finnugor és a balti nyelvek esetében. E kis országoknál a fogalmi verbális nyelv korlátainak leküzdése olykor a zene (Sibelius, Enescu, Dvořák, Grieg, Nielsen stb.), az építészet (Gaudí, Alvar Aalto, Reima Pietilä) vagy a film (Dreyer Dániában, a Kaurismäki testvérek Finnországban, Ingmar Bergman Svédországban és Akira Kurosawa Japánban) területén megvalósuló látványos nemzetközi sikerek segítségével történik. Feltételezhetjük továbbá, hogy a kicsiny és peremhelyzetű országok jelenléte viszonylag erősebb a

tudományos újításoknak azon területein, ahol a formális jelnyelvet használják, mint a finom árnyalatokat megkülönböztető verbális nyelvet használó területeken.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az internacionalizáció mentális határátkelésként értelmezett fogalma nem egydimenziós. A művészértelmiség nemzetközi kapcsolatai például – saját kutatásaink alapján – tartalmukat és céljaikat tekintve különböznek a kormányzati elit nemzetközi kapcsolataitól (Y.-P. és Liisa Häyrynen 1995). Úgy tűnik, a művészértelmiség nemzetközi orientációja meglehetősen közeli kapcsolatban áll a „kulturális globalizáció” Roland Robertson (1991) által leírt modelljével. Ebben a vonatkozásban – úgy tűnik – a *habitus* jelentősége sokkal nagyobb, mint a részt vevő személy formális státusa. A nemzetközi kapcsolatok habituson alapuló stratégiája a hosszan tartó interaktív kapcsolatok kialakítására törekszik, vagy a „külföldi” féllel fenntartott állandó kétoldalú viszony kiépítését tűzi ki célul. Ebben a szimmetrikus kommunikációs viszonyrendszerben nem csupán az idegennyelv-tudás játszik fontos szerepet, hanem a társadalmi kommunikációban való jártasság és a kreativitásra való képesség is. A mai egyetemek nem sokat tesznek azért, hogy segítsék az egyéni felkészülést az ilyen jellegű nemzetközi interakciókra, mivel elsősorban a diák- és tanárcsere adminisztratív vonatkozásaira összpontosítják figyelmüket.

Amennyiben az EU jelenlegi politikájának végső célja egy közös európai civil társadalom kialakítása, a nemzetközi kommunikációs jártasságok jelenlegi szintje elégtelennek tűnik a cél megvalósításához. Manapság talán túlonként is nagy hangsúlyt kap az a szerep, amelyet az egyetemek, az oktatók és a kutatók játszanak a nemzetközi internacionalizációs folyamatban; bár fontosak voltak a múltban, meglehet, a jövőben szerepük kisebb lesz. Az „érzelmi kontroll szisztematikus dekontrollálása” és a társadalmi viselkedés informalizálódásának Norbert Elias (1987/1991) által leírt folyamata minden bizonnyal gyorsabban halad majd előre a tudomány területein kívüli társadalmi csoportok körében: azok között, akik az esztétikával és a zenével foglalkoznak, vagy azoknak a fiatalabb generációknak a körében, amelyek az összeurópai munkaerőpiacon keresnek állást és kapcsolatokat.

Vajon lehetséges-e akárcsak megközelítőleg is felvázolni a szimbolikus határátlépés irányait a mai Nyugat-Európa és a külvilág között?

Úgy tűnik, a fő szimbolikus határokat az európai magterületeket déli, illetve keleti irányban lezáró határok jelentik. A szimbolikus határok látszólagos ellentmondásossága abban áll, hogy egyúttal a cserekapcsolatok és a befelé irányuló hatások legfontosabb tényezői is, hatást gyakorolva Európa „fennálló szimbolikus geometriájára”. Délen az iszlám hatás Afrika és az arab világ felől érkezik. Franciaország, ötmillió muzulmán állampolgárával, a „geometriát összezavaró effektus” példája, bármi legyen is ennek a következménye. A középkorban a filozófiai gondolkodás és az új technikai találmányok az arab területekről jutottak el a latin Európába; ennek megtermékenyítő hatása vezetett a reneszánszhoz (Arisztotelész írásait például Averroës kommentárjai keltették új életre).

Keleten Oroszország nem jelent egy Közép-Európához hasonló „Másikat”; „mássága” a bizánci hagyománnyal való történelmi kapcsolatából, illetve abból a tényből fakad, hogy hetven éven keresztül az „elvesztett Keletet” uraló szocialista világrendszer központja volt. Eltévelyedései ellenére a szocializmus eszméje egy teljesen új társadalom, a „Nap-állam” megtervezését foglalta magában. Ezen eszme kudarcra mély nyomot hagyott az európai értelmiség tudatán. Ugyanakkor egyetérthetünk Anssi Paasival, aki szerint ma a „keletiség jelenléte” Európában erősebb és kevésbé fenyegető, mint a hidegháború időszakában. A kontinens újrastrukturálódási folyamatában nyilvánvalóan a Kelet- és Nyugat-Európa közötti kapcsolatok alkotják majd a legfontosabb tényezőt, habár hamarosan az arab világ és Afrika is hasonló jelentőségre tehet szert.

Érdeemes felidézni itt Braudel elgondolását, amely szerint Európában a kulturális kreativitás központjai nem esnek egybe a gazdasági rendszer központjaival. Az európai kulturális élet központjai gyakran a szimbolikus határvonalakban helyezkednek el (például Barcelona, Marseille, Velence, Firenze, Trieszt, Bécs, Budapest, Kijev, Krakkó, Riga, Tallinn, Szentpétervár). Mindegyiknek megvolt a maga kreatív időszaka, míg Moszkva, Stockholm és Berlin időnként Észak-Európa hatalmi központjai, Amszterdam, London és New York pedig a világ gazdasági rendszer központjai voltak.

Ma egyetlen európai város sem tekinthető a kontinens megkérdőjelezhetetlen kulturális, politikai vagy gazdasági vezetőjének. Ez a szimmetrikus kommunikáció előtérbe kerülésére utal Európában a nemzetközi kapcsolatok hierarchikus szerveződésével szemben. Feltételezhet-

jük, hogy a habitushoz kapcsolódó informális kommunikációs jártasságok és kulturális befogadási stílusok, ezek a mai „multikulturális képzés” tananyagában nem szereplő témák jelentősége növekedni fog a decentralizáció új körülményei között.

BIBLIOGRÁFIA

- Adelsvård, Viveca: *Styles of Success: on Impression Management as Collaborative Action in Job Interviews. Linköping Studies in Arts and Sciences*, No. 23, 1988.
- Bourdieu, Pierre: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London–Melbourne–Henley, 1984, Routledge & Kegan Paul.
- Bourdieu, Pierre: *Language and Symbolic Power*. London, 1991, Polity Press.
- Bourdieu, Pierre – Wacquant, Loïc: *Refleksiiviseen sosiologiaan* [Bevezetés a reflexív szociológiába]. Joensuu, 1995, The Press of the University of Joensuu.
- Braudel, Fernand: *La dynamique du capitalisme*. Paris, 1985, Arthaud.
- Chauvel, Louis: Valeurs régionales et nationales en Europe. *Futuribles – analyse et prospective* No. 200, Juillet-Août 1995, 167–200. p.
- Delamaide, Darrel: *The New Superregions in Europe*. New York, 1994, Dutton.
- Eisenstadt, Shlomo N.: *Centre-periphery Relations in Small European States. A Study in the Relations between Culture and Social Structure*. Oslo, 1987, Norwegian University Press.
- Elias, Norbert: *La société des individus*. Paris, 1987/1991, Fayard.
- Elias, Norbert: *The Symbol Theory*. London, 1989/1991, SAGE.
- Engman, Max: *St. Petersburg och Finland. Migration och influens 1703–1917*. [Szentpétervár és Finnország. Migráció és befolyás 1703–1917.] Societas Scientiarum Fennica, Hozzászólás a „Finnország természete és népessége” c. előadáshoz H. 130, 1983.
- Hobsbawm, Eric J.: *Nations and Nationalism since 1780*. London, 1992, Cambridge University Press.
- Häyrynen, Liisa – Häyrynen, Yrjö-Paavo: Intellectuals and Professionals of European Small Countries. In: D. Broady – M. de Saint Martin (éd.): *Les élites – formation, reconversion, internationalisation*. Paris, 1993, École des Hautes Études en Sciences Sociales. (Az 1993. szeptember 24–26. között, Stockholmban tartott konferencia anyaga.)
- Häyrynen, Maunu: *The National Landscape of Finland: the Periphery is Moving*. (Az 1995. július 12–15. között, Edinburgh-ban tartott nemzetközi konferencián elhangzott előadás anyaga.)
- Häyrynen, Yrjö-Paavo: *The Future of Guidance and the Battle for the Modern Self*. (Az 1995. augusztusi stockholmi nemzetközi konferencián elhangzott előadás anyaga.)

- Häyrynen, Yrjö-Paavo – Häyrynen, Liisa: Career Patterns of Finnish Academics and Intellectuals: A Longitudinal Study of the 1965 Student Generation. *Higher Education in Europe*, 23. November 2, 1993. 59–67. p.
- Ignasse, Gérard – Genissel, Marc-Antoine: *Les collectives territoriales Françaises et les cultures Européennes*. Paris, 1994, Ellipses.
- Meier, Robert L.: *Developmental Planning*. New York, 1965, McGraw-Hill.
- Paasi, Anssi: Rajojen muuttuva maantiede. [A határok változó geográfiája: a finn–orosz határ esete.] *Terra* 105, 4., 253–263. p.
- Robertson, Roland: *Globalization: Social Theory and Global Culture*. London, 1991, SAGE.
- Ruostetsaari, Ilkka: *Vallan ytimessä*. [A hatalom középpontjában. Empirikus tanulmány a finn hatalmi elit nézeteiről és kapcsolatairól.] Tampere, 1993, Vastapaino.
- Schlögel, Karl: *Die Mitte liegt ostwärts. Die Deutschen, der verlorene Osten und Mitteleuropa*. Berlin, 1986, Wolf Jobs Siedler.
- Trompenaars, Fons: *Riding the Waves of Culture. Understanding Cultural Diversity in Business*. London, 1994, Nicholas Brealey Publishing.
- Wertsch, James V.: *Voices of the Mind. A Sociocultural Approach to Mediated Action*. London, 1991, Harvester Wheatsheaf.

II. A HATÁR A HÉTKÖZNAPOKBAN

HATÁRVÁROSOK EURÓPÁBAN ÉS A KISEBBSÉGEK SZEREPE

Alberto Gasparini

A határvárosokkal és a határvárosok kisebbségi lakosságának szerepével összefüggő kérdések a következő szempontok szerint foglalhatók össze:

- a kisebbségek mint erőforrás;
- a kisebbségek szerepe két határ menti terület közötti kölcsönös kapcsolatok kialakulása szempontjából;
- a kölcsönös kapcsolatok és az integráció közötti összefüggés;
- a kisebbségek kölcsönös kapcsolataiból származó integráció típusai.

A kisebbségek kétségkívül erőforrást jelentenek, hiszen kulturális keveredést idéznek elő, és így bizonyos mértékű nemzetköziséget visznek a mindennapi életbe. Vagyis a csoporttagságok pluralitása és a „külföldiség” (amelyet a mobilitás/kozmetopolitizmus és objektivitás/racionalitás túlsúlya jellemez a lokális, homogén kollektivitással szemben) megtagadhatóvá válik hazai környezetben, feltéve, hogy

1. az etnikai identitást nem erősítik gazdasági-strukturális feltételek, és a lehetőségekhez való hozzáférés független az etnikai csoporttagságtól;

2. a keveredés főként kulturális szinten valósul meg;

3. abban az esetben, ha a város határvidéken helyezkedik el, a határ mindkét oldalán kölcsönösen jelen vannak a kisebbségek;

4. olyan általános légkör uralkodik, amelyben a biztonság kérdését nem az egyes nacionalizmusok megközelítésmódja szerint kezelik, hanem általánosan elfogadott, hogy a sokféle identitás együttélése kölcsönös előnyökkel jár, és közös kulturális alapot képez minden fél számára.

Ha ezek a feltételek nem adóttak, akkor

1. az együttélés feltételeit jelentősen rontja az a tény, ha az egymásnak tulajdonított fontosság terén nincs kölcsönösség, mert az érintett et-

nikai csoportok kultúrája egyúttal kapcsolatban áll az alsóbbrendűségi-felsőbbrendűségi viszonyokkal, és így az osztályok, kultúrák, gazdasági pozíciók szerinti rétegződéssel is;

2. a kölcsönösség hiánya a kisebbségek jelenlétében könnyen jelentheti azt, hogy a határ túloldalán fekvő ország irányában megnyilvánuló bármilyen negatív (vagy akár pozitív) attitűd hatással van az ezen országhoz kapcsolódó kisebbségre;

3. a békés együttélés légkörének hiánya azt eredményezi, hogy minden egyes etnikai csoport saját nacionalizmusába zárkózik, és sajátos etnikai identitásának védelmére helyezi a hangsúlyt.

*

Lássuk most, hogy ez a feltételes erőforrás milyen módon eredményezi – vagy legalábbis segíti elő – a határ menti vidékek kölcsönös összekapcsolódását.

Miért érdemes a városokkal foglalkozni? A város olyan tényező, amely kialakítja a társadalom és a terület rendjét.

Először is, kezdjük egy európai kutatási projekt néhány adatával, amely a határvárosok fogalmi dimenzióit vizsgálta. Első lépésként a kutatás eredményeit ismertetjük, majd a polgármesterek saját, határ menti városukkal kapcsolatos attitűdjeit vesszük górcső alá.

A kutatás a határvárosok négy dimenziójára összpontosít:

- a város mint jelen közösség;
- a város mint történelmi közösség;
- a város mint a más városokkal és Európával egyesítő tényező;
- a város mint a diszkrimináció tárgya.

Az első két dimenzió különböző módon és formában minden városra egyaránt jellemző, az utolsó két dimenzió azonban csak a határvárosokra, így a figyelmünket e két utóbbira összpontosítjuk.

A város mint *egyesítő tényező* egyesítő ereje az alábbiakban határozható meg:

- a határváros mint eltérő gazdaságok és kultúrák találkozási pontja;
- a határváros mint olyan tényező, amely mindenki számára hasznot hajt;
- a határváros mint példa Európa számára (és kiváltképpen ez különbözteti meg más városoktól).

Amikor a határvárosról mint a *diszkrimináció tárgyáról* beszélünk, azt aényt hangsúlyozzuk, hogy a határvárost a nemzeti rendszer központ-

jához közelebb elhelyezkedő városokhoz képest éri diszkrimináció; például, minthogy építészeti képük idegen uralomra emlékeztethet, valamint a határvárost marginális entitásnak tekintik, a központi kormányzat kimondottan érdektelenséggel viseltetik irántuk.

Ez a dimenzió azonban kapcsolódik ahhoz a meggyőződéshez is, hogy a „határvárosok különféle etnikai csoportokat készítenek arra, hogy békében éljenek együtt, és kialakítsák a tolerancia kultúráját”. Ezt az összefüggést a következőképpen értelmezhetjük: ezen városok kedvetlenül adottságainak tudata (idegen uralom, marginális státus, a központi kormányzat érdektelensége) pozitív és konstruktív szellemet eredményez, a tolerancia kultúrájának szellemét.

A kutatás adatai így egy másik megfontoláshoz is elvezetnek: a kultúra toleranciája összefügg az egyesítő dimenzióval is (a határváros mint találkozási pont, hasznok és előnyök forrása, a békés együttélés példája).

Hogyan magyarázhatjuk a tolerancia kultúrájának ezt az ambivalenciáját? A tolerancia e kultúrája az intolerancia korábbi erős, negatív tapasztalatai (elnyomás, kivándorlás) nyomán alakul ki, hogy megteremtse a különféleség egyediségének és egységének új tudatát.

Miben állnak két határváros kölcsönös kapcsolatai? Ez

1. a két város vagy két térség közötti kapcsolatok következménye, és olyan kapcsolatok formájában ölt testet, amelyek eltérnek a két állam vagy nemzeti rendszer között kialakított kapcsolatoktól, amelyeknek a határvárosok politikai szempontból a részét alkotják;

2. objektív (azaz tényleges), kölcsönös függés a két város között (vö. a kölcsönös függés elméletét a nemzetközi kapcsolatokban);

3. a kölcsönös függés, és így a kölcsönös kapcsolatok a közösségi élet különböző területein (kultúra, gazdaság, szolgáltatások, sport, oktatás, közigazgatás stb.) különböző intenzitással jelennek meg.

Lehet-e egy kisebbség olyan erőforrás, amely alakítja a kölcsönös kapcsolatokat? A válasz abban az esetben igenlő, ha a kisebbségre mint erőforrásra vonatkozóan a fentebb említett feltételek teljesülnek.

Hogyan fejtik ki az etnikai kisebbségek ezt a kölcsönös kapcsolatokat és így a kölcsönös függőséget elősegítő pozitív hatást?

1. A vizsgálatban szereplő városok/térségek többsége megkülönböztetett közvetítő, mivel

– rendelkeznek közös nyelvvél és a mindennapi élet problémáinak megoldását lehetővé tevő eszközökkel;

- a rokoni és baráti kötelékek erős érzelmi intenzitásával a meggyezés felé terelik őket,
- a valóságos helyek ismerete jóval nagyobb, mint az egyszeri vagy absztrakt kontaktus,
- a két város közötti kulturális és közlekedési kapcsolatokat a kisebbségi csoport tagjai könnyebben tudják ápolni.

2. A kölcsönös kapcsolatok könnyebben jönnek létre az alábbi területeken:

- *a kultúrában*, mivel a tematikus kultúra és az antropológiai-etnikus kultúra átfedése az együvé tartozás rendkívül erős érzését alakítja ki,
- *a gazdaságban*, mivel a munkaerő, a tőke és a befektetések allokációja egyszerűbbé tehetik a kölcsönös kapcsolatokat,
- *az oktatásban*, hiszen a többségi/kisebbségi etnikai csoport reprodukciója és fenntartása közös feladat,
- *a közigazgatásban*, mivel a városközi kapcsolattartás során a feladatok közvetítőkre, azaz olyan személyekre hárulnak, akik szót értenek a másik féllel. Ebben az esetben a város többségi csoportja az, amely megválasztja kisebbségi csoportjának tagjait, hogy képviseljék a várost a másik városban, ahol ez a kisebbség alkotja a többséget.

Ebben az esetben a kisebbség részt vesz a két város közötti kapcsolatok ápolásában, és ily módon erőforrássá válhat, amennyiben ennek feltételei adóttak. Ezek a feltételek a következők:

- főként kulturális sajátosságaik által meghatározott etnikai csoportok megléte,
- a kisebbségek kölcsönös megléte mindkét városban,
- biztonság, amely inkább a nyitottságra, semmint a bezárkózásra épül,

de csak akkor, ha a következő feltételek is teljesülnek:

1. Legelőször is, a jogi kölcsönösség feltételeinek megléte, ami abban áll, hogy a tulajdonhoz és minden egyébhez való hozzáférés lehetősége mindkét városban azonos. Ha ez nincs így, bekövetkezhet a másik város „elolaszosítása”, „elszlávosítása”, „elnémetesítése” vagy „amerikanizálása” (az adott esetnek megfelelően), s ez a két város egységesüléséhez vezethet;

2. A társadalmi-gazdasági fejlődés nem kiegyensúlyozatlan, vagyis egyik város sem szegényebb vagy gazdagabb a másiknál, tekintve hogy ez a modernizáció különböző fokait eredményezné. Ellenkező esetben az egyik város a másik vazallusává válik, és az egyik városban többségi

elit, míg a másik városban ugyanahhoz az etnikai csoporthoz tartozó kisebbségi elit (a létszámot és nem hatalmat tekintve) jön létre;

3. Az egyik kultúra sincs sem a domináns egyetemes kultúra, sem a kisebbségi helyi kultúra helyzetében, mivel ez az etnikai ellentétek újratermelődéséhez vezet;

4. Nincs nagy különbség a két város mérete között, mivel ellenkező esetben az egyik etnikai csoport és közösség függésbe kerülne a másiktól;

5. A városok életkorában meglévő különbség szintén negatív hatással lehet a városok többségét/kisebbségét reciprokális módon alkotó etnikumok viszonyára;

6. Az egyik város többségének és a másik város ugyanazon etnikumhoz tartozó kisebbségének fiatalsága/vitalitása a másik város előrehaladott korával/megfáradtságával szemben szintén kedvezőtlen következményekkel járhat a kölcsönös kapcsolatok alakulására nézve (egyes vélemények szerint ez a helyzet Goriziában);

7. Az eltérő munkakultúra szintén ugyanezt eredményezheti. Elég csak a kínai kisebbségekre gondolni számos távol-keleti országban;

Az ideológiák alapjául szolgáló alapvető értékek – ha nagymértékben különböznek városonként és etnikai csoportonként – a kölcsönös kapcsolatok alacsony fokát eredményezik; ha létrejönnek is kapcsolatok, azok egyoldalúak lesznek (vagyis függőség alakul ki).

8. Az ilyen feltételek mellett kialakuló kapcsolatok gyakran nem stabil egyensúlyt jeleznek; egyensúlyt, mivel új rend áll be a két város viszonyában, amely azonban nem stabil, mert a kapcsolatok minden korábbinál könnyebben meggyengülhetnek elsősorban az egyes etnikai csoportok, de a határ menti városok/térségek között is.

Ez pontosabban azt jelenti, hogy a kialakult kapcsolatok számos, többé-kevésbé instabil helyi egyensúlyt alakítanak ki, amelyekben a kisebbségek kultúrán kívüli szerepe kedvező vagy kedvezőtlen szerepet játszhat, amint azt az erőforrásként szolgáló kisebbség feltételeinek vizsgálata során láthattuk.

Tehát két határváros közötti kapcsolatokban

– ha minden rendben alakul, általában differenciált integráció alakul ki, és így a belsőleg integrált szektorok (gazdaság, kultúra, sport stb.) között folyamatos az egyensúlykeresés, de elsősorban nem a két város között, hanem inkább az egyes városokon belül;

– instabilitás is előállhat, a két város közötti kölcsönös kapcsolatok fentebb leírt feltételeinek elégtelensége esetén.

Tehát minden bizonnyal az jár a legtöbb előnnyel, ha az etnikai csoportokat „lágyabb”, kulturálisabb szerep betöltésére készítjük, pontosan annak érdekében, hogy a minimumra csökkenjen az esélye, hogy valamely etnikai csoport részese legyen az instabilitásnak. Ez a helyzet pedig nagyon könnyen előállhat a kapcsolatépítés, valamint a határ két oldalán fekvő városok és térségek ezt követő integrációja során.

Összegzésül tehát elmondhatjuk, hogy az instabil, nem teljes és differenciált integráció alapvető feltételét jelenti annak, hogy a határ menti városok és térségek a békés együttélés és a harmonikus élet eleven laboratóriumaivá válhassanak.

AZ EGYKORI VASFÜGGÖNY NYUGATI OLDALA – AZ OSZTRÁK HATÁRVIDÉK

Josef Langer

*Hier geht 's uns gut.
Land zum Leben
(Burgenland)*¹

Ausztriában a vasfüggöny északon a csehszlovák–osztrák határ vonalát követve Felső- és Alsó-Ausztria peremén húzódott keleti irányba Alsó-Ausztria keleti része és Burgenland mentén. Délen a jugoszláv határt, legalábbis az 1960-as évek közepe óta, nem tekintették vasfüggönynek, bár részét képezte a kapitalizmust a szocializmustól elválasztó rendszerhatárnak. A vasfüggöny maradványait vizsgáló jelen munka a „Határok, régiók és etnikumok Közép-Európában” (lásd Éger György írását a jelen kötetben) címet viselő nemzetközi kutatás Ausztriára vonatkozó eredményeiből mutat be néhányat. Az adatok elsősorban Kelet-Ausztria két hármashatár-zónájából, főként Burgenland tartományból származnak, de közlünk adatokat Alsó-Ausztria és Stíria egyes járásaiából is. Az adatokat Szlovákia, Magyarország és Szlovénia szomszédos térségeinek adataival hasonlítjuk össze; bizonyos esetekben egy még keletebbre fekvő határrégió, Kárpátalja adatait is felhasználjuk. Az I. világháború végéig mindkét régió túlnyomórészt az Osztrák–Magyar Monarchia magyar részéhez tartozott, ez a tény különösen alkalmassá teszi e térségeket a határ hatásainak tanulmányozására (vö. Strassoldo – Delli Zotti 1982; De Marchi – Boileau 1982; Delli Zotti 1982; Burkhard 1992; Seger – Beluszky – Sikos 1993).

Burgenlandot gazdasági szempontból Ausztria egyik peremrégiójának szokták tekinteni (Deinhofer – Horváth 1991; Faßmann 1990). Az egy főre eső hazai össztermék csak a tartományi székhelyen, Eisenstadt-ban és környékén éri el az osztrák átlag 90–100%-át. Az összes környező megyében, sőt Jennersdorfban és Neusiedl am See-ben is (mindkettő szerepel jelen tanulmányban) az egy főre eső termelési kapacitás az

¹ Akkor olvashatjuk ezt a feliratot, amikor belépünk Burgenland osztrák tartomány területére: „Jól élünk itt. (Burgenland) élni való föld.”

osztrák átlag 50–70%-a (Wedral 1990, 54–57). Ugyanakkor a burgenlandi *foglalkoztatottak* egy főre eső nettó jövedelmének alakulása sokkal jobb képet mutat. Az egy háztartásra eső nettó jövedelem 1991-ben 23 600 osztrák schilling volt, tehát a legmagasabbak közé tartozott Ausztriában (108,1%). Az egy főre eső nettó jövedelem 10 380 osztrák schilling (94,1%) volt, megelőzve ezzel Tirolt (90,7%), Karintiát (90,9%) és Stíriát (93,8%). Az egy főre eső hazai össztermék értékénél sokkal jobb burgenlandi jövedelmi helyzet oka az ingázók magas számában keresendő (Wedral 1990, 58), ami növeli a határ menti területek vásárlóerejét.

Történelmi okai vannak annak, hogy Burgenlandban a hazai össztermék előállítási potenciál ilyen alacsony, és bizonyos mértékig azzal is magyarázható, ahogyan a határokat ebben a században megrajzolták. Pusztán az a tény, hogy a két világháború között a szállítási útvonalak Magyarország felé irányultak (Gruber 1991), de a határ miatt nem lehetett szabadon használni őket, hatalmas befolyást gyakorolt Burgenland középső és déli részének gazdasági fejlődésére (Jandrisits – Pratscher 1991, 137. skk.). A határ meghúzása a központi városok rendszerének hirtelen megszakadásához vezetett.² Ezután több évtizedbe telt, míg a társadalmi kapcsolatok új irányt vettek, vagyis új városok váltak centrummá, újjászerveződtek a gazdasági kapcsolatok, új utak épültek stb.

AZ ANYAGI KULTÚRA ARÁNYTALANSÁGAI

Csak e háttér ismeretében lehet kellőképpen megérteni a burgenlandi válaszadók kijelentéseit. A keleti határok megnyitását nagy lelkesedéssel üdvözlő osztrák médiával szemben az e tanulmányban megjelenő észak- és dél-burgenlandi vélemények jóval visszafogottabbak, sőt egyesek szkeptikusak voltak. Ennek fő okaként a szomszédos volt szocialista országok alacsonyabb gazdasági szintjét említették. A munkások és a hivatali dolgozók tartottak a túloldali munkaerő által támasztott versenytől. A kis vállalatok többsége (94% foglalkoztatott kevesebb mint 50 alkalmazottat) nem rendelkezik a szükséges szakértelemmel és tőkével, amely lehetővé tenné a kínálgazó piaci lehetőségek leghatékonyabb kihasználását. Ugyanakkor érezhető a múltban központi szerepet betöl-

² A központi városok válságáról az I. világháborút követően lásd Christallert (1993), idézi Burkhardt (1995).

tő és ma Magyarországon (Sopron, Szombathely), illetve Szlovákiában (Pozsony) elhelyezkedő városok rejtett teljesítőképessége is, amelynek működésbe lendítése – például az EU keleti bővítésének formájában – mély társadalmi, kulturális és gazdasági változásokhoz vezetne Burgenlandban. A megkérdezettek szemszögéből nézve a határok védelmet jelentettek ezek ellen a veszélyek ellen. Néhány anyagi indikátor segítségével szeretnénk megmutatni, miféle aránytalanságok alakultak ki ebben a nagyon szűk térségben a határ 20. századi meghúzásának következtében.

Vagyoni körülmények

Észak- és Dél-Burgenland³ két hármashatár-zónájában a kutatás során megkérdezett személyek saját értékelése szerint az összes középkorú megkérdezett (III.) általában „középosztálybeli”-ként (nagyjából 90%) határozta meg önmagát, függetlenül attól, hogy a határ melyik oldalán, Magyarországon, Szlovákiában vagy Szlovéniában él (lásd az 1. táblázatot). Csak kevesen tekintették magukat „szegénynek” vagy „gazdagnak”, bár a vizsgálati személyek kiválasztása a reprezentativitás szempontjai szerint történt. Másfelől a nyilvános statisztikák óriási jövedelembeli (vagyis GDP) különbségeket mutatnak Ausztria és a vele határos „reformországok” között, néhány szakértő még az 1:10 arányt sem tartja túlzottnak. Azonban jó okkal feltételezhetjük, hogy a vagyoni különbségek kisebbek. Az állami tulajdonból a magántulajdon felé való átmenet során az ingatlanok piaci értékének emelkedése sokkal gyorsabb volt, mint a jövedelmeké. Ennek ellenére a reformországok és Ausztria közötti különbség még mindig drámai és szembeszökő. Az épületek és az ingatlanok a határ túloldalán sokkal rosszabb állapotban vannak, mint Ausztriában. A „középosztálybeli” önértékelést elsősorban a helyi lakosság csoportjaihoz viszonyítottan kell érteni, máskülönben teljesen eltérő eredményeket kapnánk. Ha a megkérdezetteknek a határ túloldalán élőkkel kellett volna magukat összehasonlítaniuk, akkor kétségkívül sokkal alacsonyabb társadalmi besorolási eredményeket kaptunk volna.

³ A vizsgálatba azokat a 30 km sugarú körben elhelyezkedő területeket vontuk be, amelyek középpontja minden esetben három szomszédos ország határának találkozási pontja (Ausztria–Szlovákia–Magyarország; Ausztria–Szlovénia–Magyarország; Magyarország–Szlovákia–Ukrajna; Magyarország–Románia–Ukrajna).

1. táblázat

A családi vagyoni helyzet megítélése (%)

Észak-Burgenland*									
generáció	saját generáció (III.)			a szülők generációja (II.)			a nagyszülők generációja (I.)		
N	A (98)	SK (96)	H (103)	A (98)	SK (97)	H (103)	A (96)	SK (97)	H (101)
nagyon szegény	1	–	1	4	3	4	10	9	12
szegény	1	10	12	21	44	46	37	51	47
középosztályhoz tartozó	90	87	86	74	51	45	43	30	32
gazdag	8	3	1	1	–	1	7	1	5
nem tudja	–	–	–	–	2	4	3	9	4
Dél-Burgenland									
generáció	saját generáció (III.)			a szülők generációja (II.)			a nagyszülők generációja (I.)		
N	A (95)	SLO (100)	H (100)	A (94)	SLO (92)	H (100)	A (91)	SLO (93)	H (100)
nagyon szegény	–	–	3	–	4	7	3	8	14
szegény	–	11	13	19	36	43	33	52	44
a középosztályhoz tartozó	92	87	83	79	58	48	53	38	30
gazdag	8	2	1	2	1	2	8	3	2
nem tudja	–	–	–	–	1	–	3	–	10

* „Észak-Burgenland” és „Dél-Burgenland” egyaránt 30-30 községet foglal magában egy 60 km átmérőjű, a határokat átszelő területen. A = Ausztria, SK = Szlovákia, H = Magyarország, SLO = Szlovénia.

A saját státus értékelésével ellentétben a szülők (II.) és a nagyszülők (I.) gazdasági státusának megítélése jóval differenciáltabb képet mutat.⁴ A megelőző generációkat mind a négy országban az idővel fordítottan arányosan egyre szegényebbnek ítélték, bár az osztrákok utaltak arra, hogy elődeik általában módosabbak voltak, mint a magyarok, szlovákok és szlovének. Ennek oka az lehet, hogy a szülők generációját a kommuniszták megfosztották vagyonuktól. Az ausztriai helyzettel ellentétben leszámazottaik gyakorlatilag semmit sem örökölhettek. További elemzésekre van szükség annak megállapításához, hogy ezek a magyarázatok mennyire helytállóak. Ugyanakkor, meglehetősen hasonló rétegződést feltételezhetünk a nagyszülők generációjára vonatkozóan, akiknek az élete részben a határok meghúzása előtti időkre nyúlik vissza. Újabb vizsgálat tárgyát kellene képeznie, hogy egyéni nézőpontból tekintve ezek a családi történetek vajon miért jelennek meg ennyire másként.

Az egyik lehetséges magyarázat, hogy az osztrákok saját helyüket a vagyonfelhalmozás megszakítatlan folyamatában látják, míg a „reform-országokban”, talán nem függetlenül a kommunista rezsim sikerpapandájától, úgy vélik, hogy ez a folyamat egyértelműen megszakadt. Ezekben az országokban az államnak a véleményalkotásra gyakorolt befolyása miatt a családok kevésbé képesek arra, hogy meghatározzák saját státusukat. A múltban a magasabb társadalmi státus elnyomást vont maga után, míg a végzettségi-képzettségű struktúrában bekövetkezett változásokat (például a nagypapa kovács, saját foglalkozása viszont tanár) előrelépésnek tekintették. Másfelől az is lehetséges, hogy Ausztriában a korábbi generációk helyzetüket kedvezőbbnek festették le annál, mint amilyen valójában volt („a régi szép idők” szindróma). Mindkét esetben a vagyoni státus eltérő retrospektív értékelését az eltérő szocializációs folyamatok eredményének tulajdoníthatjuk.

Lakásvizonyok

Az emberek többségének a saját lakása vagy háza képezi vagyonának legfontosabb részét. A méretet és a felszereltséget az egyéni vagyoni helyzet objektív mutatóinak tekinthetjük. A méretek összehasonlítása

⁴ Az „élettörténetek” vizsgálatára vonatkozóan lásd Mannheim (1928), Eisenstadt (1964), Erikson (1982), Bertaux – Kohli (1984) és Mayer (1990).

egyértelmű különbséget mutat a határ két oldalán (szemben a vagyoni helyzet önértékelésével). Jelenleg a lakóterület a határ osztrák oldalán egyharmaddal nagyobb, mint a szlovák, a magyar vagy a szlovén oldalon (lásd a 2. táblázatot). Észak-Burgenlandban a megkérdezettek háza vagy lakása az osztrák oldalon átlagosan 157 m², a szlovák oldalon 114 m², a magyar oldalon 99 m². Dél-Burgenlandban hasonló az arány: Ausztriában 142 m², Szlovéniában 94 m², Magyarországon 100 m². Ezek a méretek minden esetben nagyobbak az adott ország átlagánál, ami a vizsgált területek vidéki jellegéből fakad. Másfelől a jövedelmi különbségek szintén éreztetik hatásukat. Bécs és Pozsony nagyvárosi övezeteinek külső részein a lakások különösen nagyok. Ezeken a területeken a magasabb városi jövedelmek a vidéki élet alacsonyabb költségeivel párosulnak.

2. táblázat

A lakóterület átlagos mérete (m²)

Észak-Burgenland				
generáció	saját generáció (III.)		a szülők generációja (II.)	
	m ²	N	m ²	N
Ausztria	157	(99)	115	(99)
Szlovákia	114	(91)	78	(83)
Magyarország	99	(103)	74	(98)
Dél-Burgenland				
generáció	saját generáció (III.)		a szülők generációja (II.)	
	m ²	N	m ²	N
Ausztria	142	(96)	104	(95)
Szlovénia	94	(100)	58	(99)
Magyarország	100	(97)	70	(89)

Az arányok az egyes generációk összehasonlítása során is nagyjából ugyanazok maradnak. A válaszadók szerint családjuk korábban a határ mindkét oldalán közel egyharmaddal kisebb területen élt (Nickl 1991;

Roth 1993; Schmelzer–Wendelin 1992). Ugyanakkor az osztrák oldalon ez az adat arra az időszakra vonatkozóan is jóval nagyobb. Ez azonban nem tűnik valószínűnek, ha figyelembe vesszük, hogy a terület egységes régiót alkotott. Úgy tűnik, itt újfent a belső ideológiai cenzúra működését érhetjük tetten. Ezt az állítást támasztják alá Wastl-Walter–Várad–Kocsis (1993) esettanulmányai is Moschendorfról (Nagysároslak) és Pinkamindszentről⁵, két olyan településről, amelyek vizsgálatunk tágabb területébe tartoznak, és a heiligenkreuzi (rábakeresztúri)–rábafüzesi nemzetközi határátkelőtől északkeletre találhatók. Wastl-Walter és szerzőtársai szintén arra a következtetésre jutnak, hogy a lakóterület méretkülönbségei Moschendorf és Pinkamindszent között közel egyharmadot tesznek ki. Azt írják, hogy a múltban a parasztházak eredeti méretét (két szoba) a felújítások, illetve az új építkezések során is megtartották. Az a megállapításuk pedig, hogy a századfordulón a magyar oldalon az épületek modernebbek voltak, implicit módon ellentmond a vizsgálatunk keretében megkérdőjelezett becsléseinek.

Fürdőszoba/vécé

A házak és lakások értékét nemcsak méretük határozza meg, hanem felszereltségük is. Ebben az esetben az általános mutató a fürdőszoba és a vécé megléte. A következő adatokat kaptuk: Észak-Burgenlandban, vagyis nagyjából Pozsony és Bécs városának vonzáskörzetében a határ mindkét oldalán gyakorlatilag minden háztartás rendelkezik fürdőszobával, és szinte mindegyik vécével is. E téren hatalmas szakadék tátong a szülők – a II. világháború generációja – és a következő generáció között. Abban az időben a háztartásoknak kevesebb mint a fele rendelkezett fürdőszobával vagy vécével, míg a szlovákiai, illetve magyarországi megkérdőjelezetteknek a válaszaik szerint csupán egyharmada vagy annál is kevesebb (Szlovákiában 25%). Dél-Burgenlandban hasonló a helyzet, azal a különbséggel, hogy a határ szlovén oldalán sokkal rosszabb volt a csatornázottság.

⁵ Pinkamindszentről lásd még Temmel (1991).

A vagyoni helyzet másik mutatója a gépkocsi. Az észak–dél különbség, valamint a magyar oldal késleltetett fejlődése egyaránt nyilvánvaló ezen a téren. Ausztria és a Pozsonytól délkeletre fekvő szlovák területi szegmens gyakorlatilag teljesen motorizált, míg a magyar válaszadóknak mindössze 67%-a rendelkezett autóval. Délen a magyarországi motorizációs szint 52%-ra, Ausztriában 87%-ra csökken. A szlovén oldalon ez az érték 55%. Ausztriában északon a megkérdezettek szüleinek 22%-a, míg délen 14%-a rendelkezett gépkocsival; Magyarországon, Szlovéniában és Szlovákiában pedig senki sem. Figyelemre méltó az is, hogy Ausztriában a szülők generációjában a múltban valamikor szinte mindenkinek volt autója. Az autótípusok tekintetében a keleti országokban a Skodák, Ladák és Trabantok dominálnak, ugyanakkor köztudott, hogy a nyugati autók aránya rohamosan emelkedik. Érdekes lenne megvizsgálni, vajon milyen szabályokat követ a típuscsere, hiszen a keleti típusok lecserélése nem egyforma módon zajlik.

A vagyoni helyzet mutatói

A vagyoni helyzet megoszlásának vizsgálatát kiterjeszthetjük néhány tartós fogyasztási cikkre is (lásd a 3., 4. és 5. táblázatot). Az elemzés e része kiterjed Kárpátalja térségére is. A válaszadóktól azt kérdeztük, hogy rendelkeznek-e színes televízióval, parabolaantennával, hűtőszekrényvel, mélyhűtőládával, személyi számítógéppel, videomagnóval. A válaszok hatalmas különbségeket tükröznek egy geopolitikai szempontból nagyon is kis térségen belül. Az óriási aránytalanság még az olyan termékek esetében is megmutatkozik, mint a színes televízió vagy a mélyhűtőláda. Ezekkel a javakkal az osztrák határvidék felszereltsége a legjobb. 98% rendelkezik színes televízióval, 96% mélyhűtőládával, 69% videomagnóval, 38% parabolaantennával és 30% személyi számítógéppel. Észak-Burgenlandban a megkérdezettek közül többen rendelkeznek személyi számítógéppel (33%, illetve 24%), míg Dél-Burgenlandban többen rendelkeznek parabolaantennával (25%, illetve 46%). Ettől eltekintve e termékek gyakorisága a határ menti osztrák lakosság körében nagyjából azonos.

3. táblázat

A színes televízió-tulajdonosok aránya (százalékban; N = 1194)

	Nem	Igen	N
Magyarország	38	62	(403)
Szlovákia	13	87	(197)
Ukrajna	20	80	(195)
Románia	84	16	(100)
Szlovénia	20	80	(101)
Ausztria	2	98	(195)
Összesen	28	72	(1194)

4. táblázat

Mélyhűtőláda-tulajdonosok (százalékban; N = 1192)

	Nem	Igen	N
Magyarország	27	73	(403)
Szlovákia	15	85	(196)
Ukrajna	67	33	(194)
Románia	88	12	(100)
Szlovénia	7	93	(101)
Ausztria	4	96	(195)
Összesen	31	69	(1192)

Drámai eltéréseket láthatunk a reformországok határvidékei között (Greif 1993; Karsch 1982). Míg a szlovákiai részen 88% rendelkezik színes televízióval, a román határterületeken mindössze 16%. Szlovákiában a mélyhűtőláda-tulajdonosok aránya 85%, Romániában mindössze 12%. A videomagnók tekintetében a szlovákiai érték 33%, a romániai 2%. Végezetül, a szlovákiai és a szlovéniai válaszadók 15%-ának van parabolaantennája, míg Romániában senkinek sincs. Hasonló a helyzet a személyi számítógépek terén is: 12% a szlovák határzónában, 0% Romániában. Az Alpok és a Kárpátok között a román és az ukrán határrégiók a legszegényebbek, míg a szlovák területek a leginkább jól ellátottak az oszt-

rákok mellett. Ez azonban nem vonatkozik a gazdaság egészére. Ebben a tekintetben Magyarország jobb helyzetben van. Ezekért a vizsgálati eredményekért két tényező felelős elsősorban: 1. a két szlovákiai határszektor egyike a főváros közvetlen szomszédságában található, és 2. a történelem során a szlovákiai határvidéki népesség mindig is magában foglalt számottevő nagyságú, gazdaságilag sikeres magyar népességrészt is (lásd Hadas Miklós munkáját a jelen kötetben).

Mindent egybevetve, az osztrák határ két oldalának vagyoni mutatói között a különbségek meglehetősen csekélynek tűnnek, ha Kárpátalja eredményeivel hasonlítjuk össze őket. Ennek ellenére a határok megnyitásával kapcsolatos, korábban említett aggodalmakat némileg igazolja az anyagi kultúra terén fennálló különbségek. Az aggodalom általában láthatatlan korlátként bénítja a cselekvést és a kezdeményezést. Ezen állapot megszüntetésében jelentős szerep juthat a „lágyabb” tényezőknek, mint például az értékeknek, attitűdöknek és kapcsolatoknak (Langer-Juznic 1981)⁶. Vajon ezek a tényezők hogyan fejtik ki a hatásukat a vizsgált határrégiókban? A kérdés részletesebb vizsgálatának érdekében térjünk most vissza a határ menti népességek egymásról kialakított elképzeléseihez és a fejlődési lehetőségek szempontjából releváns egyéb „lágy” mutatókhoz.

5. táblázat

A határ menti térségek vagyoni indexe⁷

	Index	Helyezés
Ausztria	5	1
Szlovákia	12	2
Szlovénia	14	3
Magyarország	21	4
Ukrajna	24	5
Románia	30	6

⁶ A nemzetközi kereskedelem társadalmi-kulturális akadályaira vonatkozóan lásd Langer – Feichtinger (1996).

⁷ Az index öt termék (mélyhűtőláda, hűtőszekrény, parabolaantenna, színes tv, személyi számítógép) rangsorolásának gyakorisági szorzója. Az eredményeket összeadtuk.

A HATÁR MENTÉN ÉLŐK EGYMÁSRÓL KIALAKÍTOTT KÉPE

Az elmúlt évek nagy politikai változásai utat nyitottak a határ két oldala közötti kapcsolatok számára; ez pár évvel korábban még elképzelhetetlen lett volna. A határok – technikai és adminisztratív szempontból legalábbis – jóval átjárhatóbbá váltak. Ugyanakkor a régió gazdasági egyenlőtlenségei jelzik, milyen nagy szükség van arra, hogy a fejlődés meginduljon. Ennek az új politikai körülmények – a piacgazdaság, valamint az EU vonzása (lásd Langer 1992; Langer-Pöllauer 1995; Mlinar 1995; Haller 1995; Y.-P. Häyrynen-L. Häyrynen 1995) – közepette a határon átnyúló kapcsolatok tömeges növekedéséhez kell vezetnie. A burgenlandi vámhivatalokban már 1991–92-ben közel 100%-os forgalomnövekedést regisztráltak.⁸ A kérdés az, hogy a közvetlenül a határ mentén élő népesség mennyire készült fel tudatosan erre, illetve milyen mértékben részese ezeknek az új fejleményeknek. A jelenségkomplexum részét képezi, hogy a szomszédos népességek milyen mértékű rokonszenvet táplálnak egymás iránt. A gazdasági kapcsolatok elsősorban a kölcsönös érdekek alapján épülnek ki, de egyes vélemények szerint a szimpátia, az érzelmek és az attitűdök legalább olyan fontosak ebben a vonatkozásban.

Általánosságban tekintve, kétféle népességtípust különböztethetünk meg: azokat a népeket, amelyek történelmileg az Alpok és a Kárpátok közötti térségben éltek (*endogén* népek), illetve a távolabb élőket (*exogén* népek). Természetesen az ilyen kérdésekben ki-ki a saját népével rokonszenvezik, és a legnagyobb rokonszenvet a nemzetközi szinten legmagasabb aránnyal szereplő magyarok élvezik. Figyelmet érdemelnek azok az eredmények is (lásd a 6. táblázatot), amelyek a kétféle – endogén és exogén – néptípuson belüli erős polarizáltságot mutatják. Az endogén csoporton belül a magyarok és az osztrákok élvezik a legnagyobb rokonszenvet. Az osztrákok helyezése valószínűleg jobb is lehetne, ha a magyarok aránya, akik hátrább rangsorolják az osztrákokat, mint például a szlovéneket, szlovákokat és románokat,

⁸ 1987 és 1993 között az Ausztriába Burgenlondon keresztül belépő külföldiek száma 2,23 milliőről 20,5 millióra emelkedett. Ezt követően ez a szám 1994-ben jelentősen visszaesett 17,2 millióra. A kamionforgalom azonban 58%-kal növekedett. (Lásd Statistisches Jahrbuch des Burgenlandes, 1994. Eisenstadt, 1995, 194–197. p.)

nem lenne olyan magas. A magyarok és az osztrákok valamiféle rokonszeny-vetélkedést folytatnak egymással, amit jól mutat az a tény, hogy a szimpátia szempontjából egymást hátrább rangsorolják annál, mint ahová a környező népek rangsorolják őket. Ugyanakkor az összes szomszédos nép közül ők tanúsítják egymás iránt kölcsönösen a legnagyobb rokonszenvet.

Különösen szembeötlő a szerbek és a romák iránt érzett rokonszeny alacsony foka; őket többé-kevésbé igencsak ellenszenvesnek tartják. De a horvátok, románok és oroszok helyezése sem sokkal jobb. A rokonszenylista legalján a ruszinok állnak, valószínűleg azért, mert igen kevésbé ismerik őket.⁹ Az értékelési skála középső tartományában a szlovákok, csehek, lengyelek, zsidók és szlovének helyezkednek el. A rokonszenylista általában az összes határ régióban ugyanazt a tendenciát mutatja: az osztrákokat és a magyarokat mindenütt viszonylag szimpatikusnak, a szerbeket és a romákat pedig ellenszenvesnek tartják. Ugyanakkor a rokonszeny aszimmetrikus: a rokonszenvet ébresztő csoportok nem viszonozzák hasonló módon ezt a rokonszenvet.

6. táblázat

A más népek iránt érzett rokonszeny mértéke (N = 1 195)

(1 = nagyon ellenszenves, 5 = nagyon rokonszenves)

Nemzet	Aritmetikai közép
magyarok	4,3
osztrákok	3,8
németek	3,7
angolok	3,5
amerikaiak	3,4
franciák	3,4
szlovákok	3,3
csehek	3,3
japánok	3,3
lengyelek	3,2

⁹ Ugyanez állhat az „észtekre” is, akiket csak az osztrák kérdőívben szerepeltettek, ahol megelőzték a szerbeket és a ruszinokat.

Nemzet	Aritmetikai közép
zsidók	3,1
ukránok	3,1
szlovének	3,1
oroszok	2,9
horvátok	2,8
ruszinok	2,8
románok	2,7
arabok	2,5
cigányok (romák)	2,3
szerbek	2,3

Az exogén népek megbecsültsége hasonló mintát követ. A németek, angolok, amerikaiak, franciák és japánok a Duna-régióban az Alpoktól a Kárpátokig ugyanazt az értékelést kapták; mindenekelőtt a németek és az amerikaiak örvendenek mindenütt a legjobb hírnévnek. Az angolokról és a franciákról kialakult kép némileg árnyaltabb. Az arabok helyezése a rokonszenvlistán a romákéhoz hasonlóan alacsony.

A vizsgálat osztrák részében különösen figyelemre méltó az osztrákok és szomszédaik egymás iránti beállítottságának különlegesen erős aszimmetriája. Míg például a szlovákok szimpatikusnak találják az osztrákokat (4,3-es átlag), addig az osztrákok a szlovákokat meglehetősen ellenszenvesnek (2,4-es átlag) tartják. Egy kicsit gyengébb formában ugyanez a viszony jelenik meg a szlovének vonatkozásában is (3,3-es átlag a 3,9-es átlaggal szemben). A határ menti régiókban élő osztrákok szemében a romák és főként a zsidók kevésbé szimpatikusak, mint a többi ország lakóinak a szemében. Ez különösen érvényes a zsidókra (3,1-es általános átlag a 2,2-es osztrák átlaggal szemben). A cigányokat csak Romániában és Ukrajnában találják kevésbé szimpatikusnak, ahol a németeket értékelik a legtöbbször. A magyarok – akikről az osztrákok közel ugyanolyan jó véleménnyel vannak, mint azok róluk – erősebb rokonszenvet éreznek az őket körülvevő népek iránt, mint az osztrákok. Ez a németek kivételével érvényes az exogén népek vonatkozásában is.

A HATÁRRA ÉS A HATÁRON ÁTNYÚLÓ KAPCSOLATOKRA VONATKOZÓ ATTITÜDÖK

Azok a vizsgálatok, amelyeket közvetlenül a határok 1989-es megnyitása után folytattak le, azt mutatják, hogy a határ két oldalán fekvő falvakban még mindig elevenen élnek a századelő közös életének emlékei; a magyar oldalon talán egy kissé erősebben, az osztrák oldalon valamivel gyengébben.¹⁰ Leginkább a családi kapcsolatokról való tudás él még mindig. Ezt példázták a „kerítéscen keresztüli beszélgetések” („Zaun-Gespräche”) (Horváth–Müllner 1992), valamint ezt jelzi saját kutatásunk is. Az emberek Dél- és Észak-Burgenlandban egyaránt nagy lelkesedéssel beszélnek a határ 1990-es megnyitásáról, hiszen ezzel több évtized után lehetővé vált számukra, hogy hosszadalmas kerülő nélkül juthassanak el a szomszédos falvakba. Sokan akkor találkoztak először rokonaikkal. Ugyanakkor a kezdeti lelkesedést követően az emlékek és a várakozások némileg összeütközésbe kerültek egymással. Az interjúk alapján két fő problémakör rajzolódott ki: 1. a nyitott határral járó biztonsági kockázat és 2. a gazdasági fellendüléssel kapcsolatos, kezdeti várakozásokat követő csalódás.

A határ előnyei és hátrányai

Ha a határrégiókat egy egységnek tekintjük – és a határ mindkét oldaláról származó adatokat használunk –, akkor a határ előnyeire és hátrányaira vonatkozó kérdésekre adott válaszok egymást kiegyenlítik. Ez a nyugati Burgenlandra ugyanúgy érvényes, mint a keleti Kárpátaljára. A válaszadók több mint kétharmada sem előnyöket, sem hátrányokat nem érzékel. Egy másik tanulmányban olvashatjuk, hogy Burgenlandban, a Pinka-völgyben valaki megjegyezte: „A határ számunkra normális dolog” (Horváth – Müllner 1992). Ezt láthatóan nemcsak a határ osztrák oldalán érzik így, hanem Magyarországon, Ukrajnában, Szlovéniában, Szlovákiában és Romániában is. Ez a határ iránt tanúsított közömbösség láthatóan nem függ a határátkelések gyakoriságától. Feltételezhet-

¹⁰ A határ történelmi kialakulásáról lásd Langer írását ebben a kötetben.

nénk, hogy azok, akik ritkán kelnek át a határon, bár a közelében élnek, kevésbé találják előnyösnek közelségét. Azonban nem ez a helyzet. Kárpátalján, ahol a lakosság ritkán utazik külföldre, a határnak nem tulajdonítanak több hátrányt, mint Burgenlandban. Ugyanakkor, ha például az egyik régió három szektorát külön-külön hasonlítjuk össze, bizonyos különbségeket láthatunk. Míg például Burgenlandban 80% vélekedik úgy, hogy nem előnyös a határ közelében élni, addig Magyarországon 68%, Szlovákiában pedig mindössze 61%. Az előnyök között többé-kevésbé ugyanazokat a tényezőket említik: a könnyebb határátkelést és a kereskedelmi lehetőségek növekedését. Néha a munka- és a kulturális lehetőségeket, valamint a közlekedési kapcsolatok javulását is hozzáteszik.

A hátrányok tekintetében a szektorok közötti különbség még nagyobb. A két osztrák szektorban a válaszadóknak csupán kétötöde vélekedik úgy, hogy nem jár hátrányokkal a határ menti élet. A Burgenlandban felsorolt okok: a nagy forgalom, a bűnözés és a határvidék alulfejlettsége. A magyarországi indokok: a (dunai szlovák vízerőműhöz kapcsolódó) vízhiány, illetve a magas árak, míg a szlovéniaiak a természetben okozott kár és a csempészet.

Leginkább az osztrák–szlovén határ mentén (Minihof-Liebau, Klösch, Jennersdorf) találunk olyan válaszadókat, akik szerint egyértelműen előnyös a határ közelében élni. Az átmenő forgalom által érintett városokban (Nickelsdorf, Zurndorf, Rudersdorf), valamint a megnyílt határ által kiváltott új helyzethez nehezen alkalmazkodó településeken (Heiligenbrunn, Edelstal, Deutsch Jahrndorf) nem találják előnyösnek a határ közelségét. Ott ítélték előnyösnek, ahol megpróbálkoztak az új helyzetben rejlő előnyök kulturális vagy gazdasági szempontú kiaknázásával, még abban az esetben is, ha az egyéb adottságok (peremvidéki fekvés, rossz közlekedés) kedvezőtlenek. Ez érvényes a forgalom sújtotta Kittsee településre,¹¹ valamint a tóvidék peremén fekvő Andaura.¹²

Másfelől a „nincsenek hátrányok” véleményt – amely nem ugyanaz, mint az előnyök hangsúlyozása – vagy a távolabb fekvő városokban

¹¹ Egy, a határon átnyúló ipari park, oktatási együttműködés a szlovák iskolákkal, új közlekedési utak.

¹² A kulturális kezdeményezésekről lásd Langer írását ebben a kötetben.

(Fürstenfeld, Frauenkirchen, Jennersdorf), vagy azokon a helyeken lehet hallani, ahol a határ közelsége nem jelent nagyobb forgalmat, vagy ahol az új körülményekhez aktívan alkalmazkodtak. Amint azt korábban már említettük, a határ teljes felszámolását nem óhajtják az osztrák oldalon. Ha azonban ez mégis bekövetkezne, akkor leginkább a stíriai járások azok, amelyek bizonyos előnyöket várnak ettől (Fürstenfeld, Klösch, Straden), valamint a Pozsonnyal átellenben elhelyezkedő városok (Kittsee, Deutsch Jahrndorf) és az Észak-Burgenland, illetve Alsó-Ausztria másodrangú útjai mentén elhelyezkedő városok is (Jois, illetve Rohrau). Azok, akik nem látnak előnyöket, általában hátrányokat sem látnak. Ez a helyzet az erős forgalomtól távol eső városokban, például Heiligenbrunnban. Úgy tűnik, a határ közömbös számukra. Azok azonban, akik előnyösnek ítélik a határ közelségét, egyúttal hátrányokat is felfedeznek. Kittsee, Deutsch Jahrndorf, Fürstenfeld, Klösch és Straden tartoznak ebbe a csoportba. A határ másik oldalán élő szomszédok iránt érzett rokonszenv szintje független a magára a határra vonatkozó véleményektől.

A határon átnyúló kapcsolatok

A határral kapcsolatos attitűdök nem szükségszerűen feleltethetők meg a tényleges viselkedésnek, és ezért feltettünk néhány olyan kérdést is, amelyek a népesség határon átnyúló kapcsolatainak gyakoriságára vonatkoztak. A burgenlandiak számára egyértelműen Magyarország áll az első helyen (lásd a 7. táblázatot), északon és délen egyaránt. Ugyanakkor Észak-Burgenlandban a megkérdezettek 74%-a tart fenn kapcsolatot elsősorban Magyarországgal, így Magyarország első helye nem forog veszélyben. Csak 16% részesíti előnyben Szlovákiát. Délen az arányok kiegyensúlyozottabbak: 50% tart fenn kapcsolatot elsősorban Magyarországgal, míg 35% Szlovéniával. Csak keveseknek van egyformán intenzív kapcsolatuk mindkét szomszédos országgal.

7. táblázat

Vajon melyik szomszédos országgal van a legintenzívebb kapcsolata?
(százalékban; N = 200)

	Magyarország	Szlovákia	Szlovénia	Magyarország/Szlovákia	Magyarország/Szlovénia
Észak-Burgenland	74	16	–	3	–
Dél-Burgenland	50	–	35	4	–

Figyelemre méltó, hogy az északi hármass határzóna képzeletbeli központja Bratislava/Preßburg/Pozsonyól csupán néhány kilométernyire helyezkedik el. Normális körülmények között ez a város – amely egyben Szlovákia fővárosa is – lenne az egész térség gravitációs központja. A század elején és részben egészen a negyvenes évekig ez így is volt. Kittsee városát különösen erős szálak fűzték Pozsonyhoz. A kittseei kastélynál még mindig látható az a fákkal szegélyezett út, amely egyenesen a pozsonyi várhoz vezet. A lakosság Pozsonyba járt bevásárolni, a mesteremberek ott szereztek megrendelést. Méreténél és elhelyezkedésénél fogva azonban a város minden bizonnyal jóval kiterjedtebb vonzáskörzettel bírt. Egykor még magyar királyi koronázási székhely is volt. Feltehetően számos és bonyolult oka van annak, hogy ma az osztrák határ menti népesség egyértelműen Magyarország felé orientálódik. A csehszlovák és a magyar határszabályozás nem tért el túlságosan egymástól. A kapcsolatok gravitálása Magyarország felé egyfelől minden bizonnyal a politikai és etnikus múlttal, másfelől a hosszabb időn át tartó nagyobb magyarországi gazdasági és politikai dinamikával áll kapcsolatban. (A múltban, az Osztrák–Magyar Monarchia idején a térség nagyobb része Magyarországhoz tartozott, kisebb része Alsó-Ausztriához, és a magyar oldalon még mindig akadnak olyan falvak, amelyek családi kapcsolataik révén Ausztriához kötődnek.)

A jövőben azonban a Pozsony és Bécs közötti gravitációs mező vélhetően újra erős társadalmi dinamikát eredményez majd. Nem kell különösebb jóstehetség, hogy a fejlődési irányt előre jelezzük. Ha például éjszaka Eisenstadt felől az A4-es autópályára haladva áthajtunk a „hat-

falun” (Schütze am Gebirge, Donnerskirchen, Purbach, Breitenbrunn, Winden am See, Jois), láthatjuk Bécs és Pozsony éjszakai fényeit. Majdnem összeérnek. Csak idő kérdése, és teljesen egybenőnek.

Észak-Burgenlandban a határon átnyúló kapcsolatok nem csupán nagyobb mértékben irányulnak Magyarország felé, hanem gyakoribbak is, mint Dél-Burgenlandban (lásd a 8. táblázatot).

8. táblázat

Hány emberrel beszélgetett és hány emberrel volt előre megbeszélt találkozója a határ másik oldalán ebben az évben? (százalékban; N = 200)

	Senkivel	1–5	6–10	11 felett
Észak-Burgenland	24	45	20	11
Dél-Burgenland	39	38	8	13

Délen 39% válaszolta azt, hogy nem volt sem megbeszélése, sem találkozója a határ túlsó oldalán élő személyekkel, míg északon csupán 24%. Az „1–5” kategóriába tartozó személyek esetében 45–38 volt az eredmény Észak-Burgenland javára, és északon 20% került a „6–10” kategóriába. Északon a kapcsolatok 60%-a magánjellegű (lásd a 9. táblázatot).

9. táblázat

A kapcsolat jellege (százalékban; N = 200)

	Szakmai	Magán-jellegű	Mindkettő	Nincs válasz
Észak-Burgenland	17	60	3	20
Dél-Burgenland	25	45	5	25

Ez azt jelenti, hogy a határon átnyúló regionális struktúrák alapszinten újjáéledőben vannak. Az északi válaszadók 51%-ának vannak rokonai vagy barátai a határ túlsó oldalán (10. táblázat). A kapcsolatok délen is főként magánjellegűek (45%). A határon átnyúló szakmai kapcsolatok azonban még így is 25%-ot tesznek ki.

	Nincs	Van	Nincs válasz
Észak-Burgenland	32	51	17
Dél-Burgenland	66	31	2

Annak az esélye, hogy Burgenlandban a határhoz közeli területeken valaki kapcsolatba kerüljön a magyarországi, szlovéniai vagy szlovákiai oldalon élőkkel, több tényezőtől is függ. Az egyik minden bizonnyal a távolság. Minél messzebb helyezkedik el egy város vagy falu a határtól, az ottani átlagember számára annál kevésbé valószínű a kapcsolatfelvétel. Így a fürstenbergi, riegersburgi és rudersdorfi válaszadók alkotják azt a legnagyobb csoportot, akiknek nem volt kapcsolatuk („hosszabb beszélgetés vagy előre megbeszélte találkozó”) a határ másik oldalán élőkkel. A határhoz közeli városokban ugyanakkor „sok” vagy „nagyon sok” kapcsolatfelvétel történt. Ennek ellenére, amint azt láthattuk, éppen a határ közelében élők azok, akik nem óhajtják a határ felszámolását; ez a határ menti népesség viselkedését jellemző ellentmondások egyike.

ÖSSZEFOGLALÁS

A dunai régióban a határokat az I. világháborút követően vonták meg. A közép-európai országok Wilson amerikai elnök javaslata nyomán magukévá tették a népek önrendelkezésének elvét, és Ausztria kivételével valamennyien saját nemzetállamot kívántak. Miután a Duna menti monarchia modern alkotmányos állammá való átalakítására tett belső kísérlet sikertelennek bizonyult, az egyes nemzeti politikai nyomáscsoportok ebben a doktrínában látták a sikeres ipari-társadalmi fejlődés útját. Figyelmen kívül hagyták azonban, hogy az Alpok és a Kárpátok között – a nacionalista retorika és néhány, elhanyagolt terület jogos igényei ellenére – már megindult a transznacionális társadalom kialakulása. Ez a transznacionális fejlődés azonban nélkülözte a kívánalmaknak megfelelő politikai szervezeti formát. Más szóval, az egész dunai monar-

chiát a társadalmi kapcsolatok finom hálózata szőtte át, amely a nemzetállamok határainak megvonása után szétszakadt.

Különösen igaz ez Burgenlandra, amely korábban Magyarország nyugati részéhez tartozott. Bármilyen elveket tartottak is szem előtt a társadalmi kapcsolatok szövevényes hálózatát átvágó határok meghúzásakor, az eredmény a leginkább érintettek számára csakis kedvezőtlen lehetett. A bekövetkezett gazdasági és társadalmi károkkal összevetve csekély elégtételt jelentett azok elégedettsége, akik az azonos nyelvet beszélőkkel közös országban akartak élni. A környező területek elvesztek a központ számára (Pozsony, Sopron, Szombathely és Körmend), és viszont. A települések közötti családi kapcsolatok szálait – különösen Kárpátalja térségében, de Burgenlandban is – szétszakították, és néhányan hirtelen két vagy három különböző állam területén találták tulajdonukat. Ennek ellenére a társadalmi kapcsolatok egy ideig tovább éltek, még a korábban említett nehézségek közepette is. A politikai szempontból hermetikusan záró vasfüggöny létrehozásának következtében az országhatárok azonossá váltak a társadalmi határokkal. A társadalmi kapcsolatok véget értek a határ menti aknamezőknél és szögesdrótoknál. A fennmaradó kapcsolatok csakis állami ellenőrzés alatt folyhattak.

1989 a fordulópont éve volt; ezután a kétirányú társadalmi kapcsolatok újra fejlődésnek indulhattak, és ma a korábbinál sokkal kevesebb állami akadállyal kell megküzdeniük, viszont tovább kell cipelniük a határ elmúlt hét évtizedének minden terhét. E teher egyrészt a jövedelmek drámai különbségeiben jelentkezik; ez a jelenség ugyan Európa más, nyugati térségeiben is előfordul, de sohasem két szomszédos régió átlagjövedelmeit illetően. Különösen érvényes ez Ausztriára és a volt szocialista országokra, de ez a helyzet Magyarország és Románia, valamint Magyarország és Ukrajna viszonylatában is. A fogyasztási javak és a lakóterület nagysága alapján mért életszínvonalbeli különbségek valószínűleg kisebbek, de a mennyiségi és minőségi különbségek mégis számottevőek. A határ magyar, szlovák és szlovén oldalán szinte minden család rendelkezik autóval, de ezek általában régebbiek és kevésbé elegáns, kelet-európai márkájúak. A közlekedési infrastruktúra szintén gyengébb, mint Ausztriában, bár ez a tényező az utóbbi időben igen gyorsan javul.

A határ menti települések közötti társadalmi érintkezés mikrostruktúráinak megszakadása is a múlt terhes öröksége. Rokonok és ismerősök évtizedeken keresztül nem találkoztak, a túloldal szolgáltatásait sem vették igénybe. Akik ma találkoznak, azoknak valószínűleg nincs

túl sok mondanivalójuk egymás számára, ráadásul egymás nyelvét sem értik már. A határon átnyúló, közös médiák, például az újságok, a rádió, a tévé stb. szinte teljesen hiányoznak. A médiák fogyasztását majdnem teljes mértékben a nemzeti hovatartozás határozza meg. A parabola-antennával rendelkezők nem a szomszédos országok adásait veszik, hanem inkább London, Frankfurt és New York nemzetközi adóit.

Ha ezeket a határokat hetven évvel ezelőtt nem húzták volna meg, az élet biztosan máshogyan alakult volna. Hogy pontosan hogyan, azt csak találgathatjuk. Amit tudunk, az az, hogy 1989 eseményei a határ mentén földrengéshez hasonlítható társadalmi sokkot váltottak ki, melynek utórezgései még hosszú időn át érezhetőek lesznek. A települések eltérő stratégiákkal válaszoltak: az egyik védekezően, a másik a változásokra nyitottan. Fontos tényező még, hogy sokan ráéreztek az új helyzet kínálta lehetőségekre. Főként a személyes és történelmi háttéren múlik, ki melyik stratégiát követi. Ebben egyaránt szerepet játszik az iskolázottság foka, az életkor, az etnikai háttér, a szóban forgó település városi vagy vidéki jellege, a társadalmi állás, a határ régisége. Az osztrák oldal kisebb települései például ellenségesen viselkednek minden iránt, ami az új, gépkocsiforgalmat áteresztő határátkelőhelyekkel áll kapcsolatban, ugyanakkor ez nem mondható el a gyalogos és kerékpáros határforgalomról. De még ebben az esetben is előfordul némi ellenállás, amikor például úgy találják, hogy ez gazdasági érdekeket, többek között a helyi idegenforgalmat veszélyezteti, például azáltal, hogy a vendégek a határon át átkereshetnek Magyarországra.

Ebben a vonatkozásban látnunk kell, hogy legalábbis Ausztriában a kistelepülések közül számos helyen igen magas az ingázók aránya; ezek a települések „alvó település”-ként határozzák meg magukat. Így nem várható, hogy az új határátkelőhelyek megnyitásának hatására gazdasági helyzetük jelentős mértékben megváltozzék, és az sem valószínű, hogy az ingázók saját településeiken találjanak új munkalehetőségeket. Ezért jobban érdekelték az Ausztria központjai felé vezető közlekedési útvonalak fejlesztésében. Azt pedig senki sem gondolja, hogy a közeljövőben, akár csak megközelítőleg is vonzó munkalehetőségek nyílnak a szomszédos magyar településeken. Az olcsóbb túloldali munkaerő jöhet kerékpáron is, vagy autóját a túlsó oldalon is hagyhatja. Számos kisebb település jelenleg saját infrastrukturális fejlesztéseivel, a csatornahálózat, a víztisztítás és az úthálózat bővítésével, illetve kiépítésével van elfoglalva, erőforrásait ezekre a területekre összpontosítják.

A jelentősebb közlekedési útvonalak mentén elhelyezkedő, a kiterjedtebb, valamint a fejlettebb gazdasági infrastruktúrával rendelkező települések nagyobb kezdeményezőkézséget mutattak. Valószínűleg ezek a települések ragadták meg a leggyorsabban a határmegnyitást követő első lehetőségeket. A Bécshez hasonló nagy városokkal együtt bizonyos másodlagos húzó hatást fejtenek ki a kisebb és a távolabb eső településekre. Ezeken a településeken már nagyszámú, a szomszédos országokból származó munkavállaló dolgozik, és időnként még vásárlók is érkeznek a túlsó oldalról, annak ellenére, hogy a nagy vásárlási láz már a múlté, hiszen a nyugati termékek többsége most már Magyarországon, Szlovákiában és Szlovéniában is beszerezhető.

Annak érdekében, hogy a fejlődést előre láthassuk és irányíthassuk, tanulmányoznunk kell a régi dunai monarchia kommunikációs hálózatát. Manapság például a Bécsből Villachba vezető *Südautobahn*on (az A2-es autópályán) az utazó figyelmét nem kerülheti el a sok szlovák, magyar és cseh autó. Számuk már régóta túlesz a „D” jelzésű németországi autókén. Ne felejtjük el, hogy Csehszlovákia egykor azért tartott igényt Burgenlandra, hogy szabad kijárása legyen a mediterrán térség felé. Burgenland infrastruktúrájának korábbi fejlődését a vasfüggöny létéből fakadó periférikus jellege határozta meg. Most olyan új kezdeményezésekre van szükség, amelyek figyelembe veszik azokat az új lehetőségeket, amelyek Burgenland más területek felé kapcsolatot biztosító jellegében rejlenek. Az is megtörténhet, hogy verseny bontakozik ki a fejlődés régi és új központjai között; talán még a régebbi időszak magyarországi központjait is ideértve.

Az eddig elmondottak összefoglalásaképpen elmondhatjuk: 1. A határ mentén élő népességek jövőbeli kilátásait alapvetően a nyugati irányú integráció határozza meg – Ausztriában a csatlakozás már megvalósult, a volt szocialista országokban pedig folyamatban van –, amely a határok nagyobb átjárhatóságával párosul. 2. Az integráció hatása nem mindenütt egyforma: a település méretétől és közlekedési kapcsolataitól függ. 3. Általában inkább a kivárás és az aggodalom jellemző, az optimizmussal párosuló cselekvő tenni akarás ritkább. 4. A keleti nyitást csak bizonyos helyi elitesz csoportok tekintik új lehetőségnek. A lakosság nagyobb részét inkább a nyugati irányú integráció foglalkoztatja. 5. A határ túlsó oldalán élők iránti elsődleges attitűdöt általában az arrogancia vagy a bizalmatlanság jellemzi. 6. A múlt erőteljesen jelen van a jelenben. Ennek ellenére, vagy talán éppen ezért, a magyarok és az osztrákok iránt a többi nemzeti közösség jelentős mértékű szimpátiát mutat.

Egy dolog világosan látható: az Alpok és a Kárpátok közötti Duna menti régió csak akkor lesz képes visszaszerezni politikai jelentőségét Európában, ha az ott élők újra felismerik közös érdekeiket, és ennek megfelelően cselekszenek.

BIBLIOGRÁFIA

- Bertaux, D. – Kohli, M.: The Life History Approach – A Continental View. *Annual Review of Sociology*, 1984/ 10, 215–262. p.
- Burkhard, W.: *Nationalstaat, Solidarstaat, Effizienzstaat – Neue Staatsgrenzen für neue Staatstypen*. Darmstadt, 1992.
- Burkhardt, M. F.: Grenz-Transformationen. In: J. Langer – W. Pöllauer (Hg.): *Kleine Staaten in großer Gesellschaft*. Eisenstadt, 1995, 370–388. p.
- Christaller, W.: *Die zentralen Orte in Süddeutschland*. Jena, 1933.
- De Marchi, B. – Boileau, A. M. (eds.): *Boundaries and Minorities in Western Europe*. Milano, 1982.
- Delli Zotti, G.: Transnational Relations in a Border Region – the Case of Friuli-Venetia Julia. In: R. Strassoldo – G. Delli Zotti (eds.): *Cooperation and Conflict in Border Areas*. Milano, 1982, 25–60. p.
- Deinhofer, E. – Horváth, T. (eds.): *Grenzfall. Burgenland 1921–1991*. Großwarasdorf, 1991.
- Eisenstadt, S. N.: *From Generation to Generation*. New York, 1964.
- Erikson, E. H.: *The Life Cycle Completed*. New York, 1982.
- Faßman, H.: Arbeitsmärkte in der Peripherie. In: H. Faßmann – U. Pröll (eds.): *Standort Burgenland*. Eisenstadt, 1990, 6–22. p.
- Gruber, Ch.: Von Deutschwestungarn zum Burgenland. In Deinhofer, E. – Horváth, T. (eds.): *Grenzfall. Burgenland 1921–1991*. Großwarasdorf, 1991. 11–42. p.
- Greif, F.: *Regionalpolitik an gemeinsamer Grenze – Das Beispiel Österreich-Ungarn*. Wien, 1993.
- Haller, M.: Das vereinte Europa als demokratisch-föderalistische Staatenunion. In: J. Langer – W. Pöllauer (Hg.): *Kleine Staaten in großer Gesellschaft*. Eisenstadt, 1995, 195–232. p.
- Horváth, T. – Müllner, E.: „...die Grenze ist für uns ganz normal.“ Ausgewählte Ergebnisse eines grenzüberschreitenden Forschungsprojektes. In: T. Horváth – E. Müllner (eds.): *Hart an der Grenze*. Wien, 1992, 163–174. p.
- Häyrynen, Y.-P. – Häyrynen, L.: Intellectuals and Professionals of European Small Countries. In: J. Langer – W. Pöllauer (eds.): *Kleine Staaten in Großer Gesellschaft*. Eisenstadt, 1995, 269–285. p.
- Jandrisits, W. – Pratscher, K.: Tendenz fallend – Die wirtschaftliche Entwicklung des Burgenlandes. In: E. Deinhofer – T. Horváth (eds.): *Grenzfall. Burgenland 1921–1991*. Großwarasdorf, 1991, 137–158. p.

- Karsch, Chr. (ed.): *Grenzüberschreitende Regionalpolitik*. Wien, 1982.
- Kirch, A. – Kirch, M.: Estonia – A New Regional and National Identity. In: J. Langer – W. Pöllauer (eds.): *Kleine Staaten in Großer Gesellschaft*. Eisenstadt, 1995, 351–367. p.
- Langer, J.: Perceptions of Europe from the Middle of the Continent. In: J. Fels – J. Nisnik (eds.): *Europe Beyond Geography*. New York, 1992, 12–34. p.
- Langer, J. – Juznic, P.: Berufliche Wertorientierungen in Slowenien und Österreich. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. 1981/3, 533–547. p.
- Langer, J. – Pöllauer, W. (eds.): *Kleine Staaten in Großer Gesellschaft*. Eisenstadt, 1995.
- Langer J. – Feichtinger, C.: Interfaces in International Business – the Intercultural Stakeholder Model. In: J. Selmer (ed.): *Proceedings of the Conference „Cross-cultural Management in China“*, August 26–28, 1996 in Hong Kong.
- Mannheim, K.: Das Problem der Generationen. *Kölner Vierteljahresheft für Soziologie*, 7, 1928. 309–321. p.
- Mayer, K.-U.: Lebensverläufe und sozialer Wandel. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. Sonderheft 31.
- Mlinar, Z.: Territorial Dehierarchization in the Emerging New Europe. In: J. Langer – W. Pöllauer (eds.): *Kleine Staaten in Großer Gesellschaft*. Eisenstadt, 1995, 161–179. p.
- Nickl, E.: Glaubenssache. In: E. Deinhofer – T. Horváth (eds.): *Grenzfall. Burgenland 1921–1991*. Großwarasdorf, 1991, 105–114. p.
- Roth, M.: Wer mit wem? Heiratsmuster der Kroaten im nördlichen Burgenland. In: W. Holzer – R. Münz (eds.): *Trendwende?* Wien, 1993, 207–214. p.
- Schmelzer, M. – Wendelin, H.: Der burgenländische Protestantismus zwischen Ungarn und Österreich. In: T. Horváth – E. Müllner (ed.): *Hart an der Grenze*. Wien, 1992, 71–90. p.
- Seger, M. – Beluszky, P. – Sikos, T. 1993: Der Regional- und Systemvergleich nach sozioökonomischen Merkmalen. In: M. Seger – P. Beluszky (Hg.): *Bruchlinie Eiserner Vorhang*. Wien, 1992, 35–96. p.
- Strassoldo, R. – Delli Zotti, G. (eds.): *Cooperation and Conflict in Border Areas*. Milano, 1982.
- Temmel, J.: Der Anschluß des unteren Pinkatales an Österreich. In: E. Deinhofer – T. Horváth (eds.): *Grenzfall. Burgenland 1921–1991*. Großwarasdorf, 1991, 47–56. p.
- Wastl-Walter, D. – Varadi, M. – Kocsis, K.: Leben im Dorf an der Grenze. In: M. Seger – P. Beluszky (Hg.): *Bruchlinie Eiserner Vorhang*. Wien, 1993, 225–264. p.
- Wedral, H.: Möglichkeiten und Grenzen der statistischen Erfassung einer eigenständigen Entwicklung. In: H. Faßmann – U. Pröll (eds.): *Standort Burgenland*. Eisenstadt, 1990, 54–65. p.

HATÁRTÉRSÉG ÉS MODERNIZÁCIÓ

Mobilitási folyamatok és attitűdök a magyar–szlovák–ukrán hármashatár körzetében

Hadas Miklós

Határ, határmentiség, határnélküliség, a határok spiritualizálódása, határáthágás, határmegvonás: olyan fogalmak ezek, melyekkel manapság a legkülönbözőbb szöveggörnyezetekben találkozhatunk a napisajtótól a posztmodern filozófiáig, a politikusok beszédeitől a rendszerelméletig. Esszéisták értekeznek a határ nélküli világbirodalom csábító utópiájáról, történészek és közgazdászok vizsgálják a határ és periféria évezre-des alakváltozásait, s bő szoknyás asszonyok bicikliznek át az országhatár második oldalára, hogy ott lisztet vásároljanak.

Az alábbi írás szerény adalékul kíván szolgálni a határok létevel és fogalmával összekapcsolódó, rendkívül sokféle ágazó jelenségthalmaz tanulmányozásához. A Magyarország hármashatár-régióit vizsgáló kutatás keretében¹ összegyűlt empirikus adatok egy részének rövid értelmezé-

¹ Multietnikus régiók és határmentiség címmel 1993 nyarán a Teleki László Alapítvány megbízásából nagyszabású adatfelvételre került sor a magyar–román–ukrán, a magyar–szlovák–ukrán, a magyar–szlovák–osztrák és a magyar–osztrák–szlovén hármashatár-régiókban. A hármashatárok találkozási pontjaitól meghúzott, 30 km-es sugarú körben alrégióként (azaz országokként) tíz településről egyenként tíz háztartás adatai kerültek lekérdezésre. Egy régióban tehát három ország 30 településének háromszáz háztartását keresték föl a kérdezőbiztosok. A négy régióban összesen így 120 település 1200 háztartásába sikerült eljutni. A lekérdezésre került strukturált kérdőív főbb témakörei az alábbiak voltak: a háztartás három generációjának mobilitása, gazdasági helyzete, kulturális fogyasztása, nemzeti azonosságtudata és attitűdjei, vallási beállítódása, politikai-közösségi részvétele, társas és interetnikus kapcsolatai. A kutatás hipotéziseiről, mintavételéről és egyéb kérdéscölvetéseiről ld.: Böhm Antal–Éger György–Hadas Miklós: Multietnikus régiók és határmentiség. Hármashatár-térségek Magyarország és szomszédai viszonylatában. Budapest, 1994, Teleki László Alapítvány. Kézirat.

sét kíséreljük meg, abban a reményben, hogy a magyar–szlovák–ukrán régióról elmondottak az adatfeldolgozás későbbi fázisában jól összehasonlíthatóak lesznek a többi régió adataival.

A KUTATÁS TÁRGYA ÉS HIPOTÉZISEI

A határ menti régiók vizsgálata rendkívüli lehetőségeket biztosít az empirikus történeti vizsgálódás számára, hiszen a kutató szinte laboratóriumi körülmények között elemezheti azt a folyamatot, melynek során a különböző államok intézményrendszere strukturálisan behatárolja az egyes etnikai csoportokba tartozó egyének létfeltételeit, életstílusát és pályáivét. A hármashatárok különböző oldalán élő egyének és csoportok összehasonlító szociológiai vizsgálatakor indokoltnak tűnik az egyéni mobilitás középpontba állítása, hiszen ezáltal mikroszinten válik megragadhatóvá és összehasonlíthatóvá a történelmileg kondicionált makromeghatározottságok összessége. Más szóval: egy ilyen vizsgálatban jó lehetőség kínálkozik a társadalmi változás történeti dimenziójának szisztematikus megragadására, a mikro- és makroszint összekapcsolására és a változók matematikailag-statisztikailag megalapozott és kidolgozott eljárások révén történő feldolgozására.

E dolgozatban előbb a magyar–szlovák–ukrán hármashatár három oldalán élő magyar etnikum három generációjának életstílusbeli változásait kívánom összehasonlítani. Ezt követően a vizsgált népességnek más etnikai csoportokkal szembeni attitűdjeit teszem elemzés tárgyává. Vizsgálódásom főbb elméleti referenciáit mindenekelőtt Pierre Bourdieu életstílus-elemzése (főleg: Bourdieu 1979, 189–249) és Karl-Ulrich Mayer életútvizsgálatai (Mayer 1990a, Mayer–Huinink 1990b) jelentik. Ezek alapján az egyének társadalmi mobilitási pályáivét az egymásra következő generációk makromeghatározottságú életstílus-változásaiként fogom föl.

E tanulmányban két kérdésre keresem a választ. Az első: mennyiben és hogyan befolyásolja a régió falusi lakosainak modernizációját és mobilitási esélyeit az a tény, hogy a határ három oldalán, három különböző államban élnek? Más szóval: hátrányosan hat-e a kisebbségi léthelyzet a magyar népesség modernizációjára, mobilitási esélyeire? A második kérdés: a határ különböző oldalain élők milyen attitűdökkel viszonyulnak a különböző népekhez, kisebbségi csoportokhoz? Azaz: elősegíti-e

a kisebbségi léthelyzet a más népcsoportokkal szembeni negatív attitűdök, előítéletek kialakulását?

Előzetes föltételezéseim szerint a kisebbségi helyzet összességében hátrányosan hat egy népcsoport modernizációs, illetve mobilitási esélyeire. A magyarországi népesség vizsgált három generációja ezért a szlovákiai és ukrainai magyarság azonos kohorszaival összehasonlítva várhatóan erőteljesebb modernizáción és fölfelé irányuló mobilitási folyamatokon ment keresztül a huszadik században. Ami pedig a második kérdésre adandó hipotetikus válaszmot illeti: a más népcsoportokkal való tartós együttélés várhatóan csökkenti az idegen etnikumokkal szembeni negatív attitűdök, előítéletek kialakulásának valószínűségét, következésképpen a magyarországi népesség attitűdjei föltehetően intoleránsabbnak bizonyulnak majd.

ELEMZÉS

Az 1993 nyarán elvégzett empirikus adatfelvétel során a vizsgált régióban Magyarország húsz településéről 198, Szlovákia tíz településéről 69, húsz ukrainai településről pedig 176, összesen tehát 443 magyar háztartás került a mintába. Az ötven-hatvan év közötti háztartásfők nem csupán önmagukról, hanem a század elején született édesapjukról és átlagosan harminc év körüli első gyermekükéről is közöltek adatokat. Az összehasonlító vizsgálat tehát a három korosztályba tartozó 1329 fő adatainak fölhasználásával történt.

Az elemzést három változó csoport alapján végeztem (melyeket a kérdőíves adatfölvételből készült SPSS system file-ból válogattam). A foglalkozási mobilitást a nagyapa foglalkozása, az apa foglalkozása és a gyermek foglalkozása révén vizsgáltam.² Az anyagi modernizációt a nagyapa és az apa házának fürdőszobával és vízöblítéses vécével való el-

² Az egyes generációkban értelemszerűen eltérő alcsoportokat képeztem. Így a nagyapáknál két foglalkozási csoportot különböztettem meg: a szakképzetleneket és a szakképzetteket. Az apáknál három foglalkozási csoportot létesítettem: a szakképzetleneket, a szakképzetteket és a szellemieket. A gyermekeknél négy alcsoportot hoztam létre: a szakképzetleneket, a szakképzetteket, a szellemieket és a diplomások alcsoportját.

látottságával és házfalainak anyagával mértem,³ míg az életstílus modernizációjának indikátoraiul a három generáció szabadidő-eltöltésének módját, a háziállatok tartását és a videolejátszó birtoklását választottam.⁴

Első lépésként hierarchikus loglineáris elemzést végeztem,⁵ megállapítandó, hogy mely indikátorok között áll fenn a legerőteljesebb matematikai-statisztikai összefüggés. Előzetes várakozásaimat alátámasztva az alrégióba tartozás bizonyult a legfontosabb változónak. Mindez azt jelenti, hogy a vizsgált magyar háztartások elsősorban aszerint különböztek el egymástól, hogy mely országban voltak találhatóak. Így tehát teljesen indokolt volt a határ három oldalán élő emberek életstílusának és modernizációjának generációk közötti változásait külön-külön vizsgálni.

A három alrégió elkülönített elemzését először korrespondencia-analízis⁶ segítségével végeztem el. A magyarországi alrégió esetében a legerőteljesebben az apa foglalkozása és a gyermek foglalkozása alapján különíthetők el az egyes csoportok. (Az első, vízszintes dimenzióban az apa foglalkozása a legtöbbet magyarázó változó, míg a második, függőleges dimenzióban a gyermek foglalkozása diszkriminál legerőteljesebben.)

³ Az anyagi modernizáció mutatóit dichotóm, azaz kétfajú változókra bontottam. Eszerint például a nagyapa házában vagy volt fürdőszoba, vagy nem. A házfal pedig vagy vályogból, vagy téglából épülhetett.

⁴ Ebben az esetben is dichotóm változókat képeztem. Miután az adatfölvétel az apa generációjában történt, a háziállat tartására és a videolejátszó birtoklására vonatkozó kérdések a másik két generáció esetében hiányoznak.

⁵ A hierarchikus loglineáris modellek a változók közötti interakciók matematikai-statisztikai értelemben vett hierarchiáját mutatják meg. Egy hierarchikus modellben a gyengébb interakciós hatásokat a számítógép egymás után szűri ki, s legvégül a legerőteljesebb hatásokat tartalmazó indikátorokból álló modellt hagyja meg. Esetünkben az indikátoraink közötti legerőteljesebb hatás a következő volt: alrégió – apa foglalkozása – gyerek foglalkozása.

⁶ A korrespondencia-analízis (mely a szakirodalomban „homogeneity analysis” néven is ismert) nominális adatok kvantifikálása révén a kategóriákat numerikus értékkel ruházza föl. A számítógép által elvégzett korrespondencia-analízis olyan ábrákat hoz létre, amelyekben az azonos kategóriákba tartozó változók egymáshoz közel, az eltérő kategóriába tartozók egymástól távol helyezkednek el. Más szóval: az elemzőnek az a feladata, hogy megállapítsa, vajon miért kerültek egymáshoz közel, illetve egymástól távol a kutatásban fölhasznált változói és változóértékei.

Mindezek alapján az alrégió településein nagyjából három történeti életstílus-csoport körvonalazható (1. ábra). Az első csoportba tartoznak azok a háztartások (lásd az ábra jobb felső harmadát), ahol az apa szellemi foglalkozású, gyermeke pedig felsőfokú végzettséggel és viszonylag jelentős szabadidővel rendelkezik. E csoportban nagy az esélye annak, hogy az apának nincsenek háziállatai, következésképpen a mezőgazdasági tevékenység által meghatározott életvitel kevésbé jellemzi. (Megjegyzendő, hogy az e csoportba tartozók nagyapja is többnyire kvalifikált, s a háztartások jelentős része rendelkezik videolejátszóval.) Mindezek alapján ezt a csoportot modernizálódott elitnek nevezhetjük.

Az alrégió második, viszonylag jól körülhatárolható csoportjába azok a háztartások sorolhatók, melyekben az apának és gyermekének szakképesítése van, s a gyermek olykor diplomát nem igénylő szellemi munkakörökben is elhelyezkedhet. Jóllehet az apai házban többnyire már van fürdőszoba, mindhárom korosztály életvitel a mezőgazdasági munkaköré szerveződik, s ezzel összefüggésben szabadidővel nemigen rendelkeznek. Mindezek alapján e csoportot talán helyi középosztálynak nevezhetnénk.

A magyarországi alrégió harmadik csoportjába az alulkvalifikáltak tartoznak. Egyik generáció sem rendelkezik semmiféle szakképesítéssel, így erősen valószínűsíthető, hogy életük elsősorban a mezőgazdasági munkavégzés köré szerveződik. Jellemzőnek tekinthető az is, hogy anyagi modernizációs szintjük alacsony (ezt támasztja alá a fürdőszoba hiányának magas szignifikanciaszintje).

Az ukrán alrégióban az egyes csoportokat a magyarországihoz képest más változók alapján határolhatjuk el egymástól. Itt mindenekelőtt a foglalkozás és a vallási hovatartozás különbözteti meg egymástól a hátrvidék magyarságát (1. dimenzió), másodsorban pedig az életstílus modernizációja (a 2. dimenzióban legerőteljesebben a videolejátszó hirdetése, majd a háziállatok tartása, illetve a szabadidő megléte diszkriminál).

Ennek alapján ebben az alrégióban a vizsgált népesség körében kétféle életstílus-modell körvonala rajzolódik ki (2. ábra). A bal oldalon helyezkedik el az a modernizálódott csoport, melynek tagjai többnyire katolikusok, az apák szellemi foglalkozásúak, gyermekeik diplomások vagy szellemiek, állatokat nem tartanak, ugyanakkor anyagi modernizációs szintjük viszonylag magas. Velük szemben találjuk a tradicionális

csoportot, amelybe főleg református családok tartoznak, ahol az apák és gyermekeik nagy valószínűséggel kvalifikálatlanok, kevés szabadidővel rendelkeznek, s anyagi modernizációs szintjük is elég alacsony.

A szlovákiai alrégióban legerőteljesebben az életstílus modernizációja alapján határolhatók el egymástól a helyi társadalom egyes csoportjai, s a foglalkozási mobilitás csupán másodlagos fontossággal bír. (Az ábra első dimenziójában legszignifikánsabb az állattartást, azaz a mezőgazdasági tevékenység súlyát mérő indikátor, melyet a szabadidő mutatója követ. A második dimenzióban mindenekelőtt az apa és a nagypapa foglalkozása diszkriminál.)

Ily módon a szlovákiai alrégióban élő magyarok körében is egy kétpólusú életstílusmodell vázolható föl (3. ábra), ennek szerkezete azonban több vonatkozásban eltér az ukrainai alrégió szerkezetétől. Szlovákiában is létezik ugyan a helyi társadalom modernizálódott és tradicionális csoportjai közötti szembenállás (ahol egyik oldalon találhatjuk a nem mezőgazdasági tevékenységet végző, több szabadidővel, valamint diplomával rendelkezők csoportját, a másikon pedig a mezőgazdaságban dolgozó, szabadidővel nem rendelkező kvalifikálatlanokét). Itt azonban a vallási-felkelezeti hovatartozásnak gyakorlatilag semmiféle jelentősége nincs, ugyanakkor az életstílus modernizációjának megkülönböztető funkciója a három alrégió közül a legmagasabb.

Hogyan értelmezhetjük mindezt? Nyilvánvaló, hogy a három alrégióról elmondottak korlátozott érvényűek. Először is: a korrespondenciaanalízisben kevés volt az indikátor, több dimenzió helyett csupán kettőben történt meg az adatok értelmezése, viszonylag alacsony volt a változók közötti asszociációk szignifikanciaszintje. A szlovákiai alrégió kicsi elemszáma miatt az innen származó adatok reprezentativitása megkérdőjelezhető. S akkor még egy szót sem szoltunk a kérdőíves empirikus adatfelvétel és a számítógépes földolgozás kumulálódó korlátairól, melyeknek köszönhetően az intenzívebb, történeti-néprajzi jellegű adatfelvételi technikákhoz képest csak kevésbé finom összefüggések válnak megragadhatókká.

Am minden hiányossága ellenére a korrespondenciaanalízis érzékelhetővé tette, hogy az egyes alrégiók összefüggésrendszerében más és más megkülönböztető jegyek válhatnak hangsúlyossá. Láthattuk, hogy Magyarországon a foglalkozás, Ukrajnában a vallás és a foglalkozás, Szlovákiában pedig az életstílus jellege alapján váltak elsősorban elhatárolhatóvá az egyes társadalmi csoportok. E technika tehát egyrészt meg-

akadályozta, hogy az alrégiókat ugyanazon változók alapján mechanikusan vessük össze, másrészt izgalmas szempontokat adott a további, intenzívebb vizsgálati eljárásokat alkalmazó kutatásokhoz. Harmadrészt pedig nem csupán az alrégiókon belüli modernizációs folyamatok relacionális struktúráit segített megragadni, hanem az alrégiók közötti fejlődésbeli eltérések komparatív értelmezéséhez is hozzájárult. A korrespondenciaanalízis alapján ugyanis erősen valószínűsíthető, hogy nem tartható az a föltevés, miszerint a kisebbségi léthelyzet hátrányosan hat a határ túlsó oldalain élő magyarság modernizációjára. Mindenesetre ezt látszik alátámasztani az a tény, hogy a szlovákiai magyarság csoportjait elsősorban az életstílus jellege, azaz a kulturális megkülönböztetések révén objektíválódó jelentéstartalmak halmazai teszi elkülöníthetővé egymástól (szemben a régió magyarországi háztartásaival, melyekben sokkal nagyobb a jogilag is kodifikált foglalkozási csoportokon alapuló csoportképződés esélye).⁷

Ha szemügyre vesszük az 1. táblázatot, nem kell többé feltételes módban fogalmaznunk: egyértelműen elvethetjük első hipotézisünket! Az alrégiók összehasonlító adatait tartalmazó kereszttábla alapján ugyanis nyilvánvalóvá válik, hogy csaknem minden szempontból a szlovákiai magyarok tekinthetők a legmodernizálódottabbaknak: mindhárom korosztályban ők a legmagasabban kvalifikáltak, náluk a legkorszerűbbek a házak (kiemelkedik a téglalapületek és a vízöblítéses vécék mennyisége, s a fürdőszobák aránya is egyértelműen magasabb itt, mint a másik két alrégióban), videolejátszóval is sokkal többen rendelkeznek közülük, s feltűnően csekély körökben a mezőgazdasági jellegű munkát végzők aránya.

A kereszttáblák alapján egyébként a másik két alrégió közötti hasonlóságok fontosabbnak tűnnek a közöttük fennálló különbségeknél. A magyarországi és ukrainai családok három generációjának foglalkozási összetétele majdnem teljesen megegyezik, s az anyagi modernizáció tekintetében is legföljebb minimális a magyarországi alrégió előnye. A magyarországi 70 százalékkal szemben az ukrainai alrégió háztartásai-

⁷ Amennyiben természetesen elfogadjuk Bourdieu-nek azt a gondolatát, hogy a kulturális-szimbolikus distinkciók akkor válnak igazán hangsúlyossá, amikor az egyéb, jogilag is kodifikált anyagi vagy foglalkozási elhatárolódási lehetőségek már telítődtek. (Annak tárgyalásától most eltekintek, hogy a szimbolikus distinkciók hogyan válnak újfent jogilag is kodifikált hatalmi viszonyok hordozóivá.) Minderről részletesebben lásd Bourdieu idézett művét, különösen a 145–189. oldalakat.

nak 94 százalékát jellemző állattartás az egyetlen olyan indikátor, mely alapján az elemző valószínűsítheti a határon inneni életvitel modernizációjának előrehaladottabb voltát.

A rendelkezésre álló változók alapján tehát az első hipotézis elvetethető. Ugyanakkor komoly korlátoeltságra utalna, ha megelégednénk a szűkös adatbázis fenti technikákkal és módszerekkel történő elemzésével, hiszen kérdések tucatjai maradtak megválaszolatlanul. Vajon joggal tekinthetjük-e például az állattartást a mezőgazdasági jellegű életvitel indikátorának? S ha esetleg igen, vajon az állattartásnak ugyanaz-e a jelentéstartalma és helye a családok életvitelében mindhárom alrégióban? Figyelmén kívül hagyható-e ennek kapcsán, hogy Magyarországon és Ukrajnában igencsak különbözik a fogyasztási javakkal való ellátottság általános szintje? (Azaz nem lehetséges-e, hogy ami az egyik országban választás, az a másikban kényszer?) Vajon egy ukrainai és egy magyarországi szakmunkás-képesítés gond nélkül összevethető? Vajon a Kassa és Ungvár közelségéből származó regionális kontextuális hatás (illetve a határ innenső oldalán egy ezekkel egyenértékű nagyváros hiánya) mennyiben módosíthatta a változók közötti összefüggéseket?

És így tovább... Miután azonban a jelen vizsgálati szakaszban az ilyen kérdések csupán a kutató jó szándékú tehetetlenségének bizonyítékaul szolgálhatnak, befejezésül kíséreljünk meg röviden válaszolni a tanulmány bevezetőjében fölvetett második kérdésre, bízván abban, hogy a rendelkezésre álló adatok ezt lehetővé teszik számunkra.

A 2. táblázat alapján először talán a vizsgált népesség különböző nemzetek és népcsoportok iránti attitűdjeinek hasonlóságait ajánlatos kiemelni. Mindhárom alrégióban legkedvezőbb a két távolibb nyugati nemzet, az amerikaiak és a németek megítélése (noha az irántuk megnyilvánuló szimpátia Ukrajnában következetesen alacsonyabb). Egészen hasonló a zsidók iránti többnyire pozitív beállítódás is. A cigányokhoz mindhárom ország magyarsága negatív attitűddel viszonyul, noha – mint látni fogjuk – e negatív attitűd mértékében szignifikáns eltérések tapasztalhatók. További fontos hasonlóság, hogy a kisebbségben élő magyarok igen pozitívan viszonyulnak országuk nemzetalkotó többségéhez (a szlovákiai alrégióban élő magyarok 69 százaléka kedveli a szlovákokat, míg az ukrainaiak 66 százaléka az ukránokat).

A három alrégió magyarságának attitűdjeiben ugyanakkor lényeges eltérések is megfigyelhetők. Amint azt a tábla legalsó sorában található

átlagok bizonyítják, a magyarországiak sokkal kedvezőbben ítélik meg az idegen népcsoportok tagjait, mint a másik két alrégió polgárai, s az Ukrajnában élők tűnnek a leginkább előítéleteseknek. E téren igen jellemzőnek tekinthetjük, hogy míg a magyarországi alrégióban 53 százalék mondta, hogy nem szereti a cigányokat, addig az így válaszolók aránya a szlovákiai megkérdezettek között 68, az ukrainaiak esetében pedig 72 százalék volt.

Lényegében hasonló az arabok iránti attitűdök megoszlása is: míg a magyarországiaknak csupán a 26 százaléka viszonyult negatívan e népcsoporthoz, addig az ukrainai magyarok 40 százaléka s a szlovákiaiak 56 százaléka mutatkozott kifejezetten arabellenesnek! Ezek az adatok már csak azért is elgondolkodtatóak, mert nem valószínű, hogy a megkérdezettek jelentős személyes tapasztalatokkal rendelkeznének az arabokat illetőleg. (Persze az sem zárható ki teljesen, hogy a közeli nagyvárosokban – Kassán és Ungváron – volt alkalmuk arabokkal találkozni. Ha ez így volna, a tényleges negatív élmények valószínű hiánya miatt erőteljes negatív attitűdjeik még nehezebben volnának értelmezhetők.)

Mindezek alapján a tanulmány bevezetőjében megfogalmazott második hipotézis csupán részben állja meg a helyét. Mert igaz ugyan, hogy a vizsgált kisebbségi magyarok lényegében toleránsnak bizonyultak az országaikban élő többségi nemzet iránt, ugyanakkor attitűdjeik kirívóan elutasítóak voltak a társadalmi térben alattuk elhelyezkedő cigánysággal, illetve a tömegkommunikáció által gyakorta negatív színben föltüntetett arabokkal szemben. A jelen összefüggésrendszerben sajnos megválaszolhatatlan, hogy e kisebbségi csoportokban vajon milyen módon kapcsolódnak egymáshoz a másokkal szembeni pozitív és negatív attitűdök. Nem tudható egyértelműen, vajon ezen attitűdök összeállnak-e rendszerré, s ha igen, minek alapján, miféle szervezőelvek szerint. Az sem tudható, hogy egy nemzeti kisebbségi csoportban a domináns népcsoporttal szembeni deklaratív vagy ténylegesen átélt pozitív érzület mennyiben valószínűsíti az alávetettekkel, a még gyöngébbekkel szembeni negatív beállítódások kialakulását. Egyelőre rejtély, hogy régióinkban az uralmi viszonyok dinamikája, az alávetettségek és fölérendeltségek bonyolult összefüggésrendszere mely áttételeken keresztül, milyen emberi diszpozíciókban ölt testet. Ám azt is tudjuk: a rejtélyek arra valóak, hogy föltárjuk őket.

1. táblázat

Az alrégiók összehasonlító adatai (%)

		Magyar- ország	Ukrajna	Szlovákia
Vallás	Katolikus	26	22	61
	Református	74	78	39
Nagyapa	Szakképzetlen	76	66	60
	Szakt munkás	24	34	40
	Szakképzetlen	43	38	36
	Szakt munkás	41	45	42
	Szellemi	16	17	22
Gyerek	Szakképzetlen	26	18	9
	Szakt munkás	37	45	38
	Szellemi	23	20	38
	Diplomás	15	17	15
Nagyapa	Vályog	95	95	81
házfala	Tégla	5	5	19
Apa	Vályog	59	66	16
házfala	Tégla	41	34	84
Apának	Van	25	17	2
fürdőszobája	Nincs	75	83	98
Apának	Van	34	77	15
WC-je	Nincs	66	23	85
Háziállat	Van	30	6	45
	Nincs	70	94	55
Videolejátszó	Van	87	86	65
	Nincs	13	14	35

2. táblázat

A vizsgált népesség attitűdje egyes népcsoportok iránt (%)

Attitűdök	Magyarország			Ukrajna			Szlovákia		
	–	0	+	–	0	+	–	0	+
Szlovákok	10	27	63	19	42	39	7	24	69
Ukránok	4	35	61	11	23	66	19	19	62
Románok	27	35	37	48	23	29	58	13	29
Cigányok	53	22	25	72	16	12	68	16	16
Zsidók	17	34	49	19	45	35	17	35	47
Amerikaiak	7	30	63	4	37	59	6	26	68
Arabok	26	34	40	40	42	17	56	19	25
Németek	6	30	63	6	37	56	3	12	85
Negatív átlag	18,75			27,37			29,25		
Semleges átlag		30,87			33,12			20,50	
Pozitív átlag			50,12			39,12			50,12
Átlag*		31,37			11,75			20,87	

* Pozitív mínusz negatív, semleges nélkül

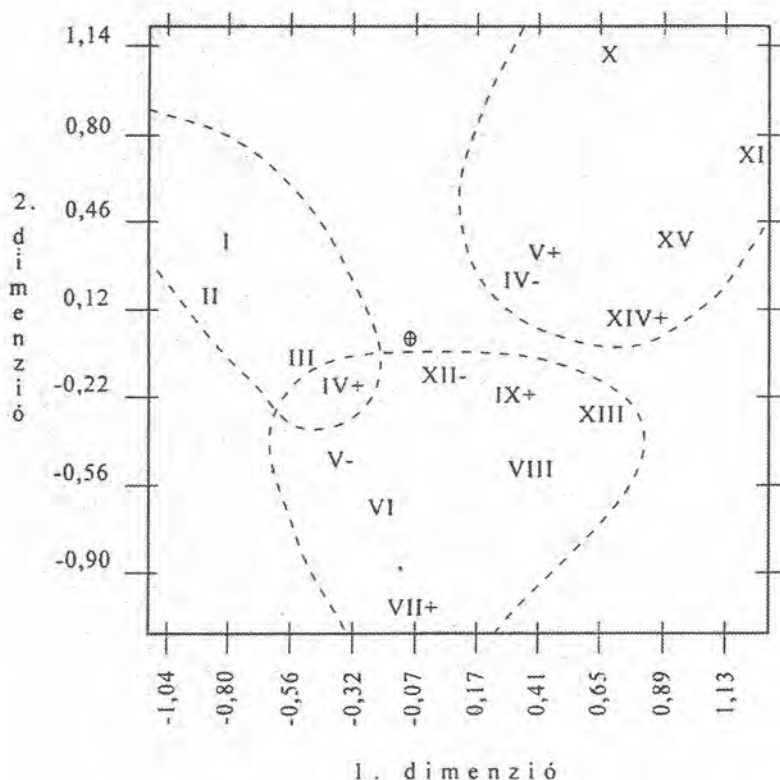
BIBLIOGRÁFIA

Bourdieu, Pierre: *La distinction. Critique sociale du jugement*. Párizs, 1979, Minuit.

Mayer, Karl-Ulrich (1990 a): Lebensverlaufe und Sozialer Wandel. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. Sonderheft 31/1990.

Mayer, Karl-Ulrich – J. Huinink (1990 b): Alters-, Perioden- und Kohorteneffekte in der Analyse von Lebensverläufen oder: Lexis ade? In: Magnusson, D. (ed.): *Methodological Issues in Longitudinal Research I.: Data and General Designs*. Cambridge, 1990.

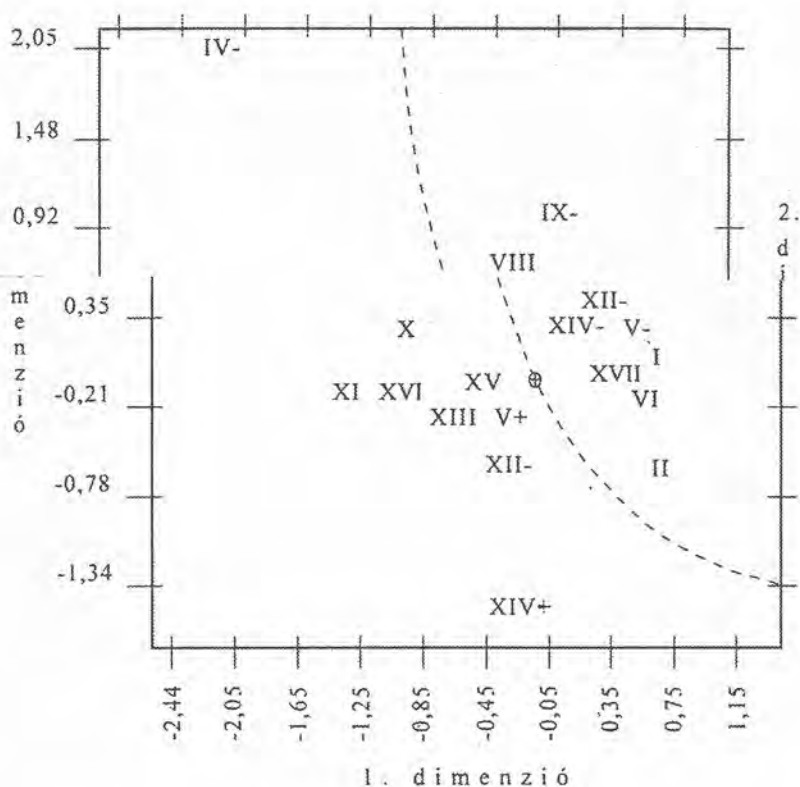
1. ábra

Magyarországi alrégió: a korrespondencia-analízis változóértékei ($\oplus$ = origó)

I Gyerek szakképzetlen	X Diplomás gyerek
II Apa szakképzetlen	XI Szellemi apa
III Nagypapa szakképzetlen	XII Apának van/nincs szabadideje
IV Van/nincs háziállat	XIII Szellemi gyerek
V Gyereknek van/nincs szabadideje	XIV Van/nincs videolejátszó
VI Szakmunkás gyerek	XV Szakképzett nagypapa
VII Cigányok iránti +/-attitűd	XVI Katolikus
VIII Szakképzett apa	XVII Református
IX Apának fürdőszobája van/nincs	

2. ábra

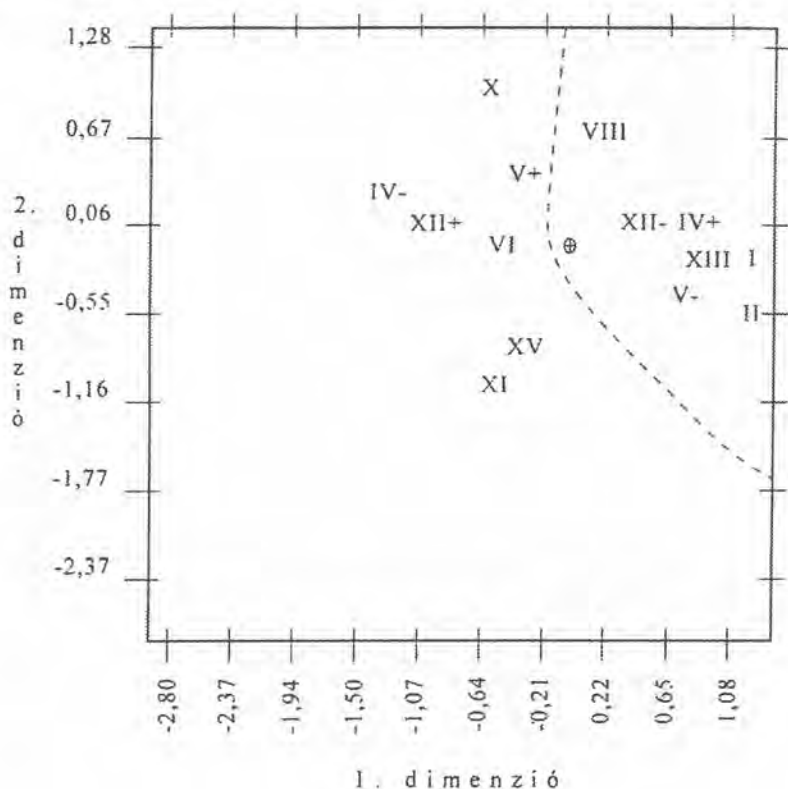
Ukrajnai alrégió: a korrespondencia-analízis változóértékei ($\oplus$ = origó)

I Gyerek szakképzetlen	X Diplomás gyerek
II Apa szakképzetlen	XI Szellemi apa
III Nagyapa szakképzetlen	XII Apának van/nincs szabadideje
IV Van/nincs háziállat	XIII Szellemi gyerek
V Gyereknek van/nincs szabadideje	XIV Van/nincs videolejátszó
VI Szakmunkás gyerek	XV Szakképzett nagyapa
VII Cigányok iránti +/-attitűd	XVI Katolikus
VIII Szakképzett apa	XVII Református
IX Apának fürdőszobája van/nincs	

3. ábra

Szlovákiai alrégió: a korrespondencia-analízis változóértékei ($\oplus$ = origó)

I Gyerek szakképzetlen	X Diplomás gyerek
II Apa szakképzetlen	XI Szellemi apa
III Nagyapa szakképzetlen	XII Apának van/nincs szabadideje
IV Van/nincs háziállat	XIII Szellemi gyerek
V Gyereknek van/nincs szabadideje	XIV Van/nincs videolejátszó
VI Szakmunkás gyerek	XV Szakképzett nagyapa
VII Cigányok iránti +/-attitűd	XVI Katolikus
VIII Szakképzett apa	XVII Református
IX Apának fürdőszobája van/nincs	

HATÁR MENTI ÖNKORMÁNYZATOK

Önkormányzat, helyi társadalom, politikai részvétel
néhány közép-európai országban

Böhm Antal

A határ menti helyzet adottság. Kedvező feltételek esetén kölcsönös előnyöket jelenthet, átjárhatóságot, intenzív gazdasági és kulturális kapcsolatokat, etnikumok, vallások, népszokások, életformák kölcsönhatását – amelyek mind-mind felhajtóerővé válhatnak a határok mindkét oldalán. Kedvezőtlen feltételek esetén viszont az adott határok világokat választhatnak el egymástól, természetes etnikai, települési, sőt családi kapcsolatokat vághatnak szét, s települések tömegeit hozhatják mindkét oldalon elmaradott, isten háta mögötti helyzetbe.

Európa századunkban mindkét lehetőségre számos példát nyújtott és nyújt. Ott, ahol tradicionálisan fejlett polgári társadalmak élnek egymás mellett, a határhelyzet előnyeit kölcsönösen kihasználhatják – lásd Svájc vagy a Benelux államok példáit. Ott viszont, ahol a polgári fejlődés megrekedt, vagy ahol ki sem alakulhatott polgári társadalom, a határmentiség többnyire kemény választóvonal, amelyet még zártabbá tesznek a gyakori etnikai konfliktusok és az előítéletek. Az integrált Európa pedig – az Európai Unió országában – afelé halad, hogy spiritualizálódjanak a határok.

Hazánk a rendszerváltás előtti évtizedekben meglehetősen zárt határok közt létezett, nyugat felé vasfüggöny zárta el a normális kapcsolatokat, kelet felé pedig a térségre nehezedő történeti tradíciók következményei gátolták a különben „barátinak” deklarált szomszédsági kapcsolatok kialakulását. A határmentiség ilyen körülmények között feltétlenül hátrányt jelentett, hiszen volt olyan időszak, amikor még a határ menti területek meglátogatását is engedélyhez kötötték az állampolgárok számára. Az úgynevezett határsávoknak és látogatási engedélyüknek különböző fokozatai voltak a helyben lakók és az „idegenek” számára. Mindez természetesen sokat változott az ún. „puha diktatúra” időszakában, azaz a reformfolyamatok idején, azonban a határ menti te-

lepülések jelentős része mégis megmaradt elmaradott, depressziós helyzetében. Ez azt jelentette, hogy ezeknek a településeknek a helyi társadalma a folyamatos erózió következtében többnyire csak vegetált, az elvándorló szakképzett, iskolázott rétegei helyébe iskolázatlanabbak, szakképzetlenebbek költöztek be, ha egyáltalán hajlandó volt valaki a vegetáló településekre költözni.

A rendszerváltás nyomán leomlott a vasfüggöny, s megnyíltak a határok. Hogyan alakul a kedvezővé vált helyzetben a határ menti települések sorsa? Mit jelent ma a határmentiség? Milyen kedvező és kedvezőtlen jelenségeket tapasztalhatunk ma? Milyen a határ menti térségek településeinek helyi társadalma? Ausztria felvétele az Európai Unióba a Közösség határait kelet felé tolta ki. Az osztrák–magyar határ ma az Európai Unió és Kelet-Európa határa is. Hogyan érinti mindez az adott térségben élőket? Egyáltalán, milyen a határ menti települések önkormányzatainak jelenlegi helyzete? Ilyen és ehhez hasonló kérdéseket vizsgált az a szociológiai felmérés, amely a Teleki Alapítvány keretében 1993-ban a hármashatárok kérdésével foglalkozott. (A vizsgálat négy régióra – helyesebben kistérségre – terjedt ki: a magyar–román–ukrán, a magyar–szlovák–ukrán, a magyar–osztrák–szlovák, valamint a magyar–osztrák–szlovén hármashatárra.)

A HELYI HATALOM STRUKTÚRÁJA A VIZSGÁLT ORSZÁGOKBAN

Közép-Európa országaiban – Ausztria kivételével – a szocialista rendszer összeomlása után új politikai struktúra alakult ki. Az új hatalmi szerkezet értelemszerűen megváltoztatta a helyi hatalom intézményrendszerét és működési alapelveit is. A korábbi tanácsrendszer helyét önkormányzatok foglalták el, és az állampártok által erősen kontrollált és centralizált tanácsi struktúra helyébe a jóval decentralizáltabb önkormányzati rendszer lépett. Bár nagy vonalakban ez a struktúra egymáshoz hasonlóan változott meg a vizsgált térség országaiban, mégis számos sajátosság jellemzi az önkormányzatok felépítését és működését.

Ausztria természetesen kivételt jelent jól működő polgári társadalomával, civil társadalmi szervezeteivel és önkormányzataival. Az osztrák municipális közigazgatási rendszer és a modern lokális autonómia gyökerei a múlt század közepéig nyúlnak vissza. Még 1849-ben fogadták el a Provisorisches Gemeindegesetz törvényét, amely önállóságot biztosított

a municípiumok számára. (Ez a municipális rendszer leginkább a német közigazgatásnak felel meg.)

Természetesen a 19. század óta jelentős változásokon, reformokon esett át ez a rendszer is. A legjelentősebb reformra 1960–1970 között került sor, amikor egyharmadával csökkentették a municípiumok számát; a 3998 településből 2665 közigazgatási egységet szerveztek ezzel a lépéssel. A változások lényegében egybeestek a nyugat-európai országok önkormányzati reformjaival, és hasonlóak voltak hozzájuk. Az önkormányzati struktúrát, a „kommunale Selbstwerdung”-ot később tovább módosították – 1988-ban a municípiumok száma újabb 15 százalékkal csökkent, főleg az ezer lakosúnál kisebb települések összevonásával.¹ A jelenlegi rendszer a következő:

1 000 lakosnál kisebb:	613 municípium,
1 001– 5 000 lakosú:	1537,
5 001– 20 000 lakosú:	161,
20 001– 50 000 lakosú:	13,
50 001–500 001 lakosú:	8,
500 001 lakosúnál nagyobb:	1 municípium.

Ezek a települések jelentik a közigazgatás legalsó szintjét, fölöttük található kilenc szövetségi tartománnyal a föderális, majd az állami szint.

A Maastrichti Egyezmény és az Európai Unióhoz való csatlakozás valószínűleg befolyással lesz erre a struktúrára, bár a rendszer lényege megfelel az európai modellnek.

Romániában az új helyi közigazgatási rendszer alig néhány éve működik. Azóta a közigazgatási struktúra két szintből áll: központi és helyi szintből. Helyi szinten a megyei és a városi/községi önkormányzatok működnek, törvényességüket a kormányt képviselő prefektus felügyeli. A prefektus ugyan hivatalosan nem felettese az önkormányzatoknak, mégis gyakran kerül sor hatásköri vitára.

A román önkormányzatok száma hasonló a magyar és szlovák önkormányzatok számához, s ez azt jelenti, hogy a kisebb településeken (1000 főn aluli népességszám esetében) nem, illetve csak összevontan, nagyobb településeknek alárendelten működnek önálló önkormányzatok. Az 1688 községi önkormányzat tehát ennél lényegesen nagyobb számú

¹ E. Antalowsky – W. Pleschberger – Th. Weniger: The Austria National Report. In: Jacob – Ostrowski – Teune (eds.): *Democracy and Local Governance*. 1993, Matsunaga Institute of Peace. 27–49. p.

települést foglal magában. Hivatalosan mindössze 36, ezer főnél kisebb lakosságú települést – valószínűleg önkormányzatot – tartanak nyilván. A helyi közigazgatás állapotát nyilvánvalóan befolyásolta az ún. „szisztematizálás”, amelynek keretében a kisebb településeket teljesen megakarták szüntetni. Ugyancsak befolyásoló tényező a hivatalosan 10 százaléknyi nemzetiség – főleg magyar, cigány, német – jelenléte.

Szlovákiában 1990 óta működik az önkormányzati rendszer, alapegységei a helyhatóságok. Összesen 2834 helyhatóság működik az országban, köztük egészen kis (16 lakosú) és egészen nagy népességszámú (441 400 lakosú) település is található. Az ország közigazgatása ezenfelül 38 körzetre és 121 alkörzetre oszlik. A közigazgatás további reformja folyamatban van.

Az önkormányzati rendszer működésére nyilvánvalóan befolyással van a hivatalosan 15 százalékos képviselő nemzetiség; közülük a legszámosabb a magyar, a cigány és a cseh kisebbség.

Szlovéniában az önkormányzati rendszer reformja szintén jelenleg zajlik. A helyi önkormányzatok száma mindössze 62, a vizsgálatban szereplő volt szocialista országok közül – az ország nagyságát is figyelembe véve – ez a struktúra a legcentralizáltabb, ugyanakkor ez a rendszer felel meg szerkezetileg leginkább az európai mintának. A középszintű önkormányzatok teljesen hiányoznak, s ez erősen megnöveli az állami beavatkozás esélyeit a helyi társadalmakban. A jelenlegi struktúrában egy átlagos önkormányzati egységben több mint 30 ezer állampolgár él, s ez túlságosan sok, ezért is akarják a helyi közösségek számát megemelni. A viták jelenleg éppen az optimális önkormányzati egység nagyságáról folynak – a területi átszervezésről már népszavazást is tartottak, ám a lakosság elvetette az átalakítást, mivel az új egységeket túlságosan kicsinek vélte. Az előterjesztésben 360 helyi közösség terve szerepelt – ez viszont a másik végletet jelentette volna, és túlságosan elaprózta volna a közigazgatást.

Ukrajnában régiókra („oblaszty”), körzetekre („raion”), városokra, kisvárosokra és községekre épül a közigazgatás. Külön státust élvez a Krími Autonóm Köztársaság, valamint két város: Kijev és Szevasztopol.

A jelenlegi alkotmány, amely még a Szovjetunió tagállamában készült (1977-ben), nem határozza meg világosan a helyi hatóságok felépítését, jogait, kötelezettségeit, következésképpen a jelenlegi területi felosztás „nem logikus, és nincs semmiféle történelmi vagy társadalmi alapja. Az új régiók jogait az fogja meghatározni, hogy az országban egységesített

vagy szövetségi struktúra alakul-e ki. [...] A helyi önkormányzat fogalmát és hatáskörét új alkotmánynak vagy törvénynek kell tisztáznia. Kulcsfontosságú, hogy a korábbi rendszert, amelyben a helyi igazgatás a kommunista pártbizottság gazdasági szerve volt, egy olyan demokratikus rendszer váltsa fel, amelyben az önkormányzatok a közhatalmat a választók érdekében gyakorolják” – írja Pavlo Sheremeta, a kérdés ukrán szakértője.² Az önkormányzatiságot jelentősen befolyásolja a nagyszámú kisebbség; a legnagyobb közülük a lakosság egyötödét kitevő orosz nemzetiség.

1. táblázat

A hazánkkal szomszédos országok önkormányzatokkal kapcsolatos fontosabb statisztikai adatai³

Ország	Népesség (millió)	Egy főre jutó GDP (USD)	Önkormányzatok száma	Az önkormányzatok részesedése a költségvetésből	Munkanélküliségi ráta (százalék)
Ausztria ⁴	7,85	20 000	2 333	22,0	
Magyarország	10,4	3 400	3 108	31,2	7,8
Románia	22,8	2 059	2 996	12,2	15,0
Szlovákia	5,3	*	2 853	13,23	13,8
Szlovénia	2,0	6 186	62	nincs adat	9,0
Ukrajna	52,1	**	11 521	29,1	0,5

* 63 311 szlovák korona, mintegy 2400–2500 USD.

** Különböző források 900–2200 USD közötti értékeknek becsülik az ukrán GDP-t.

² Pavlo Sheremeta: Fontos tudnivalók Ukrajna helyi önkormányzatairól. In: *Helyi önkormányzatok Közép-Kelet-Európában és a Független Államok Közösségében*. Budapest, 1994, Önkormányzati és Közszolgálati Intézet. 227. p.

³ Forrás: *Helyi önkormányzatok Közép-Kelet-Európában és a Független Államok Közösségében*. I. m.

⁴ Az osztrák adatok forrása: E. Antalowsky – W. Pleschberger – Th. Weniger: i. m., valamint Probáld Ferenc (szerk.): *Európa Regionális Földrajza*. Budapest, 1994.

2. táblázat

A települések száma a lakosság nagysága szerint

Népességszám	Magyar-ország	Románia	Szlovákia	Szlovénia	Ukrajna
– 999	1 688	36	1 964	nincs adat	
1 000– 9 999	1 282	2 687	817	3	10 454*
10 000– 49 999	117	177	61	49	331**
50 000–199 999	19	39	9	8	71
200 000–999 999	1	11	2	0	28
1 000 000–	1	1	0	0	5
Összesen	3 108	2 951	2 853	nincs adat	10 891

* 0–4999

** 5000–49 999

3. táblázat

Helyi és középszintű önkormányzatok száma⁵

Önkormányzat	Magyar-ország	Románia	Szlovákia	Ukrajna ⁶
Községi	2924	2688	2717	9 531
Városi	163	260	134	284
Megyei jogú városi	20	0	0	0
Kiemelt városi	0	0	2	0
Fővárosi kerületi	22	7	0	0
Megyei	19	40	0	0
Fővárosi	1	1	0	0
Összesen	3149	2996	2853	11 521

⁵ Forrás: *Helyi önkormányzatok Közép-Kelet-Európában és a Független Államok Közösségében*. I. m.

⁶ Ukrajnában nyilvántartanak még 923 kisvárosi, 485 körzeti, 153 a körzeteknek és a köztársaságnak alárendelt városi, 120 városi kerületi, 24 regionális és 1 autonóm köztársasági önkormányzatot.

Mint látható, a szomszédos országok önkormányzati struktúrája igen csak különbözik mind egymástól, mind pedig a miénktől. Történelmileg a legrégebb és legkialakultabb az osztrák rendszer, amely egy organikus fejlődő polgári társadalom igényeire – tegyük hozzá, európai igényekre – épült. A volt szocialista országok viszont – kevés kivétellel – a szocializmus összeomlása után alakították át többnyire tanácsi rendszerről önkormányzattá a helyi igazgatást. Ennyiben hasonló a helyzetük. S abban is, hogy a most éppen csak kiépülő önkormányzati struktúrára szinte permanens reformok alatt áll. E folyamatot alkotmányozási és törvényhozási gondok motiválják, azaz valamennyi érintett országban a rendszerváltás menetéhez, mélységéhez, radikalizmusához, a demokrácia országos és lokális intézményeinek kialakulásához kapcsolódik az önkormányzatiság. S tekintettel arra, hogy a polgári fejlődés tradicionálisan különböző módon érintette meg ezeket az országokat, az önkormányzatiság kiépítésében is különböző szintekre jutottak el. Viszonylag kedvezőbb a helyzet azokban az országokban, ahol – mint például hazánkban – az önkormányzatiságnak és a polgáriasodásnak voltak bizonyos előzményei. Ugyancsak előnyt élveznek azok az országok, ahol a leváltott rezsim utolsó hatalmi periódusában előkészületek történtek a közigazgatás reformjára.

A komparatív vizsgálódásokban gondot jelent, hogy az egyes érintett országok különböző fogalmi apparátust használnak. Például a helyi társadalom, helyi közösség, municípium, önkormányzat, helyi tanács stb. fogalma és értelmezése országonként jelentős különbségeket tartalmaz. Nem beszélve a közigazgatás egészének szisztémájáról, a különböző igazgatási szintekről, az alá- és fölérendeltségről, valamint a struktúra vertikális és horizontális tagoltságáról. Az összehasonlítást tovább nehezíti a rendelkezésünkre álló statisztikai információ, amelyet ugyan az adott ország hivatalos adataiból gyűjtöttünk, ám ezek különböző pontosságúak lehetnek, különösen az etnikumok arányainak, létszámának, valamint a munkanélküli-rátának a kérdésében.

A HELYI HATALOM MŰKÖDÉSÉNEK KÖRÜLMÉNYEIRŐL

A mintában szereplő települések közül a magyarországi települések 77,5, az ukrainaiak 71,4, a szlovéniaiak 63,6 százaléka önálló, szemben a romániaiak 10 és a szlovákiaiak 5,3 százalékaival. Természetesen a nagy

különbséget a közigazgatási szisztéma eltéréseivel lehet magyarázni; ne feledjük, hogy az önkormányzatiság hazánkban is megnövelte az önálló települések számát, arányát. Ugyanakkor a szisztémabeli különbségek a centralizált és a decentralizált igazgatási rendszert is érzékeltetik, s mindebből az adott ország demokratikus fejlődésére is következtetni lehet. Bizonyos fokig alátámasztja ezt az az adatsor is, amely az adott helyi igazgatásban dolgozó főállású munkatársak arányát mutatja. A mintában szereplő magyar települések 27,5 százalékában 1–3, 30 százalékában 4–5 és 25 százalékában 5-nél több főállású munkatárs dolgozik, ugyanakkor Szlovákiában 31,8, Szlovéniában 45,4, Ukrajnában 71,8 és Romániában 90,0 százalék azon települések aránya, ahol több mint 5 főállású munkatárs dolgozik. A helyi hatalom nagyobb önállósága jóval kevesebb főállású munkatársat, hivatalnokot igényel, míg a centralizált irányítás szükségszerűen megnöveli a helyi adminisztrációt, s vele együtt a bürokráciát is.

Ugyancsak fontos mutató lehet a helyi polgármesterek és jegyzők nemzetiségének aránya is. Hozzá kell fűznünk, hogy a vizsgált települések mindegyikében – Szlovénia kivételével – jelentős számú, esetenként többségi magyar lakosság található. Az arányok önmagukért beszélnek. A magyarországi településeken a polgármesterek 85 százaléka magyar (7,5 százaléka vend, 5 százaléka szlovén, 2,5 százaléka német nemzetiségű), a jegyzők 95 százaléka magyar. A szlovéniai településeken a polgármesterek 90,9 a jegyzők 54,2 százaléka szlovén, Szlovákiában a polgármesterek 26,3, a jegyzők 21,1 százaléka szlovák – itt a polgármesterek 68,4, a jegyzők 36,8 százaléka magyar, Romániában viszont a polgármesterek 60 százaléka magyar (40 százalék román), a jegyzőknek viszont 100 százaléka román. Mint ismeretes, a polgármester választás útján, a jegyző kinevezéssel kerül be a helyi hatalomba.

4. táblázat

Települések száma a polgármesterek és jegyzők nemzetisége és a szóbeli és írásbeli ügyintézés nyelve szerint

		Polgár- mester	Jegyző	Ügyintézés nyelve	
				szóbeli	írásbeli
Ausztriában	osztrák	18	15	18	18
	horvát	–	3	–	–
Magyarországon	magyar	34	38	36	40
	vend	3	–	3	–
	szlovén	2	–	1	–
	német	1	–	–	–
	horvát	–	1	–	–
Romániában	magyar	6	–	2	–
	román	4	10	8	10
Szlovákiában	magyar	13	7	10	4
	szlovák	5	4	8	14
Szlovéniában	szlovén	10	6	10	10
	szerb	1	–	–	–
	magyar	–	2	1	1
Ukrajnában	magyar	13	nincs adat	3	3
	ukrán	3		9	8
	szlovák	1		1	1
	orosz	–		5	6

A helyi ügyintézés nyelvét vizsgálva némi különbséget tapasztalhatunk a szóbeli és az írásbeli ügyintézés nyelve között. Az írásbeli ügyintézés a legtöbb országban a többségi nyelv, csak Szlovákiában, Ukrajnában és egy szlovéniai településen találunk eltérést. A szóbeli ügyintézésben – Ausztria kivételével – minden országban használhatják a kisebbségi nyelveket, bár ez országonként igen különböző fokú engedményt jelent. Mint fentebb említettük, Ausztria és Szlovénia kivételével a térség többi országában a vizsgált területeken főként magyarok élnek, többnyire többséget alkotva az adott településeken.

ETNIKUM, VALLÁS ÉS POLITIKAI RÉSZVÉTEL A VIZSGÁLT TÉRSÉGBEN

A határ menti térségek lakói etnikailag és vallásukat tekintve meglehetősen tarka képet mutatnak. Ausztriában a mintában szereplő települések 86 százaléka (37 település) túlnyomó többségében osztrák etnikumú, de magyarok, szlovének, szlovákok, csehek, vendek, németek és horvátok is élnek részben e településeken, részben pedig azon a hat településen, amelyekre a vizsgálat nem terjedt ki. A magyarországi települések túlnyomó többségében (85 százalék, 34 település) magyarok élnek, de szlovén, német, cigány és vend kisebbség is található, főleg a többi hat településen. Romániában négy település magyar, hat román többségű, s mellettük németek, cigányok, ruszinok is élnek a térségben. A szlovákiai településeken túlnyomórészt magyarok laknak (73,7 százalék, 14 település), négy településen a szlovákok vannak többségben, de ukránok, cigányok, ruszinok, románok és oroszok is élnek. Szlovéniában a többségi szlovén lakosságú települések (81,8 százalék, 9 település) mellett két magyar többségű település is található, valamint osztrák, horvát és szerb kisebbség. Ukrajnában is a magyarlakta települések vannak többségben (85,7 százalék, 9 település), két ukrán, egy szlovák többségű település, valamint román, cigány, cseh és orosz kisebbség is van a térségben.

A tarka kép a kelet-európai térség etnikai sokszínűségét jelképezi. Hasonlóan színes a vizsgált települések vallási összetétele is. A magyarországi településeken a többség református vagy római katolikus, s van egy görög katolikus többségű település is. Romániában görögkeleti, görög katolikus, református és római katolikus, Szlovákiában római katolikus és református, Szlovéniában római katolikus és evangélikus, Ukrajnában pedig református, római katolikus, görög katolikus és pravoszláv vallásúakat találunk a vizsgált településeken.

A határok mentén tehát így találkoznak és keverednek egymással etnikumok, vallások, kultúrák. Kölcsönhatásuk önmagában is a helyi társadalom erőforrásává válhatna, azonban – mint tudjuk – napjainkban inkább az elkülönülés, az intolerancia, a másság gyűlölete jellemzi Kelet-Európát. Ez különösen az országos szintű politikai életet jellemzi. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a határ menti, isten háta mögötti településeken hagyományosan békésen, viszonylag nyugodt körülmények között élnek egymás mellett a különböző etnikumú, vallású, kultúrájú emberek. Az együttélést ők természetesnek veszik, talán mert tudják, hogy egymás-

ra vannak utalva, vagy azért, mert létfeltételeik azonosak, s generációkon át megtanulhatták, mennyire értelmetlen a gyűlölködés.

Ami a lakosság politikai részvételét illeti, megkérdeztük, hogy a min-tában szereplők részt vettek-e a legutóbbi választásokon. A magyar telep-ülések lakosságának részvételi aránya például az 1990-es parlamenti képviselő-választásokon 67–89 százalék között mozgott, a helyhatósági választások esetében 81–93 százalék volt, vagyis az országos részvételi aránynál jóval magasabb. Sokatmondóbbak ezek az adatok a politikai pártok taglétszámával és működésével való összevetésben. A régiók kö-zött igen nagy a különbség abban a tekintetben, hogy működnek-e egy-általán politikai pártok a településen, vagy sem. Szlovákia területén minden vizsgált településen működik valamilyen politikai párt, ugyan-akkor a romániai települések 90, az ukrán települések 95,2, a szlovének 90,9 és a magyarok 67,5 százalékában semmilyen politikai párt nem ta-lálható. A kép ebből a szempontból is tarka, Magyarországon a vizsgált 40 településből csak 13-ban vannak politikai pártok, ám ezekben hatféle párt is működik, a tíz romániai településen ötféle párt, Szlovákia telep-ülésein hatféle, Ukrajnában négyféle, egyedül Szlovénia jelent kivételt egyetlen településén egyetlen párttal. A pártok között Romániában, Ukrajnában, Szlovákiában több, etnikai alapon szervezett párt is van, többségük magyar.

A politikai pártok tagjainak aránya is hasonló képet mutat. A min-tánkban szereplő települések közül Ukrajnában a lakosság 90 százaléka tagja valamely politikai pártnak, míg ez az arány Magyarországon 1,7 százalék, Szlovéniában 5,9 százalék, Szlovákiában 8,5 százalék, Románi-ában pedig 14,0 százalék. Az utóbbi két esetben a jól működő kisebbségi pártok fontos érdekvédelmi funkciót töltenek be, a nagyobb részvételi arány minden bizonnyal ezzel magyarázható. Ami pedig Magyarorszá-got illeti, köztudott, hogy számos településen, többnyire a gazdasági ne-hézségekkel küzdő térségek apró falvaiban, teljességgel hiányoznak a politikai pártok. Más a helyzet a civil szervezetek esetében. Magyaror-szágon a vizsgált települések közel felében működnek egyesü-letek s egyéb kulturális szervezetek, Ukrajnában ez a vizsgált falvak két-harmadát, Romániában egyharmadát, Szlovákiában háromnegyedét, Szlovéniában négyötödét jellemzi. A lakosság egy része tevékenyen részt is vesz ezek munkájában – a legtöbben a romániai településeken, a legkevesebben a hazai falvakban. Valószínűleg ez a jelenség is a kisebb-ségi helyzettel és léttel magyarázható.

INFRASTRUKTÚRA ÉS SZOLGÁLTATÁS A HATÁR MENTI TELEPÜLÉSEKEN

Feltételeztük, hogy a határmentiség különösen az infrastruktúrában és a szolgáltatásban jelent súlyos hátrányokat a vizsgált térségekben. Persze itt azért nem árt ismételten figyelembe venni, hogy egyáltalán nem mindegy, egy-egy országon belül melyik határ menti térséget vizsgáljuk. Ami Magyarországot illeti, közismert a nyugat–kelet lejtő, amelynek mentén egyértelműen romló gazdasági és társadalmi viszonyokat regisztrálhatunk: kelet felé haladva növekvő munkanélküliséget, rosszabb anyagi és gazdasági feltételeket, s természetesen halmozódó infrastrukturális gondokat. Hasonló lejtő található Szlovákiában, sőt Ausztriában is, viszont Ukrajna, Románia és Szlovénia esetében ez kevésbé jellemző, illetőleg másként működik.

Itt természetesen azt is figyelembe kell venni, hogy mi van a határ túloldalán, s ebben a tekintetben igen nagyok a különbségek az osztrák–magyar–szlovén vagy a magyar–ukrán–szlovák viszonylatban. A fejlettebb gazdaság, magasabb szintű infrastruktúra és szolgáltatás ugyanis mindenképpen hatással van a határ másik oldalán lévő településekre még akkor is, ha a két térséget megkísérlik hermetikusan elzárni egymástól.

A különbségek másrészt az egyes országok fejlettségének különbségeiből adódnak. (A vizsgált országok közül kétségkívül Ausztria a legfejlettebb, majd Szlovénia és Magyarország következik.) Kézenfekvő feltételezés, hogy a fejlettebb gazdasági környezetben a periferikus részeket is jobban be tudják kapcsolni a belső és külső kereskedelmi, kulturális és egyéb cserékbe, s így a határ menti térségek is piaci kapcsolatokhoz juthatnak; a gazdasági nehézségek, a piac és egyéb kapcsolatok hiánya pedig leginkább a periferikus helyzetű településeket sújtja.

Vizsgálatunkban információkat gyűjtöttünk a legalapvetőbb infrastrukturális ellátottságról és a szolgáltatás állapotáról, többek között az úthálózat minőségéről, a víz-, villany- és gázellátottság színvonaláról, az iskolák és kulturális intézmények működéséről, valamint a különféle boltokkal, vendéglátó egységekkel való helyi ellátottságról. Ebből a gazdag információhalmazból mutatunk be néhány jellemző adatot az alábbiakban.

Úgy gondoltuk, hogy a villannyal való ellátottság tekintetében nem lehetnek nagy különbségek a vizsgált területek között, hiszen a letűnt rezsim egyik vesszőparipája éppen a villannyal való ellátottság volt, s így feltehetően már minden települést bekapcsoltak az országos elektromos hálózatba. (Arról nem is beszélve, hogy a 21. század küszöbén Európának még a keleti részén is elemi szükségletnek és feltételnek számít a vil-

lannyal való ellátottság.) Nos, abban a tekintetben, hogy a vizsgált településeken van-e vezetékes villany, nem is tapasztaltunk különbséget, a teljes mintában mindössze egyetlen település akadt (Romániában), ahol hiányzott a vezetékes villany. Viszont, ha azt is megnézzük, hogy a települések minden lakóházába bevezették-e a villanyt, már egészen mást tapasztalunk. Magyarországon és Ukrajnában a települések 87,5 illetve 85,7 százalékának minden lakóházában van villany, Szlovéniában 36,4, Romániában 20 százalék ez az arány, Szlovákiában pedig nem volt olyan település a mintánkban, ahol minden házban lenne vezetékes villany. Még a térség legfejlettebb országában, Ausztriában is találtunk 7 olyan, határ menti települést, ahol nincs minden házban villany.

5. táblázat

Települések, ahol minden házban van vezetékes villany (N és százalék)

Ausztria	Magyarország	Románia	Szlovénia	Szlovákia	Ukrajna
36 (83,7)	35 (87,5)	2 (20,0)	4 (36,4)	0 (0,0)	18 (85,7)

A villannyal való ellátottság persze még nem jelent stabil elektromos szolgáltatást, a folyamatos ellátás zavarai, az áramkimaradások sokat ronthatnak a különben meglévő szolgáltatás színvonalán. A mintánkban szereplő településeken ezért nemcsak az áramkimaradásokról, hanem a kimaradás gyakoriságáról is informálódtunk.

6. táblázat

Az áramkimaradások gyakorisága a vizsgált régiókban – a vizsgált települések százalékában

	Ausztria	Magyarország	Románia	Szlovénia	Szlovákia	Ukrajna
Nincs áramkimaradás	16,3	17,5	45,5	20,0	31,5	9,5
Ritkán előfordul	83,7	80,0	45,5	60,0	68,4	81,0
Hetente egyszer v. többször		2,5	9	20,0		9,5

Mint látható, a vizsgált régió településeinek nagy többségében ritkán ugyan, de mégis előfordulnak áramkimaradások. Viszonylag kevés olyan hely van, ahol ilyesmi nem fordul elő – Szlovénia és Szlovákia települései vannak ebből a szempontból a többieknél jobb helyzetben.

A víz- és gázszolgáltatást illetően lényegesen rosszabb a helyzet a vizsgált térségek mindegyikében. (Ausztriáról nincsenek hasonló adataink.)

7. táblázat

Azon települések aránya, ahol hiányzik a víz- és gázszolgáltatás – a vizsgált települések százalékában

	Magyar- ország	Szlovénia	Románia	Szlovákia	Ukrajna
Nincs községi vízmű (vízvezeték)	2,5	18,2	70,0	36,8	95,2
Nincs motoros szivattyús kút	35,0	27,3	20,0	26,3	19,0
Nincs községi (artézi) kút	65,0	54,5	90,0	63,2	52,4
Nincs vezetékes gáz	95,0	100,0	100,0	68,4	61,9

A vízellátás tekintetében a magyar határszéli települések vannak a legkedvezőbb helyzetben, majd a szlovén és szlovák falvak következnek. Ukrajna és Románia falvai jóval kedvezőtlenebb helyzetben vannak. A gázzal való ellátottság viszont Ukrajnában és Szlovákiában kedvezőbb, Szlovénia és Románia vizsgált falvaiban pedig teljességgel hiányzik. S bár igen nagy különbségeket regisztráltunk országok szerint, azért az megállapítható, hogy az alapvető infrastrukturális ellátottság – Ausztria kivételével – igencsak a perifériára jellemző képet mutatja mindenütt. Ezt alátámasztják a telefon- és postaszolgáltatásra vonatkozó adataink is.

8. táblázat

Települések, ahol működik postahivatal és a település be van kapcsolva a távhívásba
(N és százalék)

	Ausztria	Magyarország	Románia	Szlovénia	Szlovákia	Ukrajna
Postahivatal	18 (41,9)	36 (90,4)	2 (20)	9 (81,8)	10(52,6)	18 (85,7)
Távhívási lehetőség	43 (100)	19 (47,5)	1 (10)	1 (9,1)	0 (0,0)	9 (42,9)

Postahivatal a magyar, ukrán és szlovén falvak legtöbbségében található – viszont a távhívó hálózatba a falvak többsége nincs bekötve, különösen a szlovák, a román és a szlovén településekről hiányzik ez a szolgáltatás. Ausztriában viszont mindenütt vannak közületi és privát előfizetők, és a nyilvános telefonállomások száma is viszonylag magas.

Nem jobb a helyzet az oktatás és a kulturális ellátottság terén sem. A magyar falvak többségében működik művelődési ház és könyvtár, viszont mintegy harmadukban nincs iskola – a hetvenes évek iskolakörzetesítésének eredményeként. Mozi pedig alig egytizedükben van csak.

9. táblázat

A határszéli települések oktatási és kulturális helyzete
(százalék)

Települések aránya, ahol működik	Magyarország	Szlovénia	Románia	Szlovákia	Ukrajna
általános iskola	60,0	18,2	80,0	78,9	95,2
mozi	12,5	100,0	60,0	84,2	47,6
könyvtár	92,5	81,8	40,0	5,5	95,2
művelődési ház	87,5	27,3	40,0	0,0	85,7

Szlovéniában moziból és könyvtárból jó az ellátottság, viszont a művelődési házak és az iskolák a szlovén falvak többségéből jórészt hiányoznak – ezt természetesen magyarázza az a tény, hogy viszonylag kis távolságra

vannak egymástól a jellegzetes aprófalvak. Ukrajnában az iskolai, könyvtári és a művelődési házi ellátottság kedvező, viszont mozi csak minden második faluban található. Romániában a falvak többségében működik iskola, viszont jóval kevesebb helyen van könyvtár és művelődési ház, ami éppen a kisebbségi lét egyik fontos eleme lehet. Szlovákia helyzete némileg hasonló a romániaihoz, iskola és mozi tekintetében kedvező, viszont könyvtár és művelődési ház nem nagyon található a vizsgált falvakban.

Sokat elárul a régiók helyzetéről az orvosi ellátottság is.

10. táblázat

A vizsgált települések orvosi ellátottsága (százalék)

Települések aránya, ahol működik	Magyar- ország	Szlové- nia	Romá- nia	Szlová- kia	Ukrajna
állandó orvosi rendelés	52,5	18,2	70,0	36,8	76,2
időszakos orvosi rendelés	47,5	9,0	–	5,3	19,0

S most lássunk néhány, kereskedelemre, vendéglátásra vonatkozó mutatót is! Meg kell jegyeznünk, hogy az adatfelvétel csak az üzlethelyiségek számára vonatkozik, a minőséget nem volt alkalmunk számszerűsíteni – viszont azt az adott térségben járva-kelve tapasztalhattuk.

11. táblázat

A vizsgált települések kereskedelmi, vendéglátói ellátottsága (százalék)

A településen van	Magyar- ország	Szlové- nia	Romá- nia	Szlová- kia	Ukrajna
élelmiszerbolt	27,5	18,2	30,0	89,6	81,0
iparcikk szaküzlet	12,5	9,1	40,0	36,0	52,4
vendéglő, étterem	35,0	36,4	20,0	73,7	42,9
italbolt	90,0	100,0	70,0	68,4	42,9

Végezetül még két konkrét adatot szeretnénk bemutatni az adott térség településeiről. Az egyik a településen lévő elhagyott, üres házak számára, a másik a térségben élő munkanélküliekre vonatkozik. Mint feltételeztük, a határ menti települések többnyire gazdasági nehézségekkel küzdő zónákba tartoznak, ahonnet – hacsak tehetik – elvándorolnak az emberek. A szocialista rendszerben ezeket a vidékeket tömegesen hagyták el a képzettebb, fiatalabb lakosok, leginkább az értelmiségiek. E települések társadalma időről időre létszámában csökken, minőségében romlik, mivel a konvertálható tudású, felkészültségű, iskolázottságú rétegek helyét kevésbé iskolázott, kevésbé képzett rétegek foglalták el. A régi helyi társadalomból tulajdonképpen csak azok maradtak helyben, akik nagyon kötődtek a településhez, valamint azok, akiknek nem volt hová menniük. Ez a folyamat kedvezőtlen hatást gyakorolt a térség településeire. A mobilitás eredményei: üres, elhagyott házak, leromlott állapotú helyi társadalmak. Ez a fajta marginalizálódás még a fejlettebb térségekben is megfigyelhető.

12. táblázat

A vizsgált térség településein üresen álló házak száma országanként

	Települések száma	Üresen álló házak száma	Egy településre jutó átlag
Ausztria	3	407	10,7
Magyarország	35	273	7,8
Szlovákia	16	402	25,1
Ukrajna	11	54	4,9
Románia	5	104	20,8
Szlovénia	11	140	12,7

Az érintett települések lélekszámát sajnos sem itt, sem a 13. táblázatnál nem tudtuk figyelembe venni.

A másik mutató a munkanélküliség lehet. Ezek a határ menti területek többnyire távol esnek a piacoktól – így a munkanélküliek aránya is magasabb az országos átlagnál.

13. táblázat

A munkanélküliek száma az adott térség településein

	A települések száma	A munkanélküliek száma	A munkanélküliek átlaga településenként
Ausztria	34	999	29,3
Szlovénia	11	49	4,4
Magyarország	40	2910	72,7
Szlovákia	18	2692	149,5
Ukrajna	19	404	21,2
Románia	10	1837	183,7

Az adatokhoz aligha kell hozzáfűznünk bármit is. Ez a lehangoló helyzet egyértelműen a perifériát, sőt, amennyiben Kelet-Európa egésze perifériának tekinthető, a periféria perifériáját jelenti. A többszörösen hátrányos helyzet, az infrastruktúra elmaradottsága minden tekintetben nyilvánvaló. S ez nemcsak a jelenben meghatározó tényező, hanem az adott régió falvainak a jövőjét is döntően befolyásolja; egyrészt azáltal, hogy ezek a részek igencsak kiesnek az adott ország belső gazdasági, kulturális, információs és egyéb kapcsolataiból, másrészt pedig azáltal, hogy komoly akadályt képezik a határokon keresztül zajló, természetes igényű integrációs kapcsolatoknak.

EGY TÁVOLI HATÁR: KARÉLIA ESETE

Pirkkoliisa Ahponen

A KULTURÁLISAN LÉTREJÖTT HATÁR

Amikor otthonunkat elhagyva külföldre utazunk, geopolitikai határt szelünk át. Azokban az esetekben, amikor a társadalmi állapotok az államhatár mindkét oldalán nagyjából hasonlóak, a két különböző nemzetállamot elválasztó határ „gyenge”, és nincs szükség szigorú ellenőrzési rendszerre az átlépési pontokon. De a határ egymástól igencsak eltérő politikai rendszerek között is húzódhat, teljesen elszigetelve egymástól a határ menti területek kulturális életét.

A határ régiók társadalmi valóságát a történelem, az aktuális politikai berendezkedés, valamint a jövőre vonatkozó várakozások együttese alakítja. A jelen dolgozatban azt vizsgálom, hogy a történelmileg kiformálódott és politikailag ellenőrzött kulturális különbségek milyen kihívásokat jelentenek a különféle határátlépési helyzetekben. Ezeket a problémákat legjobban Karélia, a Nyugat-Európa északkeleti csücskében elhelyezkedő határzóna példázza. Ez a régió a keleti és a nyugati kultúra között helyezkedik el, területén Finnország és Oroszország osztozik. Dolgozatom kiindulópontja az, hogy Karélia geopolitikai helyzete nagy hatást gyakorolt a régió gazdaságára és társadalmi helyzetére, sok évszázadon át formálva lakóinak kulturális identitását. Ha az emberek tudatában vannak térbeli elhelyezkedésüknek, a határ léte beépül attitűdjeikbe és viselkedésükbe. Általánosan elfogadott, hogy a karéliai kultúra rendelkezik bizonyos sajátos vonásokkal, amelyek összekapcsolják a határ két oldalán elhelyezkedő „két Karéliát”. A karéliaiak kulturális szokásai, és ebből fakadóan az a közeg, amelyben élnek, olyan elemekből áll össze, amelyek lényegileg jellemzőek rájuk, vagy amelyeket környezetükből generációk során vettek át (lásd Bauman 1992, 190–191, valamint e dolgozat 8. jegyzetét). Ennek ellenére, különösen manapság az életmód számos eleme igen gyors változáson megy keresztül a karéliai határ mindkét oldalán.

A határ léte formálta Karélia kulturális arculatát, a karélieiak identitását és a karélianizmus ideológiáját, jellegzetes vonásokkal ruházva fel őket. Amikor az utazó átlépi a finn–orosz határt, azon nyomban számos különbségen akad meg a tekintete. Az már első látásra is feltűnő, hogy a finn oldalon sokkal magasabb az életszínvonal; és valóban, kiszámították, hogy e határvonal két oldala között van a világon az egyik legnagyobb életszínvonalbeli különbség (Jásd Eskelinen–Oksa–Austin 1994, 7). A határ meglétét szintén egyértelműen jelzi a táj különbsége is. A finn falvak elszórt házai szinte természetesnek hatnak az erdők és a tavak között, míg az orosz oldal vidéki népessége nagyobb központokba tömörülten él. A nyelvi határ megléte is azon nyomban érzékelhető, habár sok évszázadon keresztül mindkét oldalon a karéliei nyelv volt az uralkodó. A finn oldalon lakó emberek habitusa szintén eltér a jellegzetes orosz habitustól.

Amikor határátlépési helyzetben vagyunk, az egyik oldalon uralkodó politikai realitásról való tudásunk meghatározza, milyennek látjuk és tapasztaljuk a dolgokat a túlsó oldalon. A határ Karéliában egyebek között egy késő modern jóléti társadalmat választ el egy poszt szocialista társadalomtól. Mint a modernitás különböző változatai, ezek a társadalmak még mindig messze vannak attól, hogy ugyanabban az irányban fejlődjenek.

Az egyetemes jólét megteremtése egyike modern világunk legfontosabb törekvéseinek. A modern gondolkodás talán még mindig hisz abban, hogy lehetséges minden határon felülemelkedni a szabadság, testvériség és egyenlőség jegyében a felvilágosodás zászlaja alatt, és hinni azokban az értékekben, amelyek legitimálják az azonos nemzethez tartozók felszabadítására irányuló törekvéseket. Azonban mint kései modern emberek egyúttal már elfogadtuk a minket körülvevő valóság egy másik, bizonyos értelemben gyengített fogalmát is.¹ Mindig is tudtuk, hogy a határátlépéssel a társadalmi szakadékokat nem könnyű áthidalni; a határ átszelésekor a bőrünkön is érezzük, milyen sokfélék az embereket elválasztó korlátok. Miután meg tapasztaltuk, milyen nehéz közös értékeket elfogadnunk és megegyezésre jutnunk azokban a dolgokban, amelyek a véleményhatárok két oldalán lévő politikai érdekeket elvá-

¹ E kifejezéssel Gianni Vattimo (1988) „gyenge gondolat” elképzelésére utalok, amely tartalmazza a rezignáció mozzanatát, abban a szituációban, amelyben már jó néhány utópiáról kiderült, hogy nem megvalósítható.

lasztják egymástól, Vattimoval együtt talán mi is azt valljuk, hogy az „egyetlen megismerhető világ a különbség világa” (lásd Vattimo 1993). Bár az emberiség a humanitás nevében egyetemes értékek felé törekszik, a „különbség filozófiáját” szintén komolyan számításba kell vennünk, kivált azokban a helyzetekben, amelyekben az általunk tisztelt értékektől eltérő kulturális értékekkel találkozunk.

A közelmúltban Kelet-Európa politikai társadalma igen gyors változásokon ment keresztül. A nyugati világ uralkodó politikai diskurzusa szintén átalakult. A politikai és gazdasági nehézségek mind társadalmilag, mind kulturálisan tükröződnek az élet különböző területein. A politikai tudományok legitimációs krízissel szembesültek, amikor megkérdőjelelték, hogy az új társadalmi jelenségek racionális magyarázatát adják. Még több érvelési nehézséggel kell megküzdeniük a modernitás jövőjére vonatkozó prognózisok készítése során, hogy a posztoszocialista társadalmak jövőjéről már ne is beszéljünk. Az oroszországi átmenet folyamatainak ambivalenciáira hívja fel a figyelmet Panov (1995, 175), amikor az ottani átalakulási folyamat mikéntjét tárja elénk. Értékelése szerint a jelenlegi időszak, bár összetett és fájdalmas, egyben dinamikus, és optimizmusra is okot ad.

A nyugati értékek kategóriáit használva, figyelmünket egyre inkább azok a jelenségek kötik le, amelyek a kulturális rétegződés új típusaira kínálnak magyarázatot, miután a demokratizálódás és a társadalmi integráció a modern társadalom fejlődési folyamatainak értékelésében általánosan elfogadott ideális kategóriákká váltak. Mostanáig a társadalmi magyarázó elméletek főként arra keresték a választ, hogy a gazdasági tőke és a társadalmi rétegződés (amelyet például a foglalkoztatási szerkezet mutat) miként korrelálnak a kulturális tőke (életstílusok segítségével bemutatott) birtoklásával, vagy miként függenek tőle. Ugyanakkor az is figyelemre méltó, milyen következtetések vonhatók le a változó szocio-kulturális valóság különböző tényezőinek kölcsönös összefüggéséből.

Ezekkel a problémákkal szembesülünk akkor is, amikor a mai Európában Karélia – a nyugat és a kelet közötti határ régió – mai valóságát és jövőjét próbáljuk meg meghatározni. Finnországot gyakran nevezik a keleti és a nyugati kultúra közötti vízválasztónak. Ez különösen igaz Karéliára. Felmerül a kérdés, hogy e finn–orosz határvidék határ mivolta miként tükröződik lakóinak politikai és társadalmi helyzetében. Megkérdeshetjük továbbá azt is, vajon mindez hogyan jelenik meg a karéliei emberek identitásában.

Történelme folyamán Karélia csatamező és határvidék volt. Határjellegéből következően híd szerepet töltött be a különböző kultúrák között. Azonban mindig létezett egy Karéliát kettéosztó határ is: a terület egyik része egy bizonyos ideig az orosz államhoz tartozott, a másik a Svéd Királysághoz, majd az autonóm Finn Nagyhercegséghez, végül pedig a független finn állam része lett.

Habár közigazgatásilag Karélia mindig is két különböző részre oszlott, a közös karéliei identitás kialakítására irányuló törekvések folyamatosan jelen voltak. E törekvések különféle elemei a karélianizmus ideológiájában egyesültek. Ezen ideológia szerves részét képezi valamilyen nosztalgikus aura, amelyet a finn történelem bizonyos időszakában politikai tényezők is erősítettek. Történelmi okokból következően Karélia a finnek számára misztikus, mitologikus földként, a Kalevala, a népdalok földjeként jelenik meg. Ebben a vonatkozásban az ortodox vallásnak is megvolt a maga szerepe.

Karélia a történelem folyamán missziós zárandokutak célpontja volt, abban a reményben, hogy sikerül megőrizni a karélieiak finn gyökereit és megmenteni a finn nép történelmi jellemvonásait. Karéliát emellett kietlen vidéknek és „elveszett Paradicsomnak” is látják. Mindezek a Karélia-képek felelevenedtek azokban a ma zajló vitákban is, amelyek a második világháború után a Szovjetunióhoz került karéliei területek Finnországhoz való visszakerüléséről, annak lehetőségességéről, a mellette szóló érvekről folytak.

Finnország sajátos helyzete kelet és nyugat között szintén hatással van arra, miként szembesülnek a finnek a túloldal társadalmi valóságával, különösen akkor, amikor először találjuk szembe magunkat az orosz karéliei valósággal.

FINNORSZÁG: VÁLASZTÓVONAL ÉS KAPU KELET ÉS NYUGAT KÖZÖTT

A legfrissebb statisztikák tükrében Finnország modern jóléti társadalom, és 1995 eleje óta az Európai Unió tagja. Ötmillió lakosa demokratikus rendszerben él. Közigazgatásilag az ország 12 tartományból és 460 helyi közigazgatási egységből áll.

Ami a finn történelem kezdeteit illeti, lehetetlen pontosan megmondani, honnan crednek a finnugor népek. A finnek származása meglehetősen egyedi az európai népek között, különösen nyelvüket tekintve.

Annyit biztosan tudunk, hogy őseink több mint ezer éve élnek ebben az országban, lehet, hogy már háromezer éve is, de a finn társadalom csak a Svéd Királyság uralma alatt kezdett kialakulni. A Finnország és Oroszország közötti határ helye számos alkalommal változott a történelem folyamán. A Svéd Királyság apránként hódította meg Finnországot, először a 12. században egy délnyugati tartományt, az „eredeti Finnországot”. Finnország többi részét (Häme, Ostra-Botnia, Savo, Kainuu, Lappföld) az erdőirtók úttörő szellemének köszönhetően, illetve számos háború eredményeképpen hódították meg. Amikor Finnország a Svéd Királyság uralma alatt állt, Karélia hosszú időn keresztül a senki földje maradt. Azonban különösen a 16. század után gyakran vált háborúk színterévé. Karélia a terjeszkedő keresztény egyházak számára még meghódítatlan terület volt, az evangélikusok és az ortodox keresztények egyaránt megpróbálták megvetni itt a lábukat. A karéliei népesség ide-oda vándorolt, vagy megpróbált elrejtőzni, hogy így kerülje el a hódítás következményeit. Apránként azonban Karélia egyre nagyobb és nagyobb területei váltak Finnország részévé. A karéliei népesség legnagyobb része finn eredetű volt, és a finnt vagy az úgynevezett karéliei nyelvet beszélte.

1809-ben, az utolsó svéd–orosz háború eredményeképpen autonóm Finn Nagyhercegségként egész Finnországot az Orosz Birodalomhoz csatolták; mindez Napóleon európai uralmának idején történt. Autonóm státusának köszönhetően Finnország olyan országgá vált, ahol elismerték a polgári szabadságjogokat, amelynek megvolt a saját hivatalos nyelve (a svédet ugyanis a finn váltotta fel), saját fizetőeszköze (a finn márka és a penni a korona és a rubel helyett), valamint saját parlamenti rendszere.² Mindezek mellett az 1860-as években kialakították a helyi önkormányzatok kiterjedt, és lényegében a mai napig fennálló rendszerét.

² A nemzeti szimbólumok fokozatosan nyertek polgárjogot az Autonómia időszakában. E vonatkozásban az 1860–1870 közé eső időszak volt a legjelentősebb a finn történelemben. A nemzeti kultúra által kivívott legfontosabb eredmény a saját nyelv használatához való jog volt. II. Sándor orosz cárral és finn nagyherceggel 1863-ban a finn nyelvet a svédvel egyenrangúnak nyilvánította (addig a svéd volt az egyedüli hivatalos nyelv). A finn márka használata 1860-tól volt elfogadott, de árfolyama még az orosz ezüstrubelnek volt alárendelve. 1865-től kezdve a finn ezüstmárka lett az egyedüli törvényes fizetőeszköz Finnországban; független fizetőeszközzé 1877-ben vált, ekkortól rendelkezett ugyanis a márka aranyfedezettel Finnországban.

A 19. században, a finn államiság születésének időszakában fontossá vált a nemzeti identitás megteremtése. A nemzeti romantika ideológiája – hasonlóan Európa többi részéhez – Finnországban is nagy jelentőségre tett szert. Finnországban e mozgalom sajátos jellege az Orosz Birodalomhoz való tartozás korszakában alakult ki. A 19. század utolsó évtizedeitől kezdve a nacionalizmus általános ideológiája formálta a finn kulturális politikát. Addig csupán igen csekély finn nyelvű irodalom létezett. Az első általános iskolák és közkönyvtárak civilizáltabbá tették az emberek életét. Az egyszerű emberek megtanultak olvasni, és a finnek a világ legmohóbb könyv- és újságfogyasztóivá váltak. A nemzeti identitás és a nemzeti ideológia megteremtésében különleges szerepet játszott Z. Topelius 1875-ben kiadott „Hazánk könyve” című kötete, valamint a finn eposz, a Kalevala anyagának összegyűjtése (1835-ben publikálták először). E versanyag java része Észak- és Kelet-Karéliából, elsősorban a Fehér-tenger térségéből (Vinea Karélia) származik. Egy Elias Lönnrot nevű orvos fáradhatatlan munkával gyűjtötte össze a versek jelentős részét, és az eposzt saját gyűjteménye alapján öntötte formába. Lönnrotot Finnország egyik nemzeti hőségének tekintik. A Kalevala mitológiája, meséi és rúnái a finn nemzeti kultúra alapjává váltak.

A nemzeti szellem egyik kifejeződése volt a művészetekben megnyilvánuló karélianizmus is. Híres írók, festők, zeneszerzők zarándokoltak Karéliába, hogy ihletet merítsenek.³ A karélianizmus a 19. század vége felé élte virágkorát.

Finnország 1917-ben vált független állammá. 1918 tavaszán, a függetlenség kikiáltása után a finn nép a „vörös” és a „fehér” finn csapatok között dúló elkeseredett polgárháború következményeit szenvedte. Finnország az 1920–30-as években megerősítette függetlenségét. Ebben az időszakban, a „Nagy Finnország” iránti lelkesedés virágkorában, különösen erőteljesen jelentkeztek azok a törekvések, amelyek Karélia misztikus földjének Finnországhoz való csatolását óhajtották.

Finnország Oroszország ellen harcolva vett részt a II. világháborúban. Politikai helyzete meglehetősen sajátos volt abban az időben, mivel 1944-ig, az Oroszországgal kötött fegyverszünetig Németországgal közös ellenség ellen vívott háborút. Finnország szerencsésen került ki a há-

³ Aho Soldan-Brofelt és felesége, Wenny mellett az ismert festők Gallen-Kallela és Edefelt, valamint a zeneszerző Sibelius voltak a legjelentősebb karélianisták (lásd Sihvo 1973).

borúból, még annak ellenére is, hogy jelentős területi veszteségeket kellett elszenvednie, különösen Karéliában. A háború után a finnek nekiálltak, hogy újjáépítsék társadalmukat, elfoglalták helyüket a skandináv jóléti államok között, létrejött a modern gazdaság, kialakult a modern fogyasztási struktúra, infrastruktúra és minden egyéb feltétel, a modern információs hálózatot is ideértve.

TÖRTÉNELEM ÉS ÉLETKÖRÜLMÉNYEK SZOVJET KARÉLIÁBAN

A Karéliai Köztársaságban, Oroszország autonóm köztársaságainak egyikében 172 400 km²-en valamivel kevesebb mint 800 ezer lakos él. Finnországnak a Karéliai Köztársasággal 700 kilométeres határa van, amely orosz Karélia északnyugati részén húzódik. Orosz Karélia földrajzi adottságai hasonlóak Kelet-Finnországhoz: erdők, tavak és mocsarak. Mindkét régió ritkán lakott, orosz Karéliában km²-enként kevesebb mint öt lakos él, többnyire városokban. Ennek ellenére mindkét régió gazdaságának legfontosabb tényezője a fakitermelés. A két régió történelmében sok a közös vonás, egyebek között az is, hogy a korábbi időkben orosz Karélia lakóinak többsége finnugor volt. Manapság azonban a határmódosítások, illetve a sztálini és brezsnyevi időszakban fogantatott népesedéspolitikai intézkedések következtében tíz orosz karéliai lakosból mindössze egy finn vagy őshonos karéliai. A lakosság többi része orosz, fehérorosz vagy ukrán (lásd például Laine 1994, 24; Oksa – Varis 1994, 58–59, Nemkovič – Družinin – Babušinov 1994, 70).

A határ menti Karélia lakói mindig is mozgásban voltak, vándoroltak, amint azt Tapio Hämynen (1993) „Vándorlás a kenyér után. A határ menti Karélia lakossága és megélhetése” című munkájában bemutatta, amelyben a határ menti Karélia két felének népesedési folyamatait, kereskedelmét, sőt házassági szerződéseit elemzi az 1880-tól 1940-ig terjedő időszakra vonatkozóan. Az autonómia időszakában, amikor Finnország modernizációja zajlott, Karélia külön felvilágosító programok célpontja volt. 1880-ban tanítóképző főiskolát alapítottak Sortavalában. A Joensuu-i Egyetem ennek a főiskolának az utóda; ez a főiskola volt a múlt század végén a karélianista ideológia központja. Az autonómia időszakában, amikor a határátkelés nem ütközött nehézségekbe, a határ menti Karéliából Szentpétervár gyáraiba jártak dolgozni az emberek. Sokan pedig a fűrészmalomokban, a fafeldolgozó-iparban, a Ladoga-tó

partján működő hajóépítő műhelyekben találtak munkát abban az időszakban, amikor a határ menti Karélia iparosítása zajlott a Suojärvi vezető vasút megépítésének köszönhetően. Ekkor a határ pusztán formális jellegű és meglehetősen nyitott volt, és amint azt Hämynen említett munkájában megállapítja, az orosz lakossággal való kontaktus természetesen számított „a határ közvetlen szomszédságában”. A mindennapos kölcsönös kapcsolatok teljesen szokványosak voltak a határ mindkét oldalán élők számára. Az emberek ugyanazt a nyelvet beszélték, ugyanazt a vallást gyakorolták, szokásaik és mindennapi tevékenységeik egymáshoz nagyon hasonlóak voltak. Átjártak a határon munkavégzés, élelemszerzés céljából, és számos egyéb okból is. Gyakori volt a házasságkötés a határ két oldalán lakók között; a „vegyes” házasságok különösen azért váltak általánossá, mert a határ menti Karéliából származó lányokat jó feleségnek tartották a finnül Aunusnak, oroszul Olonyecnek nevezett területen. De sok házastárs került Aunusból a határ menti Karéliába is (lásd Hämynen 1993, 61–64). A házasságoknak köszönhetően a határ menti Karélia sok lakójának voltak rokonai az orosz oldalon. Az együttműködés egyéb formái is gyakoriak voltak.

A kereskedelem már régóta fontos része a karélieiak életének. A karélieiakat és Finnország többi részének lakóit különféle kereskedelmi kapcsolatok fűzték össze. A vándorkereskedők (*kulkukauppa*) által folytatott kereskedelem egészen a század elejéig virágzott. A karéliei kereskedők (*laukkuryssät*) „asszonygyilkos” hírében állottak; az efféle férfi tipikus elnevezése „Shemeikka” volt. Sőt, egy Shemeikka nevű férfi a főhőse az ismert finn író, Juhani Aho „Juha” című regényének.⁴ Évente egy-két ezer kereskedő kereste fel Finnországot. Különböző apró tárgyakat, textileket és mindenféle kacatot árusítottak. Emellett információt és történeteket is hoztak-vittek a határon keresztül. Népszerűek voltak, mert némi színt vittek az átlagemberek máskülönben egyhangú mindennapi életébe. Egyes vélemények szerint a finn átlagemberek a karéliei kereskedők révén sajátították el a karéliei hagyományokat, és kezdték értékelni őket.

Hämynen (1993, 125–135, 148) tanulmánya szerint a határ menti Karélia mezőgazdaságát alacsony hozamok jellemezték, ami azzal járt, hogy a mezőgazdasági gazdálkodók fő jövedelme egyéb bevételi forrá-

⁴ Később e történetnek számos filmváltozata is készült, sőt a drámai történet alapján még operalibrettó is készült.

sokból származott. A 19. században a gabonatermelés még mindig az égetéses-irtásos művelésen alapult, és a művelésre alkalmas terület mennyisége igen csekély volt. A tavaszi és nyári időszakban gabonaimportra kényszerültek vaj ellenében. A szemes termények behozatalát még inkább szükségessé tette az a tény, hogy az ortodox egyházi év gyakori böjti időszakaiban tilos volt állati eredetű termékeket, húst, vajat vagy tejet fogyasztani. A gabonából készült termékek, a kenyér és a kásafélék a karéliei konyha fontos tartozékai voltak. Az erdő kínálta bogyós gyümölcsöket és gombákat szintén nagy gonddal és hozzáértéssel hasznosították.

Finnország 1917-ben elnyert függetlensége után a határ Szovjet-Oroszország felé lezárult. A megélhetés hagyományos formái, az oroszországi munkalehetőségek és gabonabeszerző utak megszűntek, ahogyan megszűntek a határon keresztül kötött házasságok is. A migráció nem állt le teljesen, mert az 1920-as és 1930-as években számos politikai menekült hagyta el az aunusi régiót vagy egyéb oroszországi lakóhelyét, és menekült Finnországba. Mindemellett a finn nacionalisták nem vették el érdeklődésüket orosz Karélia iránt, annak ellenére sem, hogy a forradalom után a mindennapi kapcsolatok megszűntek, és a karélianizmus hulláma visszahúzódott a művészetekbe.⁵ A „Nagy Finnország” mozgalom legintenzívebb időszakában expedíciókat szerveztek Viena és Aunusba. Ezeknek az expedícióknak az volt a céljuk, hogy a „Fehér Hadsereg” ideológiai védőszárnyai alatt politikai szabadságot biztosítsanak a karélieiak számára.

Másfelől a finn polgárháború idején 1918-ban a „vörös oldalon” harcoló finn „baloldaliak” egy része átköltözött a határ orosz oldalára, abban a reményben, hogy a Szovjetunió uralma alatt részesek lehetnek a „szép új világ” építésének. Azokban az időkben olyan utópisztikus terveket dédelgettek, hogy az összes, „etnikai” szempontból karéliainak tekinthető területet felölelő munkáskommünt hoznak létre Karéliában. A karéliei „vörösök” önrendelkezést akartak bevezetni saját régiójukban, a karéliei munkáskommün formájában. A viszonylagos autonómiát élvező „karéliei munkáskommün” meg is alakult a forradalom előtti időben egyetemi oktatóként tevékenykedő Edward Gylling, ismert finn szocialista politikus vezetésével (Laine 1994, 19).

⁵ Valójában számos, gyakorlatilag értéktelen utópisztikus regényt írtak abban az időben a „Nagy-Finnországról”.

Később, Sztálin uralma alatt Karélia a szovjet köztársaságok egyike lett. Moszkva központi igazgatása alá tartozott, de önrendelkezési joggal is rendelkezett. 1924 után ez a terület a Karéliai Autonóm Szocialista Köztársaság nevet viselte.⁶ A moszkvai hatóságok szigorú ellenőrzése mellett kollektivizálták a mezőgazdaságot. A fehér-tengeri csatorna megépítése, amelyet főképp rabok végeztek, hatalmas lépés volt Karélia szocialista modernizációjának irányában.

A két világháború közötti időszakban igen kemény lett az élet szovjet Karéliában. Az ipari termelés visszaesett, és az 1930-as évek munkanélkülisége hosszú időkre rányomta bélyegét a határ menti Karélia fejlődésére. Az 30-as évek igen sötét időszakot jelentettek az oroszországi karélieiak életében Sztálin „etnikai tisztogató” politikájának és a nem orosz kisebbségek eltüntetésének következtében.

A Finnországot és Oroszországot, azaz a „két Karéliát” elválasztó határ a világ egyik legnehezebben átjárható határává vált. A „Russian Karelia in Search of a New Role” (Orosz Karélia új szerepét keresi) című kötet (Eskelinen – Oksa – Austin 1994) szerkesztői szerint ez a határ „hatékony gátat képezett a szomszédos területek közötti kapcsolattartásban”.

A két világháború között a határról kialakított általános vélekedést a jobboldali ideológia formálta; eszerint Szovjet-Oroszország testesíti meg Finnország „főellenségét”. Ez a felfogás azok körében volt a legelterjedtebb, akik szerint Finnország „a kereszténység és a nyugati gondolkodás utolsó bástyája”. Finnországban ez a légkör és a szovjet Karéliáról ennek megfelelően kialakított kép volt a meghatározó, különösen az 1920–30-as években.

Az 1939–40-es téli finn–szovjet háború idején a „jó szándékú” finn kommunista, Otto Ville Kuusinen – aki más vezető „vörösökhöz” hasonlóan 1918-ban Szovjet-Oroszországba menekült – orosz Karéliában megalakította a Finn Megmentési Kormányt. Ennek az úgynevezett terijoki kormánynak, amely nevét arról a településről kapta, ahol megalakult, fő feladata Finnország „felszabadítása” volt. Ez a vállalkozás azonban kudarcot vallott (Laine 1994, 22).

1941-ben, az újabb finn–szovjet háború kezdetén a Németország segítségével harcoló finn csapatoknak sikerült elfoglalniuk Karélia szinte teljes területét. A „Nagy Finnországról” alkotott víziók újra életre kel-

⁶ Eira Varis szerint 1940 és 1956 között a régió elnevezése Karél-Finn Szovjet Szocialista Köztársaság volt.

tek. Az a gondolat is megfogalmazódott, hogy a határt szinte egészen az Urál-hegységig kellene kitolni. A finn uralom alatt álló Karéliában az 1941-ben kezdődött finn–szovjet háború idején több speciális oktatási és szociális programot indítottak. Azonban amikor a háború véget ért, ezek a programok megszűntek, és a szülőföldjükre, a határ menti Karéliába, a Ladoga-tó vidékére, valamint a karéliai földnyelv területére visszaköltözött karéliaiakat most újra áttelepítették a határ finn oldalára. A finn csapatok és a lakosság evakuációja Karéliából 1944 júniusában és júliusában fejeződött be.

A háborút lezáró békeegyezményben Finnország kénytelen volt Karélia nagy részét átengedni a Szovjetuniónak, és több mint 400 ezer lakos települt át Finnországba. Orosz Karéliában 180 ezer orosz, fehér-orosz és ukrán települt le a terület háború utáni újra benépesítése során. A jelenlegi határt a II. világháború után húzták meg, és hivatalosan az 1947-es párizsi békeszerződésben ismerték el.

A II. világháború után a modernizáció szocialista modellje valósult meg Karéliában, főként az iparban, de az ideológiai területén is.⁷ Számítások szerint az ipari termelés volumene 70%-kal nőtt 1975 és 1990 között. Tekintve, hogy a termelés területén a szervezőelv a regionális munkamegosztás volt, Karéliának a faiparra kellett specializálnia (Rannikko – Varis 1994, 44). Amikor azonban a válság nyilvánvalóvá vált, a befektetések volumene visszaesett, az inflációs ráta megemelkedett, és megindult a fejlődés a piacgazdaság irányába. Karéliának lehetősége nyílt arra, hogy gazdasági téren függetlenebbé váljon, és megindult a privatizáció is (Nemkovič – Družinin – Babušinov 1994, 78–82). Általában véve, orosz Karéliában lehetőség nyílt önállóbb politika folytatására.

Talán nem tévedünk, ha visszatekintve egyetértünk Paasi véleményével (1994, 38–39), hogy a határ tabu téma volt a párizsi békétől a Szovjetunió összeomlásáig terjedő időszak finn politikájában. Bár ezen a határon ma könnyebb átkelni, mint a szovjet időszakban, az ellenőrzés még mindig igen szigorú, ami jól jelzi az életszínvonal éles különbségeit a „két Karélia” között. A határ két oldalán kialakult társadalmak igen különbözőek mind társadalmi, mind kulturális szempontból; más az értékrendjük, mások a szokásaik és az életmódjuk.

⁷ Abban az időben, amikor a szovjet ideológia a legerősebben érvényesült, az iskolákban közel egy évtizedeken keresztül tilos volt a finn és a karéliai nyelvet oktatni.

ÉSZAK-KARÉLIA MINT FINN HATÁRVIDÉK: TÁRSADALMI PROBLÉMÁK ÉS KULTURÁLIS VÍZIOK

Finnország keleti csücskét, a ritkán lakott „erdős peremvidéket” nevezik Észak-Karéliának. A régiót 1960-ig a Kuopio kormányzója igazgatta, ekkor Észak-Karélia a tizenkét finn adminisztratív régióhoz hasonlóan megkapta a tartományi önkormányzás jogát. E régiók határait többé-kevésbé a történelmi tartományok határvonalait követve húzták meg. Ezek az adminisztratív régiók azonban nem rendelkeznek politikai autonómiával (regionális parlament, tartományi adóztatási jogok stb.). Ugyanakkor a tartományok a döntéshozatal terén egyre önállóbbá válnak.

Ma Észak-Karélia lakóinak száma közel 180 ezer fő (Finnország össznépességének kevesebb mint 4%-a). A terület a népelemszerkezet tekintetében nem tér el jelentősen az ország többi részétől. Ezen a téren a Finnországban az 1960-as évektől folytatott regionális politika meglehetősen erős kiegyenlítő hatást gyakorolt.

Észak-Karélia 19 közösségből áll, ezek mindegyike saját helyi önkormányzattal rendelkezik. Ez azt jelenti, hogy saját politikai testületük van, amely a helyi közösség összes ügyét intézi. A négyévenként választott közösségi tanácsok döntenek a költségvetésről és szervezik meg az illetékességi körükbe tartozó szolgáltatásokat. Joensuu, Észak-Karélia fővárosa a terület gazdasági, közigazgatási és kulturális központja, valamint a tartományi közigazgatási testület székhelye is.

Észak-Karélia területének közel 90%-át erdő borítja. A művelésre alkalmas földterület mindössze az összterület 7–8%-át teszi ki. A gazdaságok mindig is elég kis méretűek voltak; 1980-ban például a művelhető földterület gazdaságonként nem volt nagyobb tíz hektárnál. Az erdőgazdálkodás régóta igen jelentős szerepet játszik a Finnország peremterületeként jellemzett régió gazdasági fejlődésében.

Ha egy futó pillantást vetünk Észak-Karélia történelmére, láthatjuk, hogy a térség népességi adataira vonatkozó első dokumentumok 16. századiak. Azonban tudomásunk van számos településről, amelyek a történelem előtti időből, egyenesen a kőkorszakból származnak. Az Oroszország és Svédország közötti harcok miatt, amelyeket a hatalom a területeken folytatott, a lakosság elhagyta településeit, és a karéliaiak – különösen azok, akik az ortodox hitet követték – az orosz oldalra menekültek. Helyüket nyugat felől érkező bevándorlók foglalták el, olyan telepesek, akiket arra bátorítottak, hogy elsőként műveljék meg az erdő-

ket, vagy olyanok, akik az adók és a katonai szolgálat elől menekültek ide. A mai észak-karéliai családok felmenőinek többsége eredetileg Savóból és Ostra-Botniából érkezett. Ez a mai napig észrevehető beszéd-módjukon (egy sajátos finn dialektust beszélnek), családneveiken, evangélikus hitükön és a régióban uralkodó kulturális szokásokon. A 17–18. században az észak-karéliai kisgazdaságok helyzete más volt, mint Finnország más tájain, mert itt a gazdák bérelték az állami tulajdonban maradt földeket. A lakosság elszórtan élt a hatalmas dombos-tavas területen; úgy mondják, minden tanya saját dombja tetején épült.

Észak-Karélia spirituális kultúráját az egyedi elemek és erős hagyományok egyedi kombinációja jellemzi. Sajátos vonásai révén a vallás jelentős hatást gyakorolt a karélianizmus kiformálódására, és nem csupán az ortodox és az evangélikus vallás együttélése által, hanem a régi finn vallási hagyományok tovább élő elemei révén is. Megállapították, hogy az egyszerű emberek még a múlt század folyamán is hittek a babonákban.

Észak-Karéliában csakúgy, mint az ország többi részében, a századfordulón indult meg a modernizálódás. A ma is működő társadalmi-kulturális egyesületek közül sok ebben az időben alakult meg.

A II. világháború utóhatásai világosan láthatóak Észak-Karélia fejlődésében. A terület egyes részei a Szovjetunióhoz kerültek; a Ladoga-tó környékéről viszonylag nagyszámban kitelepített lakosság az észak-karéliai falvak kis gazdaságaiban, Joensuu-ban és Észak-Karélia más városaiban, valamint Finnország egyéb területein telepedett le.

Észak-Karéliát Finnország egyik „fejlődő területének” nyilvánították. Igaz, hogy ez a meghatározás ideológiai jellegű, de annyi bizonyos, hogy az 1950-es években az ipari munkahelyek háromnegyede Dél-Finnországban volt található. Észak-Karéliában még az 1960-as években is a foglalkoztatottak 60%-a dolgozott a mezőgazdaságban és az erdőgazdaságban, s csupán 16%-a az iparban. A fiatalság az 1960–70-es években minden megelőző időszaknál nagyobb mértékben költözött el ebből a régióból. Számos gazdaság műveletlenül maradt, és tartani lehetett attól, hogy a jövőben falvak sokasága néptelenedik el. A migráció dél felé, Helsinki környékére, de Svédország felé is irányult.⁸ Az 1950-es évek-

⁸ Az úgynevezett regionális irodalom népszerű témája volt ez, amelynek képalakító hatása azóta is erős, és amely leírta a városi bevándorlók érzéseit, azt a nosztalgia, amelyet a nyári hazalátogatás során éreztek. Az egyik ilyen regénynek, Heikki Turunen „A kögörgető faluja” c. művének filmváltozata hatalmas sikert aratott a finn mozikban 1995-ben.

ben az észak-karéliai migránsok aránya magasabb volt, mint a Finnország bármely más részéről elvándorlóké. A térség fővárosa, Joensuu azonban gyorsan növekedett, és lakóinak nagy része még ma is első generációs munkavállalókból áll.

Az 1960–70-es években az volt az általánosan elterjedt politikai nézet, hogy az egyes régiók közötti gazdasági és társadalmi aránytalanság egyre elviselhetetlenebb. Konszenzus jött létre arra vonatkozóan, hogy egyes régiókat segíteni kell a gazdasági és társadalmi felzárkózásban. A regionális politikai programok, az úgynevezett területfejlesztési (más szóval, adminisztratív-decentralizációs) programok az 1960-as években indultak meg Finnországban, és az 1970-es években működtek a leghatékonyabban. Ezek a programok azzal a céllal indultak, hogy növeljék a munkahelyek számát az iparban és a szolgáltatások területén, különösképpen a támogatott régiókban, illetve hogy megállítsák a „peremterületek” felől a dél-finnországi központokba irányuló belső migrációt. Hatékonyaságukat ugyan teljes bizonyossággal nem lehet megállapítani, annyi azonban bizonyos, hogy a tömeges kivándorlás az 1980-as évek elejére megállt, és az utóbbi időkben Észak-Karélia lakosainak száma meglehetősen állandóvá vált.

A fejlesztési programok felgyorsították a térség modernizációs folyamatait. Érdekes lenne ezzel a fejlődéssel összehasonlítani a teljes Karéliát kettéosztó határ túloldalán található helyzetet.

Az Észak-Karélia jelenlegi helyzetére vonatkozó adatok azt támasztják alá, hogy egy régió népjóléti politikájában milyen erős belső összefüggés áll fenn a társadalmi és a kulturális tényezők között. Ma már egyáltalán nem magától értődő, hogy Észak-Karélia periferiális térség. Számos területen, például a speciális szakképzettségek vonatkozásában, Észak-Karélia ma élenjárónak és modernnek számít. Mindezek ellenére a Finnország más vidékein lakók Észak-Karéliát mind a mai napig hagyományokat ápoló peremvidékként tartják számon.

A HATÁRRÓL KIALAKÍTOTT KÉP

A hidakat és átjárókat azért építik, hogy – konkrét és szimbolikus értelemben egyaránt – összekapcsoljanak olyan területeket, amelyeket természeti akadályok választanak el egymástól. A határ ezzel szemben még olyan helyeket is elválaszthat egymástól, amelyek természeti

adottságaiknál fogva összetartoznának. A természeti adottságok a karéliei határ mindkét oldalán nagyon hasonlóak: a tájat erdők és tavak, dombok és völgyek jellemzik. Mégis, a karéliei határ két kulturális világ nagymértékű különbözőségét jelzi. Jól látható ez az ember alkotott környezet eltérő megjelenésén, e megosztott régió két felén élők szokásain és viselkedésén. Paasi (1990) e kulturális válaszfal kialakulása kapcsán azt mondja, hogy ez a határ fokozatosan a „Kelet” és a „Nyugat” közötti történelmi és látszólag örök ellentét mitikus megjelenítésévé vált. Ily módon, ha egy adott határvonal kultúrtörténetének fényében értékeljük a határ fogalmát, arra a következtetésre juthatunk, hogy nincs benne semmi természetes; a határ mindig konstrukció, és ha e mesterségesen konstruált választóvonal politikai keretfeltételei megváltoznak, a határt mindig újrakonstruálják (lásd Paasi 1994, 24). Az a meggyőződés, hogy egy országot a szomszédaitól elválasztó határvonal természetes határ, az etnikai különbségek eredetére, jószomszédi kapcsolatok állandóságára és az emberi történelem megváltoztathatatlanságára vonatkozó elképzeléseken alapul. E gondolatmenetet követve a Finnországot és Svédországot elválasztó országhatár (Finnország nyugati határa) természetes határelemekből álló határnak számít (kivéve Åland hovatartozásának kérdését). Az a határ, amelyet emberi tevékenység, katonai szempontok és politikai egyezmények következményének tekintenek, a mesterséges határ kategóriájába tartozik. Ez az instabil határ keleti vagy nyugati irányban újra elmozdulhat. Így a határ hitelessége lépésről lépésre elvész. Ezért egy „barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezményt” csupán a politikai határ modern fogalmának mesterséges mivolta miatt érzünk rendkívül fontosnak.⁹

Amikor Karélia ideológiai fogalmának jelenlegi tartalmáról beszélünk, érdemes még szólni az „elvesztett Karélia” újrafelfedezéséről. A II. világháború óta a finn kormányzat mindig is a Nyugat-Európával fennálló gazdasági és kulturális kapcsolatok elmélyítésére törekedett. Ugyanakkor a finn gazdaság és a politikai egyensúly szempontjából fontosak voltak a Szovjetunióval és a szocialista „blokk” többi országával megkötött kétoldalú gazdasági együttműködési egyezmények is. Napjainkban az Oroszországgal folytatott gazdasági együttműködést új alapo-

⁹ Ezt az egyezményt Finnország és a Szovjetunió 1948-ban kötötte meg, és 1991-ig, a Szovjetunió összeomlásáig volt érvényben.

kon kell újjáéleszteni, mivel orosz Karéliában újfajta politikai berendezkedés jött létre. Sok finn üzletember és vállalkozó látta meg a jelenlegi helyzetben a kínálkozó piaci lehetőségeket. Ebben a vonatkozásban Karélia különösen fontos Finnország, kiváltképp Kelet-Finnország számára. A kelet és nyugat között elhelyezkedő finn kultúra szerepét, s főként e kultúra keleti gyökereit új és gyakorlatias módon fedezik fel ismét. A tényt, hogy Finnország ezen a határterületen fekszik, a finnek most kulturális sajátosságukként értékelik, amely mindkét partner számára fontos „túlélési stratégiát” kínál, bár e kulturális csere fogalmának jelentése a határ két oldalán ugyancsak eltér egymástól.

A Karélia iránti nosztalgikus attitűdöt számos példával érzékeltethetjük. Az egyik a Kalevala szellemének újjáéledése az 1980-as években. A mai napig nem alakult ki közmegegyezés arra vonatkozóan, vajon a Kalevala költészete valóban a határ menti Karéliában született-e meg, vagy egyszerűen csak ezeken a félreeső, erdős területeken őrződött meg a legjobban. Az 1980-as években számos település nyilvánította magát a legendás Kalevala-falunak, annak érdekében, hogy elevenen tartsák a Kalevala-kultúrát az adott környéken és idegenforgalmi szempontból is hasznot húzzanak belőle. A Kalevala-falvakat rekonstruálták, karéliei stílusú házakat építettek. De vajon mennyire volt hatékony a karéliei kultúra poszttradicionális felelevenítése, és vajon megfelelő gazdasági eredményekkel járó, valós kulturális sikert hozott-e? További elemzést érdemelne, vajon egyszerűen giccsről van-e itt szó, vagy ezekben a tárgye gyűtésekb en még is felfedezhetők vállalható kulturális értékek, a progresszív kulturális fejlődés elemei.

Az 1990-es években, miután a határkörzetet megnyitották az idegenforgalom számára, számos „nosztalgiautatót” is szerveztek a karéliei „dalvidékre”. 1991–1992-ben több mint egymillióan keltek át a határon, hogy felleljék gyökereiket, felkeressék ifjúkoruk emlékeit, szüleik és nagyszüleik szülőföldjét Karélia elvesztett részén. Amint azt Paasi (1994, 34) – egyebek között egy antropológiai vizsgálatra is hivatkozva – állítja, ezek az utazások az utazókat legalább annyira a múltba kalauzolták vissza, mint amennyire a jelenben zajlottak, „legalább annyira időbeliek, mint térbeliek voltak”. A határátlépések száma még ma is növekszik, de az utak célja egyre inkább tisztán kereskedelmi jellegű. Bizonyos árukat jó haszonnal lehet megvásárolni vagy eladni a határnak ezen vagy azon az oldalán.

KARÉLIA MINT A KUTATÁS CÉLPONTJA

Egyetemünkön nagyon fontosnak tartjuk a karéliai történelemnek, a mai Karélia változó valóságának és jövőbeli kilátásainak kutatását. Egy kutatási projekt, amelynek tervén tanszékünk dolgozik, a karéliai falvakban élők társadalmi-politikai problémáira, mindennapi életfolyamataira és életpályáira összpontosít, különös tekintettel változó kultúrájukra. A tervezett vizsgálat a modern társadalom aktuális problémáira irányul, és az állampolgárság, a „másság”, az adott népességen belüli többség és kisebbség kérdéseivel foglalkozik. A tervezett kutatás szemléleti kiindulópontja, hogy megtanulja megérteni az orosz karéliai élet mindennapjait, azok szociális problémáival, kulturális hagyományaival és új társadalmi-kulturális lehetőségeivel együtt. E kutatás az orosz karéliai posztszocialista életben a szociális munka és a szociálpolitikai szakmai gyakorlat (szociális munka, szociálpedagógia) koncepciójának kialakítása során használt stratégiákat is érinti majd.

Bizonyos értelemben kutatásunk azoknak a kutatásoknak a nyomában jár, amelyeket mintegy tíz évvel ezelőtt végeztek a mindennapi életről Észak-Karéliában és Finnország egyéb területein. Egy korábbi kutatásom városi bevándorlókra irányult; azt vizsgálta, hogyan változott meg az életmódjuk, amikor vidékről városba, a kis gazdaságokból fizetett bér munkásként az iparba kerültek (lásd például Ahponen – Järvelä 1985). Az itt vázolt kutatási program a mindennapi élettel, annak változó szerkezetével és jelentéseivel foglalkozik, de egyben szerves része lesz egy együttműködési programnak, amely az orosz karéliai hatóságokkal szoros együttműködésben valósul majd meg, és a szociális munka és a szociálpedagógia színvonalának emelését célozza. A kutatócsoport célja, hogy felmérje a helyzetet, és helyi szinten vizsgálja meg orosz Karélia társadalmi körülményeit. Kognitív szempontból fontos, hogy megismerjük a szociális ügyekkel foglalkozó hatóságoknak a társadalmi problémákról, a társadalmi helyzetről, a szociális munkáról alkotott elképzeléseit, hiszen e hatóságok hatáskörébe tartozik a szociális feladatok teljes körének ellátása (problematisztikus családok, otthontalan gyermekek, idősek, alkoholizmus, munkanélküliség, kisebbségek, deviánsok, bűnözők, elidegenedettek stb.). Úgy gondoljuk, érdemes feltárni, hogyan kapcsolódnak ezek a fogalmak az orosz civil társadalom struktúráihoz és jóléti politikájához. A mai Oroszországban azonban nem ismerik a szociálpolitika fogalmát, jegyzi meg például Simpura (1994, 150). Korábban ugyanis az volt az

uralkodó nézet, hogy szociálpolitikára nincsen szükség, mivel a szocialista társadalom végérvényesen megoldott minden társadalmi problémát, és fogalmából következően minden politika „szociális”. Mára megváltozott a helyzet, a szociális gondok létezését elismerik, de sokak számára a szociálpolitika fogalma annak összes intézményi konnotációjával együtt túlságosan is erősen idézi a szovjet szocializmus időszakát.

Az orosz Karéliában végbement gyors társadalmi változások érdekes kutatási területet nyújtanak. Lényeges kérdés, vajon az emberek miféle képességeiket mozgósítják, hogy úrrá lehessenek életük mindennapi problémáin, és miféle túlélési stratégiákat, megoldásokat alkalmaznak szociális nehézségeik leküzdése során. Miként újultak meg a társadalmi struktúrák a helyi politika szintjén stratégiai és gyakorlati szempontból? Újabb kérdés, vajon a közeljövőben javítható-e az emberek életének minősége szociális eszközökkel, vagy a szociális problémák egyre csak súlyosbodni fognak a posztszocialista káosz állapotában? Hogyan látják a szociális munkások saját szerepüket? Vajon munkájukat helyreállító, korrigáló, hézagkitöltő jellegűnek látják-e, vagy éppenséggel a jövőbe mutatónak és biztatónak? Munkájuk során elsősorban pácienseik kórházi kezelésére törekszenek, megfelelő szolgáltatásokat kínálnak nekik, vagy az emberek kulturális kreativitását igyekeznek serkenteni?

Kutatásunk számára kihívást jelent annak megértése, hogyan strukturalódnak a társadalmi tevékenységek, illetve hogyan élnek az emberek mindennapi életüket ebben a helyzetben. Az itt tárgyalt vizsgálat a részt vevő kutatás kategóriájába tartozik, vagy akció-kutatásként is jellemezhető. E vonatkozásban a vizsgálat egyetemi kutatók és szociális munkások, azaz kutatók és a társadalom mindennapi életének résztvevői közötti diskurzív folyamat lesz. A résztvevők mindannyian arra törekszenek, hogy megértsék a szociálisan problematikus területek tartalmát és a mindennapi folyamatok jelentését az élethelyzetek társadalmi-kulturális kezelésében.

A tervezett kutatás során néprajzi/etnometodológiai és diskurzív stratégiákat alkalmazunk majd. A terepmunka során részt vevő megfigyelést és akció-kutatási módszereket tervezünk. A kialakítandó stratégia szempontjából fontos kérdés, vajon a képzési szakasz után a szociális munkások orosz Karéliában (Aunus térségében és Petrozavodszkban) hajlandóak lesznek-e kulcsinformátorként vagy akár csak kutató-partnerként részt venni a terepmunkában. Reméljük, hogy kísérleti eset-beszámolókat írnak majd a mindennapi munkájuk során tapasztalt gondokról. Kérdőbiztosként is használhatók lesznek a vizsgált települé-

seken. Ilyen módon az összegyűjtött élettörténetek arra vonatkozó adatokat is tartalmaznak majd, hogyan strukturálják az emberek az életüket, illetve hogy az emberek életproblémái milyen fogalmi közvetítéssel tükröződnek a szociális munkások tudatában. A cél egy interdiskurzív stratégia kialakítása a szociális életproblémákkal foglalkozó kutatók és az emberek között, akik a túlélés érdekében mindennapi életstratégiáik segítségével próbálják megoldani problémáikat. Idekapcsolódó kérdés, miként különböznek az ott lakók, azaz a mindennapi élet szereplői (részvevők), a szociális munkások (tanácsadók, pszichológusok), valamint a kutatók mint jogalkotók (tudósok) megfontolásai abban, ahogyan a mindennapi élethelyzetek tartalmait felfogják (e terminusokkal kapcsolatban lásd Silverman 1986, 179–187 és Bauman 1992, 1–25). E folyamatokban felfedezhetők a különféle diskurzív alanyok közt emelkedő társadalmi határok is. Fontos komolyan figyelembe vennünk, hogy társadalomtudományi szakértelmünk mindig instrumentális, még ha a megértést helyezzük is előtérbe. Mindig arra irányul, hogy lehetőségeket dolgozzon ki a rendszer számára, hogy hatást gyakoroljon az egyén szociális élethelyzetére, és hogy – alternatívákat hangoztatva ugyan – tökéletesítse a szociális problémák kezelésének eszközeit. Pontosan ebben a vonatkozásban van szükség az interpretatív általánosításokra.

Szükség volt arra, hogy tárgyalásokat folytassunk az aunusi régiónak azokkal a hatóságaival, amelyek a szociális kérdésekért, valamint a szociális munkások (szociális munka, szociálpedagógia, ahogyan ők szeretik mondani) képzési rendszerének megszervezéséért felelősek.

A faluvizsgálat a kiválasztott települések szociokulturális helyzetének feltérképezésével kezdődik. Megállapodás született arról, hogy egy kiválasztott településen, az aunusi Kotkatjärvi faluban kerül sor terepmunkára. A nyelvi kapcsolatokat és az egyes nyelvek használatát a különféle helyzetekben már tanulmányozza szociolingvisztikával foglalkozó nyelvészek egy csoportja. Finnugor gyökereiknek köszönhetően az itt lakók közül sokan még mindig beszélik vagy értik a finn nyelvet vagy annak nagyon különleges karéliei dialektusát. Ez a terület ugyan soha nem volt Finnország része, de korábban mégis közeli kapcsolatokat tartott fenn Karélia finnországi részével – Hämynen is írt erről, és e kötetben is szó esett róla. Ráadásul a II. világháború alatt finn csapatok tartották megszállás alatt.

E vizsgálat szempontjából sokatmondó lenne Karélia valamely, határmenti településének a tanulmányozása; olyan településre gondolunk, amelyet most az Ukrajnából, Fehéroroszországból és a Szovjetunió

egyéb részeiből áttelepültek népesítenek be, de amely korábban Finnországhoz tartozott, és ahol a II. világháború végéig karéliaiak éltek.

Elvégezzük majd a finn oldal falvaiban élők élethelyzetével és élettörténeteivel való összehasonlítást is. A karéliai bevándorlókat vidéken letelepítő mezőgazdasági reform során Finnországban nagyszámú erdei település jött létre és népesült be a II. világháború után. E bevándorlók között sokan ortodox hitűek voltak, a karéliai dialektust (nyelvet) beszélték, és különleges szokásokkal rendelkeztek; kulturális életüket a többi finnéhez képest általában különlegesnek tartották. Az észak-karéliai falvak közül néhányban már folyt intenzív falukutatás (lásd pl. Oksa 1985). Az észak-karéliai falvakban korábban végzett vizsgálatok azonban főként a települések szociális és gazdasági helyzetére irányultak, és a regionális politikával, a foglalkoztatási szerkezettel, valamint a migrációs folyamatokkal kapcsolatos következtetések megfogalmazására törekedtek. A mi figyelmünk inkább a szocio-kulturális stratégiák, kulturális identitások, a társadalom életének politika kérdései felé irányulnak.

E vizsgálatban az instabil határok különféle jelentéseire is hangsúlyt fektetünk. Rákérdezzük arra, milyen hasonlatosságok és különbségek alakultak ki azoknak az embereknek a mindennapi életstratégiáiban, akik a határ menti falvakban születtek és nőttek fel, azután elvándoroltak vagy pedig ott maradtak a változó határok között. Rákérdezzük arra, hogy a lokalitás, a regionalitás, a nemzetiség milyen szerepet játszik a határ régiók lakói identitásképeinek kialakulásában és újjáalakulásában. Mi az otthon, a lakóhelyet jelentő falu, a környék mint hazai táj jelentése? Rendelkeznek-e ezek a fogalmak bármi más jelentőséggel azon túl, hogy a mai, gyorsan változó világban gyakorlati értéküknél fogva felhasználhatók, fogyaszthatók és elcserélhetők a poszt-tradicionális szándékok megvalósítása során?

Vizsgálatunk azokra a stratégiákra irányul, amelyek a társadalmi élet minőségének javítását célozzák a határ menti Karéliában. A stratégiában így valamiféle emancipációs megfontolás is benne rejlik. Semmilyen más etikai választással nem tudunk teljes mértékben azonosságot vállalni. Ezért el kell gondolkodnunk azon, vajon egy „másokért való” vizsgálat lehetséges-e – „másokért” abban az értelemben, hogy tiszteletben tartjuk a „másik” jogát ahhoz, hogy más lehessen és hogy jobb életlehetőségekkel rendelkezzen abban az értelemben, ahogyan azt Bauman „Posztmodern etikájá”-ban (1993) kidolgozta. Nem vagyok bizonyos benne, hogy a jólét fogalmát alkalmazzam-e, vagy inkább az életpolitika fogalmát használ-

jam, abban az értelemben, ahogyan azt Giddens (1991) a köztudatba bevezette. A szocializációs vagy civilizációs stratégiákhoz kapcsolódó összes fogalom fokozatosan egyre mesterkéltébbé válik, nehezebbre esik kimondanunk és még inkább felhasználnunk őket. Amint arra Bauman rámutatott, fontos megkülönböztetnünk a szocialitás és a szocializáció fogalmát.

A szóban forgó esettanulmány az életstílus vizsgálatára irányul; célja, hogy feltérképezze az életkörülményeket, és kiértékelje az élethelyzeteket. Fontosnak látjuk az emberek azon képességeit, amelyek segítségével ellenőrzés alatt tartják életüket, és megoldják problémáikat, mint ahogyan fontosak a társadalmi implementációs stratégiák, valamint az életpolitika területén felmerülő új vonatkozások is.¹⁰ A társadalmi implementációs stratégiák mindenesetre egyre jelentősebb szerepet játszanak az életünkben. Az életproblémák pszicho-kulturális eszközökkel történő megoldását a jó életminőség nevében kulturális stratégiaként javasolják. Egyre több szakember dolgozik életstratégiák kialakításán és a habituális kultúra jó értékeinek meghatározásán.¹¹

A kultúra fogalmának jelentéstartománya kiszélesedett az intézményes kulturális politikában. Kulturalista vonatkozásban szinte az életmód szinonimájaként használják. Számos ok miatt is fontos, hogy feltérképezzük az élet tartalmának interpretációs lehetőségét az élet folyamán. Mondhatjuk azt is, hogy ebben a vonatkozásban egyre fontosabb figyelmet fordítani arra, hogy az egyes kutatások miként vesznek részt a vizsgált személyek életében. Ha élettörténeteket hallgatunk és olvasunk, ez egyben azt is jelenti, hogy élethelyzetekről beszélünk és írunk magukkal az ott lakókkal együtt.

A határon való átkelés és a határkonfrontáció kérdései – bár az értelmezés elvontabb szintjein – szintén szerepelnek ebben a vizsgálatban. Az identitáshatárok (nemzeti, társadalmi, mentális) létezése, a „mi” és az „ők” közti konfrontáció, a másság és azonosság problémái, az otthonosság érzete és az elidegenedés tapasztalata, az egymás iránt érzett bizalom vagy az interakciós partner szándékaival kapcsolatos bizonytalan-

¹⁰ Giddens (1992, 202) ezen állítását komolyan, ám kritikusan kell figyelembe vennünk: „Az érzelem különböző módon az életpolitika kérdésévé alakul át a modernitás legújabb fejlődésének következményeként.”

¹¹ E komplex kifejezéssel egyrészt Bourdieu „habitus” fogalmára, illetve a kulturális tőke birtoklásával kapcsolatos fontosságára, másrészt viszont Bauman „habitat/életközeg” kifejezésére utalok (Bauman 1992, 190).

ság – mindezek a kérdések alapvető fontosságúak mai helyzetünkben, amikor új kulturális határokkal is szembesülünk, és megismerjük azokat, miközben azon igyekezünk, hogy minden társadalmi határt átlépjünk. Így követhetjük Vattimo logikáját a „gyenge gondolatról”, más szóval a különbségek politikájáról, amely lehetővé teszi számunkra, hogy elismerjük a kulturális határok felismerésének pozitív jelentőségét. E kulturális határokkal akkor találkozunk, amikor a mássággal szembesülünk, de saját közös jellemvonásaink között is felismerhetjük őket. Nem tudhatjuk, hol kellene meghúzni Karélia „igazi” határát, vagy hogy hol van Karélia végső határa. Mi, modern emberek arról álmodtunk, hogy egy határok nélküli világban élünk majd. De amennyi határt már átléptünk életünkben, tudjuk (Vattimo szóhasználatában ez a mi *Verwindungunk*), hogy lehetetlen elérkezni a végső határhoz, nem lehet a határokat visszatolni vagy a peremeken elhelyezni. Már nem vagyunk benne olyan biztosak, mint régen, hogy léteznek-e peremterületek, hogy létezik-e a periféria széle valahol, modern valóságunkon kívül. Ma a korábbinál jobban láthatjuk, hogy a posztulált „harmadik világot” a modern racionalitáshoz képest működő irracionálításként határozták meg, és az „első világ” felsőbbrendűségéhez viszonyított alsóbbrendűségét így magától értődőnek tekintik. A centralizált világ hierarchikus struktúrája sem társadalmi, sem politikai szempontból nem olyan stabil, mint korábban. Ebben a mozgatható világban a „perifériákat” a számunkra jelentéssel bíró helyek küszöbén lévő üres területeknek tekinthetjük.

A jövőben egyre nagyobb szükség lesz a határok különféle jelentéseiről és a határátlépések bonyolult jelenségéről szóló vitákra. A társadalmi kapcsolatokban mindig jelen vannak bizonyos korlátok és határok. Hogy csökkenthessük ezek jelentőségét, egyre nyitottabbnak, realistának, ugyanakkor empátikusnak kell lennünk.

BIBLIOGRÁFIA

- Ahponen, Pirkkoliisa – Järvelä, Marja: From Country to Town and from Small Farm to Factory. Study on Changes in the Way of Life of Factory Workers. In: J. Oksa (ed.): *Papers on Social Change in North Karelia*. Joensuu, 1985, Karelian Institute, University of Joensuu. 57–73. p.
- Bauman, Zygmunt: *Intimations of Postmodernity*. Chatman, Kent, 1992, Routledge.

- Bauman, Zygmunt: *Postmodern Ethics*. Bodmin, 1993, Blackwell.
- Eskelinen, Heikki – Oksa, Jukka – Austin, Daniel (eds.): *Russian Karelia in Search of a New Role*. Joensuu, 1994, Karelian Institute, University of Joensuu.
- Giddens, Anthony: *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Padstow, Cornwall, 1991, Polity Press.
- Hämynen, Tapio: *Liikkeellä leivän tähden. Raja-Karjalan väestö ja sen toimeentulo 1880–1940*. [Harc a kenyérért. A karéliai határvidék lakosságának megélhetése 1880–1940.] Helsinki, 1993, SHS.
- Laine, Antti: *Karelia between two socio-cultural systems*. In: Eskelinen – Oksa – Austin (eds.): i. m. 13–25. p.
- Nemkovič, Jevgenyij – Družinin, Pavel – Babušinov, Šamil: *Economic Reforms and Scenarios*. In: Eskelinen – Oksa – Austin (eds.): i. m. 78–86. p.
- Oksa, Jukka (ed.): *Papers on Social Change in North Karelia*. Joensuu, 1985, Karelian Research Institute, University of Joensuu.
- Oksa, Jukka – Varis, Eira: *Karelian Republic: Population, Settlements and Administration*. In: Eskelinen – Oksa – Austin (eds.): i. m. 57–69. p.
- Paasi, Anssi: *The Changing Meanings of the Finnish-Russian Border*. In: Eskelinen – Oksa – Austin (eds.): i. m. 26–40. p.
- Panov, Andrej: *Social Development in the Transitional Period in Russia*. In: Simpura, Jussi (ed.): *Social Policy in Transition Societies. Experiences from the Baltic Countries and Russia*. Helsinki, 1995, The Finnish ICSW Committee and The Finnish Federation for Social Welfare, 175–187. p.
- Rannikko, Pertti – Varis, Eira: *Rural Development in Russian Karelia*. In: Eskelinen – Oksa – Austin (eds.): i. m. 41–53. p.
- Rizzardo, René: *Cultural Policy and Regional Identity in Finland: North Karelia between Tradition and Modernity*. CCC project no. 10: Culture and Region, Cultural Dynamics in Regional Development, publications no. 2. Strassbourg, 1987, Council of Europe.
- Silverman, David: *Qualitative Methodology and Sociology*. Gower, 1986, Guilford and King's Lynn.
- Simpura, Jussi: *Social Problems and Social Policy in Russia and the Baltic Countries*. In: T. Piirainen (ed.): *Change and Continuity in Eastern Europe*. Aldershot, 1994, Dartmouth, 148–172. p.
- Simpura, Jussi (ed.): *Social Policy in Transition Societies. Experiences from the Baltic Countries and Russia*. Helsinki, 1995, The Finnish ICSW Committee and The Finnish Federation for Social Welfare.
- Vattimo, Gianni: *The End of Modernity. Nihilism and Hermeneutics in Postmodern Culture*. Cambridge, 1988, Polity Press.
- Vattimo, Gianni: *The Adventure of Difference. Philosophy after Nietzsche and Heidegger*. Cambridge, 1993, Polity Press.

MULTIKULTURÁLIS VISZONYOK A BÁNSÁGBAN

Kupó Jenő

Európa egyetlen más régiójában sem jött létre olyan tarka etnikai mozaik, mint a Bánságban. Adódik a kérdés, hogy az egyes népek mennyit őriztek meg saját identitásukból. A török kiűzését követően sajátos etnikai viszonyok alakultak ki a Közép-Duna-medence délkeleti felében. Különösen igaz ez a 18–19. században zajló szervezett telepítések eredményeként a Bánságban. A bánsági etnikai viszonyok a 20. század folyamán sem szilárdultak meg. A terület sajátos fekvéséből, történelmi múltjából, az etnikai kép tarkaságából következően számos néprajzi probléma vetődik fel. A telepítések, a ki- és bevándorlás, az állandó migráció, napjaink társadalmi, gazdasági folyamatai jól tanulmányozhatók a Bánát etnikai képében.

1998 szeptembere óta az MTA Néprajzi Kutatóintézetében hároméves kutatói program keretében a bánsági etnikus közösségek 19–20. századi együttélésével foglalkozunk.¹ A téma feldolgozása során a mai Arad és Temes megyei településekre koncentrálunk, vizsgálatunkat elsősorban Vingára (Vinga), Majláthfalvára (Mailat), Monostorra (Manastur), Németszentpéterre (Sinpetru German), Munárra (Munar) Új-szentesre (Dumbravita), Pécskára (Pecica), Kisperegére (Peregu Mic), Tornyára (Turnu) szűkítjük le. Kontrollként egy magyarországi településen, Eleken szintén vizsgálódunk. A kutatás során a magyarság közösségei mellett az itteni kis lélekszámú német közösségek vizsgálatára is figyelmet fordítunk. Ezek a közösségek feltevésünk szerint a lakosság kulturális képét, származási helyét, betelepülésének idejét, módját tekintve átfogó képet adnak az itteni lakosságról. Az egyes közösségek története, ezeknek a közösségeknek az identitást megtartó ereje (van-e egyáltalán megtartó erő, ha van, akkor mi az), az egyes közösségek és

¹ Kutatócsoportunk három főből áll.

egyének életstratégiái, élettörténete, kötődései érdekelnek minket első sorban. Figyelmet fordítunk a kulturális hagyományok szerepére, emellett a más etnikai csoportokkal való együttélés során létrejövő kulturális átvételek, átadások jellemzőire. A generációs magatartás kulturális összetevőit is vizsgáljuk. A célkitűzések között szerepel a nemzetiségek közötti szociális kapcsolatoknak, a vegyes etnikumú települések kommunikációs rendszerének, a mindennapok etnikumközi érintkezéseinek vizsgálata. A kutatás során a nagyvároshoz közeli és az elzártabb, távolabbi falvak közösségeinek viselkedésmintáit is szeretnénk feltárni és összevetni. Megpróbáljuk megragadni azokat az önálló tudati kategóriákat, általános sajátosságokat, amelyeknek rendszeres érvényesülését célnak tekintik. Ennek kapcsán a minta követésének vagy nem követésének okait próbáljuk meg feltárni. Hangsúlyozottan foglalkozunk a családokon belüli identitásváltás és a generációs minták kérdéskörével. Megpróbáljuk meghatározni azokat a regulatív és konstitutív szabályokat, amelyek a generációk közötti eltéréseket meghatározzák. A vizsgált helységek eltérő földrajzi, gazdasági környezetben helyezkednek el, ezért figyelmet fordítunk az urbanizációs hatások, a városi minták terjedésére, valamint megjelenésükre a szokásokban.

Némi magyarázatra szorul, hogy vajon miért került be a földrajzi és történelmi értelemben vett Bánság/Bánát² határain kívül eső néhány település (Kispereg, Pécska, Tornya) is a kutatás érdeklődési körébe. Úgy gondolom, hogy ennek magyarázatát az e településeken található szellemiségben, a kulturális vonatkozásokban és a települések lakóinak önbesorolásában kell keresnünk. Különösen nagy a jelentősége – véleményem szerint – annak a ténynek, hogy az előbbiekben említett falvak – Kispereg kivételével, ami református többségű település – a Temesvári Római Katolikus Egyházmegyéhez tartoznak.

A kutatási feladat összetettségéből következően eltérő technikákat és módszereket alkalmaztunk és alkalmazunk jelenleg is az egyes témakörök vizsgálata kapcsán. A bánági/bánati kisebbségek vizsgálatához nagy mennyiségű adathoz jutottunk az általunk kidolgozott és használt kérdőív révén.³ A tervek szerint az összesen mintegy 2000 főt érintő, kérdőíves vizsgálat során a megkérdezéses technikát alkalmazzuk (e cikk

² Mivel a kutatás során nem kizárólag magyar anyanyelvű adatközlőkkel dolgozunk, így mindkét elnevezést helyesnek tartjuk.

³ Kupó Jenő 1999.

megírásáig 1100 kérdőívet töltöttek ki), azaz kérdezőbiztosokkal dolgozunk. Ennek előnye, hogy a kérdező nemcsak kérdez és eligazít, hanem egyúttal megfigyeléseket is végezhet.⁴ A kérdőív kitöltésekor az anonimitást alapvető követelménynek tartjuk. Arra törekszünk, hogy a kérdőíves megkeresés során a lehetőségekhez mérten figyelembe vegyük az adott települések népességének kor, foglalkozás és nemzetiség szerinti megoszlását. A kérdőív struktúráját tekintve négy nagyobb egységből tevődik össze; az első a származásra, a második a nyelvhasználatra, a harmadik a vallási és felekezeti hovatartozás kérdéskörére, a negyedik a más nemzetiségekhez fűződő viszonyra, illetve a saját nemzetiség vállalásához kapcsolódó kérdéskörre koncentrál. A standardizált kérdőív ki-zárólagos használata során azonban elvesznének, illetve a kutatás szempontjából láthatatlanok maradnának az egyes emberek személyes beállítódásai, attitűdjei, orientációi. Norbert Elias szerint „ha nem utalnánk vissza egyetlen ember személyes kapcsolati hálójára, úgy, ahogy ő maga alakítja, s ahogy az »én« látószögéből érzékeli, akkor nem tudnánk megérteni egész sor olyan, messzire nyúló kölcsönfüggést sem, amely mind személyes érzelmi kötődésen alapul”.⁵ E gondolatmenetet követve törekedtünk arra, hogy a kérdőíves vizsgálat mellett terepkutatást⁶ is végezzünk. A terepkutatás különösen jól használható a finomabb árnyalatok megragadására, „nagy mélységű” kutatást tesz lehetővé. Az 1999. év folyamán 42 napot töltöttünk a kiválasztott településeken, elsősorban Pécskán, Németszentpéteren és Kisperegen. A terepen végzett kutatás során a leírást, a személyes beszélgetést⁷ és a megfigyelést egyaránt alkalmaztuk mint adatnyerési módszert. Az általunk végzett terepkutatás módszerei közé kell még sorolnunk az *oral history*-t, melynek jelentőségét vizsgálatunk szempontjából a személyes világ- és történelemszemlélet megragadhatóságában látjuk. Mivel koncepciónk szerint elsősorban jelenkutatással foglalkozunk, így arra törekszünk, hogy mi-

⁴ A kérdőíves vizsgálatok módszertanáról részletesen ír Babbie, Earl 1996. 276–302. p.

⁵ Elias, Norbert 1999. 141. p.

⁶ A terepkutatás módszertanáról részletesen ír többek között Babbie, Earl 1996. 303–336. p. és Cammann, Alfred 1972. 397–404. p.

⁷ Azért használom inkább a „beszélgetés” fogalmát az „interjú” helyett, mert kötetlenebbnek, ugyanakkor szélesebb spektrumúnak érzem az általunk folytatott „társalgást”. Erről a témáról ír még: Jeggle, Utz 1999. 58–59. p.

nél szélesebb generációs mintával dolgozzunk, azaz a hagyományos néprajzi gyakorlattól eltérően nem csak az idősebb korosztályt keressük meg. A már említett két kutatási módszer mellett levéltári kutatásokat is folytatunk, valamint figyelmet fordítunk a családi fotók és az írásbeliség tanulmányozására is. A családi fotók vizsgálata kapcsán a bizonyító, azonosító, magyarázó és emlékeztető funkciókat tartjuk fontosnak.⁸

Jelen írásunkban három település, Németszentpéter, Pécska és Kispereg kommunikációs rendszerének néhány kérdésével foglalkozunk. Németszentpéter a Maros bal partján, a történelmi Bánság területén helyezkedik el. Összlakossága 1992-ben a romániai hivatalos népszámlálás adatai szerint 1952 fő volt, közülük 1191 fő román, 310 magyar, 99 német, 333 roma; a többi nemzetiséghez tartozók lélekszáma nem jelentős. Ezen adatokat azonban korrigálni kell, mert a falu lakosságának egybehangzó véleménye szerint jelenleg már csak mindössze 8 német család él Németszentpéteren, és ezek egy része is etnikailag vegyes házasságban élőket jelent. Pécska és Kispereg földrajzi fekvésük szerint nem tartoznak a történelmi Bánság területéhez, de lakóinak önbesorolása és kulturális jegyei alapján véleményünk szerint igen. Pécska lakossága 1992-ben 11 472 fő volt, ebből 6019 román, 4546 magyar, 697 roma, a többi nemzetiséghez tartozók lélekszáma nem jelentős. Kispereg lakóinak száma 1992-ben 1047 fő volt, közülük 42 román, 994 magyar, a többi nemzetiséghez tartozók lélekszáma nem jelentős.⁹ A lakosság összetételében tehát eltérő arányt képviselnek a magyar nemzetiségűek, hiszen amíg Kisperegen abszolút többségi helyzetben vannak, addig Pécskán relatív, Németszentpéteren abszolút kisebbségben élnek. Míg Kispereg nemzetiségi és nyelvi szempontból szinte homogénnek tekinthető, addig Pécska és Németszentpéter nyelvileg heterogén települések.

A magyar nemzetiségű lakosok a nyelvi-nemzetiségi szempontok alapján a három vizsgált településen különböző magyar közösség típusokba sorolhatók:¹⁰

1. Pécska aktív fiatal nemzedékkel, erős anyanyelvi és nemzetiségi tudattal, aktív magyar értelmiségi réteggel, jelentős hagyományokkal rendelkező község 1000 fő feletti magyarsággal. Az asszimiláció lassú.

⁸ Kunt E. 1986. 14. p.

⁹ 1992-es hivatalos román népszámlálási adatok.

¹⁰ A közösség típusok hasonló felosztását adja magyarországi szlovák közösségek vonatkozásában Szarka László 1998. 243–244. p.

2. Kispereg erős anyanyelvi és nemzetiségi tudattal rendelkező, előregedő lakosságú község, 1000 fő feletti magyarsággal, mely azonban a más nemzetiségű (elsősorban román) betelepülőket a mai napig asszimilálni képes.

3. Németszentpéter aktív nyelvhasználatlalt és nyelvismerettel jellemezhető, előregedő község, 1000 fő alatti magyarsággal. Korábban német, ma döntően román dominanciával rendelkező község. (Írásunkban a továbbiakban a Németszentpéteren folytatott kérdőíves vizsgálat és terepkutatás egy részletének bemutatására vállalkozunk.)

Az eltérő nyelvi környezet eltérő kommunikációs rendszer kialakulását segítette elő a vizsgált településeken. A falusi lakosságra elsősorban a személyes, szemtől szembe kommunikációs viszonyok jellemzőek. A falvak viszonylag kicsi, kevés emberre kiterjedő társadalmi egységeiben a személyes, az „én” látószögéből átélt kapcsolati hálók mindenkor átfogják az adott egységben lévő valamennyi személyt. Éppen ezért egy-egy személy több „mi és ők”, illetve „én és ő” kapcsolattal rendelkezik.

A vizsgált települések közül Németszentpéter négy etnikum¹¹ által lakott település. A kérdőíves vizsgálat során ezen a településen 59 főt kerestünk meg kérdőívünkkel.

1. táblázat

A kérdezt nemzetsége Németszentpéteren (a magyar nemzetiségű lakosok vonatkozásában 20%-os mintavétel)

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százalékában	Kumulált százalék
Érvényes válasz				
magyar	57	98,3	98,3	98,3
román	1	1,7	1,7	100,0
összesen	58	100,0	100,0	
Összesen	58	100,0		

¹¹ Az „etnikum” szón azonos eredettudattal rendelkező, a történeti és mindennapi tapasztalatokat közösen birtokló, közös, meghatározott identitással, összetartozástudattal rendelkező népcsoportot értünk. Hasonló értelemben használja az etnikum fogalmát Keményfi R. 1998. 31. p. és az etnikai csoport fogalmát Stark, J. 1988. 25–28. p.

2a táblázat

Milyen nyelven beszélt az adatklözlő gyermekkorában szülei szomszédaival?

	Gyakori- ság	Százalék	Érvényes válaszok százaléká- ban	Kumulált százalék
Érvényes válasz				
magyar	31	53,4	55,4	55,4
román	1	1,7	1,8	57,1
német	4	6,9	7,1	64,3
magyar + román	4	6,9	7,1	71,4
magyar + német	6	10,3	10,7	82,1
román + magyar	6	10,3	10,7	92,9
német + magyar	1	1,7	1,8	94,6
magyar + német + román	1	1,7	1,8	96,4
román + magyar + német	1	1,7	1,8	98,2
német + román + magyar	1	1,7	1,8	100,0
összesen	56	96,6	100,0	
Hiányzó adat				
nem értékelhető	2	3,4		
összesen	2	3,4		
Összesen	58	100,0		

A falu kommunikációs rendszerében a német, a magyar és a román nyelvnek az idők folyamán változó súlyú szerep jutott. Az 1970-es évekig az asszimilációs kölcsönhatásokat, a nemzetiségek közötti viszonyt hatalmi kényszer jelentősen nem befolyásolta a faluban, így az egymás mellett élő csoportok között tartós nyelvi kulturális egyensúly jött létre, amelyet a háromnyelvűség, továbbá valamilyen közös többnyelvű kulturális közeg kialakulása jellemezhetett. A három nyelv a hétköznapi életben és nyelvhasználatban az – intézményesített hivatali nyelvhasználat kivételével (ahol a román dominált) – lényegében azonos súllyal szerepelt. A norma-rendszer megkövetelte a település lakóitól mindhárom nyelv ismeretét. Alapvető követelménynek számított például, ha valaki meglátogatta szomszédját, ismerőst, akkor a beszélgetés nyelve a házigazda anyanyelve volt. Különösen fontos volt ez a szomszédok vonatkozásában (2a táblázat), hiszen velük mindennaposak voltak a találkozások, kölcsönösen ki-

segítették egymást. A kommunikációs rendszer fontos, meghatározó részét képezték a köszöntések. A faluban mindenki ismerte egymást, a megszólítás a közvetlen emberi kapcsolat egyik legfontosabb aktusa a falusi köznapi kommunikációnak. Az időseknek előre illett köszönni, mégpedig azon a nyelven, amely nemzetiséghez a megszólított tartozott.

2b táblázat

Milyen nyelven beszél manapság az adatközlő szomszédaival?

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százalékában	Kumulált százalék
Érvényes válasz				
magyar	11	19,0	19,0	19,0
román	9	15,5	15,5	34,5
magyar + román	20	34,5	34,5	69,0
román + magyar	14	24,1	24,1	93,1
német + román	1	1,7	1,7	94,8
magyar + román + német	2	3,4	3,4	98,3
román + magyar + német	1	1,7	1,7	100,0
összesen	58	100,0	100,0	
Összesen	58	100,0		

A faluban meglévő nyelvi konszenzus felborulásában három tényező játszott közre (2b táblázat). Egyrészt a 60-es években a német nemzetiséghez tartozók száma a Németországba történő kivándorlás következtében lényegesen fogyatkozni kezdett. Másrészt a németek elvándorlásával párhuzamosan megnövekedett a betelepülő román nemzetiségűek száma. Napjainkban Moldvából érkezik nagyszámú román nemzetiségű betelepülő a faluba. Ők – részben az eltérő kommunikációs rendszer következményeként – nem tudnak integrálódni a falu társadalmába, komoly konfliktusforrást jelentenek nemcsak a magyarok és a németek, hanem a helyi románok számára is. Gyakori jelenség, hogy az utcai beszélgetések során nehezményezik a románon kívül más nyelvek használatát akkor is, ha ők maguk nem részesei a társalgásnak. Ez a reakció talán némiképp megmagyarázható azzal, hogy korábbi lakhelyükön nem fordult elő, hogy más

nemzetiséghez tartozókkal együtt éljenek. Tény az is, hogy nincsenek olyan technikák sem a falu kommunikációs rendszerében, amelyek segítenék az idegenek folyamatos, hosszú távú beilleszkedését. A harmadik ok, amely a kommunikációs rendszer megbomlásához vezetett, a munkaerő tömeges vándorlása, a migráció és az ezzel együtt járó életformaváltás. A fiatalok a közösségből tartósan kikerülve elvesztik közvetlen kapcsolatukat az idősebb generációkkal, az egyén kommunikációs vákuumba kerül. „A köszönés, megszólítás elmaradása a közösség atomizálódásának jele.”¹²

A Bánság multikulturális viszonyai között a kisebbségi nyelvek használata fokozatosan visszaszorult. A többségi román nyelvhasználat fokozódó dominanciája a generációs mintákban jól nyomon követhető.¹³

3a táblázat

Milyen nyelven beszélt az adatközlő gyermekkorában a tágabb rokonság körében?

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százalékaiban	Kumulált százalék
Érvényes válasz				
magyar	48	82,8	85,7	85,7
román	1	1,7	1,8	87,5
magyar + román	3	5,2	5,4	92,9
román + magyar	3	5,2	5,4	98,2
román + magyar + német	1	1,7	1,8	100,0
összesen	56	96,6	100,0	
Hiányzó adat				
nem értékelhető	2	3,4		
összesen	2	3,4		
Összesen	58	100,0		

Bár a többnemzetiségű bánsági településeket nagyfokú nyelvi tolerancia jellemezte, és a falvakban nem volt ismert az etnikai alapú gyűlölködés, mégsem mondhatjuk, hogy ne létezett volna etnikai alapú saját cso-

¹² Hoppál M. 1977. 42. p.

¹³ Hasonló folyamatról ír Gráfik Imre horvátországi kutatásai kapcsán: Gráfik I. 1999. 612. p.

port. A „mi és a mások” problémája az egyes szituációkban különböző megjelenési formákkal bír, melyek a falu kulturális kommunikációjának más-más intenzitásáról árulkodnak.¹⁴ Különösen nyilvánvaló ez, ha a rokonsági kapcsolatokat, házassági szokásokat vizsgáljuk. Mintegy 50-60 évvel ezelőtt a nyelvi alapú etnikai csoporthoz tartozás szinte kizárólagosan meghatározta a házastárs és a távolabbi rokonság körét (3a táblázat). Az adatközlők elmondása szerint ez a beszélt nyelv és a vallási különbözőség miatt volt kívánatos és elvárt.

A merev rokonságon belüli nemzetiségi-nyelvi határok bomlásához a városias minták terjedése, a hagyományos munkaszervezeti formák felbomlása, átalakulása, a fiatalok migrációja és például a németek esetében a nemzetiséghez tartozók számarányának drasztikus csökkenése járult hozzá (3b táblázat). Ma már sokkal inkább elképzelhető és meg is valósítható a vegyes házasság, bár az idősebb generáció még mindig helyteleníti.

3b táblázat

Milyen nyelven beszél ma az adatközlő tágabb rokonsága körében?

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka-ban	Kumulált százalék
Érvényes válasz				
magyar	31	53,4	53,4	53,4
magyar + román	16	27,6	27,6	81,0
román + magyar	7	12,1	12,1	93,1
német + magyar	1	1,7	1,7	94,8
magyar + román + német	2	3,4	3,4	98,3
román + német + magyar	1	1,7	1,7	100,0
összesen	58	100,0	100,0	
Összesen	58	100,0		

A németek számának nagyarányú csökkenése ugyanakkor együtt járt az eddigi akkulturációs trendek átalakulásával. Németszentpéteren a ma-

¹⁴ Weber-Kellermann 1973. 112. p.

gyarság számára a német nemzetiség tagjai jelentették a mintát, s így kulturális hasonulás indult meg irányukban. Ez a folyamat azonban a németek kivándorlását követően megfordult, és jelenleg a megmaradt kisszámú német lakos hasonul nyelviileg részben a magyarokhoz, részben a románokhoz.

Pécskán három nemzetiség: a magyar, a román és a cigány együttéléséről beszélhetünk. A mai Pécskát két település – Magyar- és Román-pécska – adminisztratív egyesítésével hozták létre. A németszentpéteri viszonyoktól eltérően itt gyakori konfliktusokkal kell számolni a nemzetiségek együttélése során. Véleményünk szerint ez azzal magyarázható, hogy a település sokkal városiasabb (jelenleg folyamatban van a városi cím elnyerése), ennek következtében nagyobb tere van az egyéni, individualizáltabb viselkedésformáknak. A település lakói számára Arad jelenti a mintát. A nagyobb mobilitás következtében sokan orientálódnak Magyarország irányába.

Kispereg református vallású, erőteljes öntudatú, előregező lakossággal rendelkező község. Az abszolút magyar többség fenntartása érdekében a helyi lakosok megvásárolják a megürülő házak többségét. Ezen a településen figyelhető meg leginkább az endogámia, olyannyira, hogy a mai napig törekszenek arra, hogy a házastárs magyar, református és „...mindenekelőtt lehetőleg peregi legyen...”. A faluba betelepülő néhány más nemzetiségű családot gyorsan asszimilálja ez a helyi társadalom.

Írásunkban igyekeztünk néhány részeredményt bemutatni bántási kutatómunkánkból, mivel azonban a kutatás jelenleg is folyamatban van, nem törekedhettünk teljességre. Megpróbáltuk felvázolni azokat az általunk legfontosabbnak ítélt részeredményeket, amelyeknek a további vizsgálata közelebb vihet bennünket a közösségek működésének megértéséhez. Végezetül álljon itt néhány tétel, amelyeket a kutatás jelenlegi szakaszában megfogalmazhatunk, s amelyek egyben a kutatás további tervezett irányait is kijelölik:

1. A bántási magyar és német kisebbséget vizsgálva nyilvánvalóvá vált, hogy itt is az anyanyelv és a vallás a két legfontosabb identitáshordozó tényező.

2. Az identitás megőrzésében kiemelt jelentősége van a vallásnak és az egyháznak, valamint a hozzá kapcsolódó intézményrendszernek.

3. A görög katolikus egyház „újra” szerveződésével együttműködés körvonalazódik a Bántás egészét érintő kérdésekben.

4. A Maros jobb partján fekvő falvak (Pécska, Kispereg stb.) lakói szintén a Bánsághoz tartozónak érzik magukat. Ebben nagy szerepe lehet annak is, hogy a Temesvári Egyházmegyéhez tartoznak (Kispereg kivételével).

5. Kialakult a regionális tudat, a „bánsági tudat”¹⁵.

6. A falvakban felbomlóban van a többnyelvű kommunikációs rendszer.

7. A német kisebbséghez tartozók elvándorlásával a velük korábban együttműködő magyar nemzetiségűek veszik át és próbálják működtetni a németek által létrehozott szervezeteket (pl. temetési egylet). A működtetés technikáját tekintve teljesen átvették a németek által kidolgozott rendszert.

8. A mai napig megfigyelhetők az eltérések a szomszédos falvak lakóinak szokásrendszerében.

9. A vegyes házasságok létrejöttének két legfontosabb oka az egyik nemzetiséghez tartozók számának nagyarányú csökkenésében, illetve a rétegkülönbségekben keresendő.

10. A strukturális asszimiláció annál kisebb, minél nagyobb a vallási különbözőség, minél nagyobb a státusz különbség, minél nagyobb az etnikus kohézió.

11. Minél nagyobb a házassági asszimilációja egy kisebbségi csoportnak, annál nagyobb az integrálódása a többségi társadalomba.

¹⁵ Paládi-Kovács Attila 1972. 320–321. p.

BIBLIOGRÁFIA

- Babbie, Earl: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest, 1996, Balassi Kiadó.
- Cammann, Alfred: Probleme und Methoden der Feldforschung mit Beispielen aus der Bestandsaufnahme ostdeutscher Volkskunde in der Gegenwart. In: Erhard Riemann (Hg.): *Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde*, Band 15. Marburg, 1972, N. G. Elwert Verlag, 378–407. p.
- Elias, Norbert: *A szociológia lényege*. Budapest, 1999, Napvilág Kiadó.
- Gráfik Imre: Multikulturális közösségek lehetséges kapcsolatrendszerre. In: Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba (szerk.): *Kollektív, társas, társadalmi*. Budapest, 1999, Akadémia, 605–618. p.
- Hoppál Mihály: *A tér, a közösség és a kommunikáció*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, IX. 5. sz. Budapest, 1977.
- Jeggle, Utz: Volkskunde. In: Uwe, Flick (szerk.): *Handbuch der qualitative Sozialforschung*. Weinheim, 1995, Beltz, 56–59. p.
- Keményfi Róbert: A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. *Gömör néprajza* L. Debrecen, 1998.
- Kunt Ernő: Fotografie und Kulturforschung. In: *Beiträge zur Geschichte und Ästhetik der Fotografie*. Jahrgang 6. Heft 21. 1986. 13–33. p. Különnyomat.
- Kupó Jenő: *Kérdőív bánsági/bánati kisebbségek vizsgálatához*. Budapest, 1999, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- Paládi-Kovács Attila: Az anyagi kultúra alakulása néhány dél-alföldi (bánsági) magyar faluban. In: *Népi kultúra – népi társadalom*, 1972/VII. 291–316. p.
- Stark, Joachim: Völker, Ethnien, Minderheiten. Bemerkungen zu Erkenntnistheorie und Terminologie der Minderheitenforschung 1–55. p. In: *Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde*, Band 32. Marburg, 1988.
- Szarka László: *Duna-táji dilemmák*. Budapest, 1998, Ister Kiadó.
- Weber-Kellermann, Ingeborg: Die Familie. In: Schenk, Annemie – Weber-Kellermann, Ingeborg: *Interethnik und sozialer Wandel in einem mehrsprachigen Dorf des rumnischen Banats*. Marburg, 1973, 91–124. p.

KÉPZETES ROMA NYELVHATÁR A TÖRTÉNETI GÖMÖR ÉS KIS-HONT MEGYÉBEN

Keményfi Róbert

Ha a különböző etnikai konfliktusokról szóló tudósításokat olvassuk (pl. a közelmúlt koszovói válsága kapcsán), akkor etnikai térképekkel, nemzetiségi adatsorokkal, a nemzetiségi történet rövid bemutatásával találkozunk. Mindezzel a szerzők arra törekednek, hogy az adott összeütközés hátterét érthetővé tegyék, bemutassák a konfliktus gyökereit, és elemezzék a kialakult helyzetet.¹ Bár az etnikai kérdés térbeli vonzatai iránti érdeklődés Közép-Kelet- és Délkelet-Európában egyidős a modern nemzetek kialakulásával, az etnikai térképezés, statisztika, illetve az etnikai határvonalak ábrázolása igazi szerephez a 20. század elején, a politikai döntések alátámasztásánál jutott, és az országhatárok módosításánál töltötte be döntő feladatát. A cél az volt, hogy a területi gyarapodás jogosságának (vagy a területi veszteségek jogtalanságának) igazolására a mai etnikai határoknak több száz évre visszanyúlóan „történelmi” stabilitást biztosítsanak, az etnikai határok tehát kontinuitást kapjanak. Ám a korai összeírásokra alapozott ilyen, „etnikai határt húzó” kísérleteket fenntartásokkal kell fogadni, mert

a) nem voltak (és valószínűleg ma sincsenek) az etnikai statisztikai kérdéskörre egységesen kidolgozott minősítési módszerek,

b) nem léteztek statisztikai irányszámok sem, amelyek alapján a vegyes etnikumú települések valamilyen értékkategória alapján ide vagy oda sorolhatók lettek volna. Éppen ezért az etnikumok közötti kevert határsávok azok a „kényes” térségek, melyek hovatartozása a legtöbb viszálykodást válthatja és váltotta ki a szomszédos népek között. A vita alapkérdése az volt, hogy a kevert sávban található települések milyen arányszámtól kezdve minősülnek vegyes etnikumúnak, illetve tisztán

¹ A tanulmány a *Regio* című periodikában megjelent írás (1999, 1. sz. 137–155. p.) részben átdolgozott és bővített változata.

csak az egyik vagy a másik nemzetiséghez tartozónak. Ez a valójában *statisztikai* probléma még élesebben vetődik fel, ha nem a közelmúlt és a jelen már kiterjedt és jól dokumentált, településszintű etnikai adatbázisaira és többé-kevésbé már elfogadott arányszámaira támaszkodva akarunk képet adni egy vegyes nemzetiségű területről, hanem több száz évvel ezelőtti, hiányos történeti statisztikai adatokból próbáljuk meg egy térség etnikai térszerkezetét rekonstruálni. Ám nagyobb térségeket bemutató etnikai térképek esetében továbbra is felmerül a kérdés, hogy a statisztikailag kimutatható etnikai keveredettség mit jelent *települési* szinten? A száraz adatsorok az adott település nemzetiségi összetételéről ugyanis nem feltétlenül tükrözik a domináns kultúrát. Ennek tisztázására nem kerülhetõ meg a konkrét települések helyi tereptapasztalatokon nyugvó vizsgálata. Vizsgálatunk térbeli kereteit a történeti Gömör és Kis-Hont megye nyújtotta.

A megye északnyugati, tiszta szlovák és délkeleti, tiszta magyar része között az utóbbi hetven évben a nemzetiségi statisztika szerint egy vegyes etnikumú magyar–szlovák sáv alakult ki, ami a gömöri kutatások tulajdonképpeni helyszínét jelentette. A vizsgálat célja eredetileg az volt, hogy mikrokutatásokat végezve bemutassa a vármegye kiválasztott *két nemzetiségű* vegyes községeiben az utolsó három évszázadban lezajlott etnikai folyamatokat és ezeken keresztül az etnikai határ változásait. Az eredeti célt azonban éppen a mikrokutatások felszínre hozott eredményei módosították, ugyanis számolni kellett egy harmadik, a statisztikában nem vagy csak némely községben (és kis számban) jelzett etnikummal, a *cigánysággal* is. A helyszíni kutatások tehát alapjaiban változtatták meg a hivatalos nemzetiségi statisztikai képet.²

² Az egyes települések kutatásánál, azaz a kiválasztásánál a következő tényezők voltak a döntők: *a)* Az 1991-es csehszlovák népszámlálás alapján meghúzható gömöri *nemzetiségi határ mentén fekszenek* a települések. *b)* Az 1991-es csehszlovák népszámlálás alapján *vegyes etnikumúak* legyenek. A vegyesség megítélésénél egyrészt a szlovák statisztika irányszámait is figyelembe vettük, amely szerint azok a települések tekinthetők vegyesnek, ahol a nemzetiség részaránya meghaladja a 10%-ot, illetve a 100 főt, másrészt ezt a meghatározást azzal szűkítettem, hogy az „erős” (általánosan elfogadott 25%-os) multietnikus községeket emeltem ki. *c)* Elegendő statisztikai adat álljon rendelkezésre a vizsgálathoz, és a községekben is elérhetők legyenek az etnikai jellegű kutatáshoz elengedhetetlen adatbázisok. *d)* Egy színmagyar (90% feletti magyar arány) település, Deresek pedig *kontrollként* került a multietnikus községek mellé. Ennél a településnél is

A célkitűzések között viszont nem szerepelt a vegyes etnikumú települések interkulturális kommunikációjának, a nemzetiségek közötti szociális kapcsolatoknak, a mindennapok etnikumközi érintkezéseinek a feltárása.

A gömöri vegyes (szlovák–magyar) községek etnikai képéhez tehát egy harmadik etnikum, a cigányság is hozzátartozik. Ezért a cigányság meghatározása, különleges státusának értelmezése nem maradhatott ki a kutatásokból. A szakirodalomban már a cigányság kultúrájának felfogása, bemutatása, értelmezése is komoly gondot okoz, ám méginkább problematikus a statisztikai minősítésük.³ Saját vizsgálataimban tehát települési szinten találkoztam ezzel a minősítési problémával. A községi etnikai mikrovizsgálatok szükségessé tették az árnyalt megközelítést ahhoz, hogy megállapíthassuk, a cigányok mennyiben módosíthatják a magyar–szlovák nemzetiségi, nyelvi arányt egy-egy településen (és ezáltal esetleg a feltételezett etnikai/nyelvi határt is). E sajátos kultúra hordozóinak „mérhető arányokká való alakítása” nem kis fejlődést okoz a társadalomföldrajzot, a szociológiát és a statisztikát művelő szakembereknek.

MENNYIEN VANNAK?

Hogyan ragadható meg és milyen ismérvek alapján számlálható meg e népcsoport? Antropológiai jegyek szerint (ez leginkább a *külső* megítélésnél dominál, vagyis hogy kit tartanak cigánynak), vagy pedig az etnikai *önazonosság vállalása* alapján? A két eredmény ugyanis még csak meg sem közelíti egymást. Az 1980-as népszámlálásban például hatezeren vallották magukat cigánynak, de becslés alapján (külső megítélés) ez

az volt a kritérium, hogy az etnikai határ mentén fekvő, és elérhetőek legyenek a falu nemzetiségi adatbázisai. E pontok alapján a kiválasztott települések a következők (a nevek mögött a magyar nemzetiségűek aránya az 1991-es cseh–szlovák népszámlálás alapján): Alsófalú (Poliná) 71%; Deresk (Drzkovce) 94%; Felfalu (Chvalová) 41%; Gice (Hucín) 49%; Gömörliget (Gemerský Sad) 61% (ezt a települést 1963-ban Gömörnánás (Novácany) és Micolcsány (Mikolcany) összevonásával alakították ki); Kuntapolca (Kunova Teplica) 50%; Páskaháza (Paškova) 69%; Szkáros (Skerešovo) 40%; Visnyó (Višnové) 74%.

³ Kocsis Károly: Magyarország jelenlegi etnikai térszerkezetének sajátosságai. *Földrajzi Közlemények* XXXVII. 1989, 283–305. p.

a szám majdhogynem eléri a háromszázötvenezeret.⁴ Ha a nyelv oldaláról próbáljuk meghatározni a cigányságot, akkor sem kapunk még csak megközelítőleg pontos számokat sem, hiszen elenyésző számú cigány beszéli valamely cigány nyelvet. Az 1990-es népszéleírás Magyarországon csupán 142 283 cigányt számlál. Anyanyelvként a cigányt 1990-ben 48 072 fő vallotta a sajátjának.⁵ Tehát a nemzetiségi és nyelvi bevallás között is ellentét feszül. Az is kérdéses, hogy a cigányságot etnikumnak vagy nemzeti kisebbségnek tekintjük-e?

Hazánkban csak az 1993-as kisebbségi törvény adja meg a cigányságnak a nemzeti kisebbségi státust és a vele járó kisebbségi önkormányzat lehetőségét.⁶ 1993-ig a jogban a cigányság csupán mint „sajátos kultúrájú etnikai csoport” került definiálásra. Mivel kutatásaim a mai Szlovákia területét érintették, le kell szögezni, hogy a cigányság – az addig csupán roma etnikumként jelzett kisebbség – 1991 óta ebben az országban is az önálló nemzeti kisebbségek jogaival rendelkezik.⁷ Noha a cigányság jogi helyzete a kilencvenes években mindkét ország területén rendeződött, továbbra is súlyos problémát jelent, hogy kik tartoznak ebbe a népcsoportba. Szuhay Péter egy tanulmányában igen árnyaltan, több nézőpontból írja körül a „Kit tekinthetünk cigánynak?” kérdést: A cigányság meghatározásánál alapvetően négy szempontot szoktak érvényesíteni: 1. statisztikai, szociológiai megközelítés; 2. etnográfiai megközelítés; 3. antropológiai megközelítés; 4. etnikai önazonosság és vállalat figyelembevétele. Szuhay az egyes pontokat részletesen tárgyalja, bemutatja az előnyeit, valamint – kritikai élel – a hátrányait (amelyekkel különösen a statisztikai megközelítés rendelkezik). Megfogható, „egysoros” definíciót a cigányokra ő sem ad (nem is adhat), hanem láthatólag kísérletet tesz arra, hogy meghatározza a kereteket, amelyeken belül szabadon (a vizsgálatok céljától függően) értelmezhető a cigányság.⁸

⁴ Kocsis Károly – Kovács Zoltán: A magyarországi cigánynépesség társadalomföldrajza. In: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigánylét*. Budapest, 1991, 78–105. p.

⁵ 1990. évi népszámlálás. Anyanyelv, nemzetiség településenként. Budapest, 1993.

⁶ L. részletesen Samu Mihály: *A magyar kisebbségi törvény*. Budapest, 1995.

⁷ Jurová, Anna: Cigányok–romák Szlovákiában 1945 után. *Regio*, 1996, 2. sz. 35–56. p.

⁸ Szuhay Péter – Barati Antónia: *Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből*. Budapest, 1993, 340–363. p.

A cigányság felmérésére, az önkéntes bevallás és a valóság között feszülő ellentét feloldására nem egy, többé-kevésbé jó módszer született, amelyek alkalmazhatóságát, korlátait általában maguk a kifejlesztők és egyben felhasználók jelzik.⁹ Ez a kérdőmódszer már az első cigányösszeírás (1893) óta lényegében változatlan: azokat sorolják a cigány etnikum (nemzeti kisebbség) közé, *akiket a nem cigány környezet különböző ismérvek (életmód, életvitel, antropológiai jelleg) és az együttélés tapasztalatai alapján cigánynak tart.*¹⁰ Éppen gömöri kutatásaim lezárása és eredményeinek közzététele után írt egy elemzést e kérdezői módszer használhatóságáról kritikai élel Ladányi János és Szelényi Iván (hogymennyire elfogadható, pontos és etikus ez a metódus a cigány népesség számának megállapítására). Ezen írás „több fordulós”, személyeskedéstől sem mentes, élénk vitát váltott ki.¹¹

KI A CIGÁNY?

A két markáns irányzat egyike szerint a „Ki a cigány?” kérdés tudományos igénnyel megválaszolhatatlan (Ladányi–Szelényi). Csak azt tudjuk megállapítani, hogy *egy adott időpontban*, valamilyen szempontrendszer alapján ki tartja magát cigánynak. Szuhay fenti meghatározásához ha-

⁹ Hoóz István: A magyarországi cigányösszeírásokról és a cigány népesség számának alakulásáról. In *A cigányok számának és demográfiai helyzetének alakulása Baranya megyében.* (Kézirat.) Pécs, 1989, 100–113. p.

¹⁰ Kemény István: A magyarországi cigány lakosság. *Valóság* 1974, 1. sz. 63. p.; *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásokról.* MTA Szociológiai Kutató Intézet. Budapest, 1976.

¹¹ A *Kritika* 1997. decemberi számában jelent meg Ladányi János és Szelényi Iván tanulmánya „Ki a cigány” címen (3–6. p.), melyre a *Kritika* 1998 márciusában Havas Gábor, Kemény István és Kertesi Gábor „A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren” című cikkben (31–33. p.) reagáltak. Erre a cikkre Ladányi János és Szelényi Iván ugyanabban a *Kritika* számban „Az etnikai besorolás objektivitásáról” címen (33–35. p.) válaszolt. Kertesi Gábor a *Replika* 1998. márciusi számában „Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről” címen (201–222. p.) újabb tanulmányt tett közzé, melyre Ladányi János és Szelényi Iván a *Replika* 1998. júniusi számában „Még egyszer az etnikai besorolás objektivitásáról” című (179–181. p.) írásában viszontválaszolt. – A cigányság statisztikai felmérésének különböző módszereiről, eredményeiről, a vizsgálatok időpontjairól, kereteiről l. az itt felsorolt írásokat.

sonlóan a szerzők *statisztikai* szempontból árnyalt felmérési ívekre támaszkodva is csupán egymást többé-kevésbé átfedő számadatokat („mentális térképeket”¹²) tartanak lehetségesnek megadni, amelyeken belül értelmezhető a cigányság létszáma.¹³ Szelényi Iván saját korábbi kutatását is kritikus szemmel értékelve arra a következtetésre jut, hogy a különböző statisztikai felmérések, becslések eredményeinek eltérése nem elsősorban módszertani bizonytalanságból, hanem az *etnikai minősítés téves alapelvéből* fakad. Hiszen a mintavételi eljárás során „a cigánynak és nem cigánynak tekintett népesség nem alkot egyértelműen definiálható és egymást kölcsönösen kizáró csoportokat”.¹⁴ És bár az önminősítés a legmegbízhatóbb felmérési módszer, úgy vélik, hogy mégis ez a legetikusabb.

Ezzel a felfogással szemben foglalt állást Havas Gábor, Kemény István és Kertesi Gábor. *Pontos* kutatási célok kitűzése után és körültekintő mintavétel alapján (ez a legnehezebb része a vizsgálatoknak) az etnikai minősítés külső információforrásokra (a helyi közösséget jól ismerő személyekre) támaszkodva elvégezhető. Ezzel a módszerrel a „Ki a cigány?” kérdésre megbízható, majdnem pontos eredményt kapunk.¹⁵

A replikázó felek ugyan kölcsönösen utalnak rá,¹⁶ mégis külön hangsúlyoznunk kell, hogy a vita alapvető *felfogásbeli eltérésből*, azaz az „etnicitás” fogalmának *különböző értelmezéséből* fakad. Szelényi Iván Ladányi Jánossal együtt az etnicitást olyan állandó, élő és termelődő *folyamatként* (!) értelmezi, amelyben a csoportidentitás újabb és újabb konstruálása, a csoportokat egymástól megkülönböztető szimbolikus vonások előtérbe helyezése történik. Az etnicitás fogalma állandóan változó, dinamikus modellként jelenik meg, melynek lényege a *másiktól való eltérés* megfogalmazása, hangsúlyozása.¹⁷ Fredrik Barth ezt úgy fogalmazza

¹² L. Ladányi János – Szelényi Iván 1997, 3. sz.

¹³ „...arról, hogy egy etnikai csoport »objektíve« milyen létszámú, az empirikus társadalomkutatás módszereivel lényegileg semmit sem lehet mondani.” Ladányi János – Szelényi Iván 1997, 3. sz.

¹⁴ Ladányi János – Szelényi Iván 1997, 5. sz.

¹⁵ Havas Gábor – Kemény István – Kertesi Gábor 1998, 3. sz. 33. p.

¹⁶ „Kemény és munkatársai... abból az alaphipotézisből indultak ki, hogy az etnicitás nem az etnikai csoport tagjaként megjelölt személyek objektív jellemzője, hanem az e személyeket minősítők szubjektív ítélete.” Ladányi János – Szelényi Iván 1998, 3. sz. 34. p.

¹⁷ Hobsbawm, Eric J.: Nacionalizmus és etnicitás. *Hiány*, III. évf. 8. 34–37. p.

meg, hogy „*nincs alapunk úgy kezelni magatartásokat, mintha azok egyszerűen s mindenkorra rögzítettek s az idők során változatlanok lennének... hogyan kezeljünk valamit, ami egyszerre változtatja határait és tartalmát*”.¹⁸ Nem lehet úgy beszélni az etnikai csoportokról, mintha azok valódi entitások, közösségek és tartós (belsőleg homogén) kollektívák lennének.¹⁹ Ez az elméleti irányzat az etnikai identitást úgy tekinti, hogy az csak jól behatárolható történelmi időszakra jellemző társadalmi konstrukció lehet. Az etnikai identitás mindenkor társadalmi (és hatalmi) meghatározottságú (konstruktivizmus). A kulturális különbségek tehát társadalmilag szerveződnek.²⁰ A másik irányzat úgy véli, hogy körültekintő mintavétel alapján elvégzett kutatások az etnikai hovatartozást objektív kategóriaként tételezhetik (esszencializmus).²¹

Saját tapasztalataim alapján és Hoóz Istvánnal egyetértve meg kell jegyezni, hogy ebben a fajta minősítésben a közösséget jól ismerő, megkérdezett célszemélyek elsősorban *nem* az életmódot, társadalmi magatartást, nyelvi, kulturális vonásokat, *hanem* a rasszjegyeket hangsúlyozzák, és nem kerülnek a cigányok közé pl. olyan „magyarok”, akik maguk is „cigány életmódot” folytatnak, ám akiknél a cigányságot meghatározó antropológiai jegyek hiányoznak.²² Ez a fajta minősítés azonban utat nyit(hat) az előítéleteknek, és a megbélyegzés lehetőségét is magában hordja.²³

Az etnicitás fenti értelmezése és a cigányság külső (azaz kívülálló általi) besorolása kapcsán felmerülő etikai probléma miatt az 1980-as népszámlálásnál a hazai „történeti” nemzetiségekre alkalmazott, ún. „társadalmi minősítés” módszere sem tökéletes. Ugyanis a hazai etnikai statisztika művelői ekkor felismerték, hogy az önkéntes bevallás nem ad pontos képet a magyarországi nemzetiségek számáról. Ezért a „tár-

¹⁸ Barth, Fredrik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 1996, 1. sz. 3–25. p.

¹⁹ Brubaker, Rogers: Ártalmas állítások. Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus kutatásban. *Beszélő*, 1996, 7. sz. 35. p.

²⁰ Feischmidt Margit: Multikulturalizmus: kultúra, identitás és politika. In: Feischmidt Mária (szerk.): *Multikulturalizmus*. Budapest, 1997, 7–28. p.

²¹ Az etnikum és „eticitás” ilyen értelmű kritikái szétválasztása: Wilhelm Gábor: Kultúra és egyebek: a lappok esete Észak-Európában. *Regio*, 1996, 1. sz. 28–43. p.

²² Hoóz István: i. m. 8–113. p.

²³ Szuhay Péter – Barati Antónia: i. m. 340. p.

dalmi minősítés” módszerével egészítették ki az önkéntes bevallást. Ennek a települési etnikai szerkezeteket vizsgáló módszernek a lényege, hogy az adott községben élőket a faluközösséget jól ismerő, idősebb lakosok, értelmiségiek (pap, polgármester) az *együttélés folyamán szerzett saját tapasztalataik alapján nemzetiségileg minősítik*, azaz az egy lakásban lakó személyek együttesének nemzetiségi hovatartozását helyi ismeretekre támaszkodva állapítják meg.²⁴ Az 1980-as hivatalos nemzetiségi felvételhez hasonlóan, ám annál még árnyaltabban²⁵ végezték el Baranya megye nemzetiségi statisztikai elemzését Hoóz István és munkatársai, és a kutatás eredményeit tartalmazó kötettel mintát adtak a nemzetiségi jellegű mikrovizsgálatokhoz.²⁶ Bár az alapvető „statisztikai mankó”, az anyanyelv segítségével a „történeti” nemzetiségekhez tartozók száma árnyaltabban (pontosabban) meghatározható (és ezért ebben az esetben ez a felmérési mód elfogadottabb, kevésbé támadott), itt is csupán külső személyek vélekedéséről van szó, akik másra alkalmazzák a szerintük megfelelő etnikai ismérvet.

BESOROLÁSI MÓDSZER. LEHET-E MÉRNI ÉS TÉRBEN LEKÉPEZNI AZ „ETNICITÁST”?

Mivel gömöri vizsgálataim célkitűzéseiben az etnikai földrajzi vizsgálatokhoz (pl. térképek) konkrét adatokra volt szükségem, megpróbáltam a két felfogást egymáshoz közelíteni, azaz az objektívista módszert „csiszolni”, „dinamikusabbá” tenni, valamint finomítani mind a szlovák és magyar, mind a cigány személyeket minősítők szubjektív ítéletét. Noha a vizsgálataimban alkalmazott metódus az előbb vázolt (esszencialista) módszercörhöz tartozik, az alapján statisztikai felmérési mód (zárt kérdőív) helyett a kérdéseket *nyílttá* tettem, azaz a nemzetiségi hovatartozás „száraz” felvétele mellett ezeket az adatokat (*a jelen* etnikai viszo-

²⁴ 1990. évi népszámlálás. Anyanyelv, nemzetiség településenként. Budapest, 1993.

²⁵ A vizsgálatok részletes leszármazási elemzést is tartalmaztak.

²⁶ A felmérés módszertanáról lásd részletesen Hoóz István: A népesség nemzetiség szerinti megoszlásának tanulmányozásáról. In: Hoóz István – Kepecs József – Klinger András: *A Baranya megyében élő nemzetiségek demográfiai helyzete 1980-ban*. Budapest, 1985, 19–53. p.

nyait, térszerkezeteket) árnyaló *egyéni élettörténetek, vélekedések* is beépítésre kerültek. Hangsúlyozottan az volt tehát a cél, hogy a megyei hivatalos statisztikai adatokon nyugvó etnikai folyamatokat mikrovizsgálatokkal árnyaljam, azaz sajátos néprajzi módszerekkel a száraz statisztikai (és földrajzi) adatok „mögé” pillantsak, és választ kapjak arra a kérdésre, hogy milyen kulturális (nyelvi, vallási, tehát adatokkal megragadható, „mérhető”) viszonyokat takarnak a községekben felvett nemzetiségi adatok.²⁷ A megkérdezett milyen fordulópontokhoz, eseményhez vagy *folyamathoz* köti a vele egy közösségben élő és így általa jól ismert személyek élettörténetében az etnikai identitást és annak esetleges változását. A cél a hivatalos statisztikai adatok összevetése volt a településeken tapasztaltakkal, illetve a gömöri szlovák–magyar etnikai határ finomítása az ellenőrzött és korrigált adatok alapján. Ez nem jelenti azt, hogy tudatos torzításokat kellene feltételezni a hivatalos népszámlálások nemzetiségi számaiban. Valójában azt vizsgáltam, hogy egyes etnikumú községekben a nem igazán mérhető kulturális, nyelvi viszonyok pontos statisztikai számokká való redukálása milyen *torzulásokat* eredményezhet.

A cigányság felmérésére új besorolási módszert próbáltam alkalmazni: a szakirodalomban általánosan használt és általam fenntartásokkal fogadott fenti cigányminősítési eljárást *megfordítottam*, és azokat soroltam a cigány etnikum (nemzeti kisebbség) sorába, akiket olyan cigányok, akik *magukat romának vallják* (!) – különböző ismérvek (életmód, antropológiai jelleg, családi leszármazás) alapján –, *cigánynak tartanak*. Természetesen ez a minősítési-besorolási rendszer sem tökéletes, hiszen nem kerüli ki a minősítő szubjektivitását, és azt, hogy olyan személyek is bekerüljenek ebbe a népcsoportba, akik magukat nem vallják cigánynak, ám úgy gondoltam, hogy ezzel az újszerű megközelítéssel sikerül kiküszöbölni a „kívülálló” etnikumok előítéleteit, esetleges „lealacsonyító” megítélését, hiszen ha valaki a saját népcsoportjához tartozónak véli magát, azzal egyben sorsközösséget és az élet sok területén azonos *értékrendet* is vállal.

De az előre, „írásztal mellett” megfogalmazott cigányminősítési módszer a terepen használhatatlan volt!

²⁷ A vizsgálati eredmények részleteiről lásd Keményfi Róbert: A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. *Gömör Néprajza* L. Debrecen, 1998.

Egyrészt azért, mert a községekben „láthatatlanná”, azaz felkutathatatlaná váltak, akik magukat a népszámlálásban cigánynak vallották. Másrészt, ha sikerült is ilyen személyekre lelni, azok nem ismerték annyira a falut, hogy etnikai szempontból minősíthessenek mindenkit, harmadrészt pedig *statisztikai szempontból* értelmezhetetlen, számadatokban nem kifejezhető válaszokat adtak. E falvakban²⁸ ugyanis nincsenek olyan egyértelmű ismérvek (jelen esetben pl. a cigány nyelv vagy a környezettől eltérő vallás), amelyekhez a saját és más családok nemzetiségi *önképét* mindent kizáróan statisztikai módon is hozzáköthetnék, noha magukat valamilyen (főként gazdasági) megfontolás miatt a népszámlálásokon cigánynak vallották. Hol a rokonsági hovatartozás (családi felmenők), hol a közösségből való kiszakadás („az *már* nem cigány”), hol az egyszerűen „tudom róla” volt a minősítési kritérium, de sok családdal kapcsolatban, amelyeket a nem cigány környezet cigánynak vélt, a cigányokhoz való besorolásuktól tartózkodtak, a kérdést indokolatlannak találták.

DOMINÁNS JELLEG

A gömöri Baracán egyetlen személyt sem találtunk, aki magát a hivatalos népszámláláskor cigánynak vallotta, de a cigányságát a *minden napokban* felvállaló cigány személy megkérdezése azt mutatta, hogy saját maguk számára sincsenek objektív kritériumok önmaguk etnikai meghatározására: „Nem tudom, hogy van ez, ki a cigány. Ezt nem kell eldönteni, nem kell rajta gondolkodni, ezt mindenki tudja, aki annak született.” A megkérdezésnél viszont ugyanő a falu lakosságának több mint 74 százalékát cigánynak minősítette, annak ellenére, hogy a népszámláláskor egyetlen személy sem vallotta magát cigánynak Baracán! Kontrollként felvételre került „nem” cigány személy vélekedése is (ebben a relációban tehát látjuk, hogy azonnal relativává válik bármilyen kísérlet is a cigányok és nem cigányok objektív elkülönítésére). A két eredmény az utolsó névig egyezően azonos! Tehát nincs különbség a cigányok saját minősítése és a „külső” felmérés szempontrendszerére kö-

²⁸ Más településen a cigányság önminősítéséről Szabó József: Cigányok egy magyar-román közösségben a Maros menti Gernyeszegen. In: Barna Gábor (szerk.): Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18–19. században. *Cigány néprajzi tanulmányok* 1. Budapest, 1993. 18–28. p.

zött. Ugyanazok az ismérvek voltak az irányadók: rassz jegyek, családi leszármazás, életmód. Sőt, az iskolázottság is.²⁹

A cigányság *belső* statisztikai felmérése a cigányság kulturális hovatartozásának bizonytalansága miatt nem lehetséges, mivel az etnikai identitásuk Biró A. Zoltán vizsgálatai alapján csak a nem cigány környezetükkel való „találkozások” során nyilvánul meg. Eltérő kultúrájú etnikumról azokban a helyzetekben (fizikai, mentális találkozások) beszélhetünk, ahol fontos az etnikai hovatartozás (pl. gazdasági téren: segélyek, családi vonalon: házasságkötés) és amelyek így befolyásolják a helyzetben betöltött viselkedésmintákat.³⁰ A cigányság etnikus öntudata, szimbolizációja tehát csak a „többségi társadalomhoz” való *viszonyrendszerében* és viszonyulásán keresztül értelmezhető.³¹ A cigányság statisztikai felmérésének nehézségei egyrészt egyediek, másrészt tipikusak. Egyediek annyiban, amennyiben ez a népcsoport a társadalomban a turneri átmeneti (liminális) tulajdonságokkal bír. Ismérvei homályosak, tagjai kiesnek mindenféle, a társadalom által elfogadott klasszifikációs hálón, melyek meghatározzák a kulturális tér állapotait és pozícióit.³² Tipikusak pedig annyiban, amennyiben a cigányság példáján bemutatott statisztikai minősítési mód abszurditása liminális társadalmi helyzetekben (háborúk, etno- és genocídiumok vagy Kelet-Európában a társadalmi

²⁹ Baracai gyűjtés. A pontos számok: a megkérdezett személy 322 lakosból 239 főt minősített cigány etnikumúnak. Pontosan ugyanennyi volt az etnikumon kívüli kikérdezéssel felmért eredmény is. A baracai minősítéseket Gecse Annabella végezte el. A fenti adatok az ő szíves közlésén alapulnak.

³⁰ Biró A. Zoltán: A megmutatkozás kényszere és módszertana. In: *Egymás mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról*. Csíkszereda, 1996, 247–277. p.

³¹ Szuhay Péter: Ki az ember? Az 1992. évi kétegyházi „etnikai háború”. *Regio*, 1993, 4. sz. 31. p. Más interetnikus (román-cigány, magyar-cigány) viszonylatban esettanulmányok: Fosztó László: Cigány-magyar egymás mellett élés Székelyszáldoboson. In: Bari Károly (szerk.): *Tanulmányok a cigányságról és hagyományos kultúrájáról*. Gödöllő, 1998. 93–110. p.; Kotics József: Cigány-magyar-román együttélés Zabolán. *Néprajzi Látóhatár*, 1998, 3–4. sz. 133–145. p. A nem mérhető kulturális szimbolizációra, határookra példa, hogy a cigányság elhatárolásában az életmód, antropológiai jegyek mellett az iskolázottság, a váláshoz, munkához való viszony, a gyermekek száma és a házasságkötéskor betöltött életkor is szerepet játszik.

³² Turner, Victor: Liminalitás és communitas. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Budapest, 1997, 51–63. p.

rendszer összeomlása után) igaz a nemzetállami „történeti” nemzetiségekre is.³³ Az etnikai kérdések finomabb („eticitás”) megközelítésében természetesen a nemzetiségi statisztikai magatartás mindenki elidegeníthetetlen joga, és ez az önkéntes bevallás kellene hogy legyen az egyetlen elfogadható statisztikai mérési alap.³⁴ Ám ezek a magatartási minták az egyén és a közösség életében a saját érdekeknek megfelelően többször változhatnak. Kvalitatív megközelítési móddal, terepvizsgálati módszerrel kimutatható identitási mintáknak mérhető számokká való átalakítása tehát nem lehetséges. Az etnicitás ilyen értelmű megközelítéséből nem következik a térbeli vetület. Nem lehet változó magatartásokat számszerűvé tenni, tehát az „adatokat” sem lehet kvantitatív térképeken megjeleníteni. A terepen így csupán egyetlen olyan jelenséggel találkozunk, amely lehetőséget ad a cigányság körülhatárolására. Ez az *endogám* házasodás, amellyel az illető elzárja magát a környezetétől. *A cigányságot tehát egyetlen olyan népcsoportként lehet értelmezni, amely e falvakban zárt, belső családi kapcsolatrendszerrel bír.*

ETNIKAI TÉRFOLYAMATOK ELEMZÉSE – AZ ESSZENCIALISTA MODELL FINOMÍTÁSA

A fenti vizsgálatok *kiegészítésére* komoly fenntartásokkal, de elvégeztem az etnikai felmérést az általánosan használt „cigány az, akiket a nem cigány környezet – különböző ismérvek alapján – cigánynak tart” meghatározás segítségével is. Az így kapott információk csupán kiegészítették a népszámláláskor önként vállalt nemzetiségi és anyanyelvi adatokat. Ám e módszerrel kapcsolatban alapvető kérdés, hogy *minek az alapján* minősítenek személyeket, családokat a településen velük együtt élő más személyek? A tereptapasztalatok azt mutatják, hogy a magyarság és a

³³ Niedermüller, Peter: Europäische Ethnologie und Interkulturelle Kommunikation. In: Roth, Klaus (Hrsg.): *Mit Differenz leben*. Münster, München, New York, 1997, 143–151. p.; másik, sokat emlegetett példa az etnikai önazonosság és a statisztikai önbevallás eltérésére a magyarországi németiség második világháború utáni magatartása. A kitelepítések miatt a következő évtizedekben a hazai németiség nagy része a kellemetlen történelmi tapasztalatok következtében hivatalosan nem vállalta fel német identitását.

³⁴ A Ladányi – Szelényi szerzőpáros a legetikusabb felmérésnek (ha már mérünk) szintén csak a nemzetiségi önbevallást tudja elfogadni.

szlovákság minősítésénél mind a tíz településen a domináns szerepet az *anyanyelv* játszotta,³⁵ azaz anyanyelve alapján soroltak be valakit valamelyik etnikumba. A második ítélezési szempont a *nemzetiségi* igazodás volt, amely a leszármazáson, a családi kapcsolatokon nyugodott. Ez azt jelenti, hogy az adott személy, bár mindkét felmenője magyar, és a magyart tanulta anyanyelvként, maga már „inkább” a szlovák nyelvet beszéli. Ilyen esetben már szlováknak, „elveszőfélben”, kutatói terminussal: a „nyelvhasználati asszimiláció” útján lévőknek minősítettek valakit. Ugyanilyen megfontolások alapján azonban volt olyan is, akit „szlovák nyelvű élete” ellenére éppen a magyar felmenők miatt „még” magyarnak vettek fel.³⁶ A legnagyobb probléma a vegyes házasságokból származó utódok megítélésénél volt.³⁷ Hoóz István baranyai nemzetiségi vizsgálataiban árnyalt vegyes házassági kategóriákat (4 csoportot) állított fel az asszimiláció előrehaladási fokainak megfelelően, és ebbe a már előre megadott keretbe igyekezett a vegyes *családokat* besorolni.³⁸ Ezzel a módszerrel ellentétben, e tíz település vegyes házasságai kapcsán nem állítottam fel semmiféle külső, kutatói korlátot, irányított kategóriát a vegyes kapcsolatokból származó utódok nemzetiségi besorolásánál, mivel egyrészt szigorúan a közösségi vélekedésekre voltam kíváncsi, másrészt a baranyai vizsgálatokkal ellentétben a multietnikus családokat nem teljességükben, hanem *egyénekre* lebontva minősítettem.³⁹ A meg-

³⁵ Ha etnikai felmérést végzünk, akkor még ma is érvényesnek tekinthető az 1872-es szentpétervári konferencia iránymutatása, mely szerint az egyes államok nemzetiségi összetételének megállapítására az önkéntes anyanyelvi bevallás lehet egyedül alkalmas?

³⁶ Hoóz István: A népesség nemzetiség szerinti számbavételének problémái. *Demográfia*, 1975, 1. sz. 26–30. p.

³⁷ A vegyes házasságok utódjai nemzetiségi megoszlásának kérdésköréről és a bevallási motivációkról Mirnics Károly: Kétnyelvűség a vajdasági vegyesházasságokban. *Regio*, 1994, 4. sz. 117–127. p. Részletes statisztikai elemzés a vegyes házasságokról vö. Varga E. Árpád: A családok összetétele nemzetiség és felekezet szerint az 1992. évi román népszámlálás tükrében. *Regio*, 1996, 3. sz. 82–94. p.

³⁸ Hoóz István: 1975. 31. p.

³⁹ Meg kell jegyeznem azt is, hogy Dávid Zoltán éles kritikával fogadta Hoóz módszerét, a nemzetiségi családok külső megítélését. Szerinte nem szabad az önkéntes nemzetiségi bevallást megkérdőjelezni, és például a származást tudakolni. Ám cikke második felében, önmagának ellentmondva (!), ezt a módszert a cigányság esetében már *megengedhetőnek* tartja! – Dávid Zoltán: A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. *Valóság*, 1980, 8. sz. 96. p.

kérdezettek a „ki a cigány” egzakt módon megválaszolhatatlan kérdésre, vagyis a cigány lakosok etnikai besorolására az antropológiai jelleget, a családi kötelékeket és a leszármazást adták meg kiindulási pontként.

Bár e külső szempontú felmérés pontos számadatait meghatároztam és közzé is tettem, ma már úgy vélem, hogy az etnicitás értelmének újragondolása, a cigányság statisztikai felmérésének és klasszifikációjának nehézségei miatt a gömöri kutatásoknál számszerűsíthető adatok helyett csak az egyes települések domináns etnikai *jellegeről* lehet beszélni. A pontos számok egy kiragadott időpontot tükröznek, és maga az etnikai megoszlás igen gyorsan megváltozhat (lásd például a trianoni döntést követő óriási tudatos nemzetiségi cserét az etnikai határ mentén fekvő felvidéki városokban).⁴⁰ Ma már úgy látom, hogy a külső megítéléssel felvett adatok inkább csak irányszámok, melyek *keretei között* értelmezhető a cigányság létszáma.

A települések kiválasztásakor a döntő szempont az volt, hogy az 1991-es népszámlálás alapján *két* nemzetiségre nézve legyen vegyes, ám a feltételezett etnikai szerkezetet a terepvizsgálatok módosították, és a felmérések nem bipoláris, hanem tripoláris, csupán relatív szlovák, illetve magyar többségű (Felfalu, Kuntapolca) falvakat mutatnak, sőt Gice és Páskaháza esetében a felmérés abszolút cigány többséget jelez.

A vizsgálatok azt is megmutatják, hogy egy adott településen nem lehet a cigánysággal kapcsolatban „kritikus arányról” beszélni, hogy „valamilyen” arány egy magyar többségű vegyes települést a hivatalos népszámlálásokban a szlovák oldalra „átbillent”, ugyanis a cigányság esetében ez nem a számuktól, hanem az anyanyelvükkel sokszor nem azonos *nemzetiségi bevallásuktól* függ. A magyar anyanyelvű cigányság például Gicén szlováknak, Deresken pedig magyarnak vallotta magát a népszámlálásokban. Ha a dereski cigányság statisztikai magatartása más, és szlováknak vallja magát, akkor nem 94%-os, hanem 70% körüli magyar etnikai arányt jelzett volna az 1991-es összeírás.

A cigányság jelentős és nem elhanyagolható alakítója a gömöri falvak népességének és nemzetiségi arculatának. A vidék népi összetételéhez a

⁴⁰ Keményfi Róbert: Etnikai folyamatok – etnikai statisztika. Jolsva, egy közép-európai város. In: Eperjessy Ernő – Grín Igor – Krupa András (szerk.): *Az együttélés évezrede a Kárpát-medencében*. Debrecen–Békéscsaba, 1998, 300–307. p.

17. század óta hozzátartoznak a cigányok, akik a múlt században is még végig magyar nyelvűek voltak.⁴¹ Az 1893-as első cigányösszeírás is úgy említi a gömöri rozsnyói és rimaszécsi járásokat, mint kiemelkedő cigány népességgel rendelkező területeket.⁴² A cigány lakosság a híressé vált gömöri zenészbándákon kívül vályogvetésből, tapasztásból, alkalmi munkából élt a megyében.⁴³ A hagyományos gazdálkodás szétesése, átalakulása a cigányságot sem kerülte el. A második világháborút követően a termelőszövetkezetekben dolgoztak, a mai szlovák gazdaságszerkezeti átalakítás nyomán nagyrészt munkanélkülivé váltak.

1. táblázat

A cigányság száma és aránya az 1991-es hivatalos összeírás alapján

Település	Összesen	Cigány	Százalék
Alsófalu	129	19	15
Deresk	466	6	1,2
Felfalu	64	–	–
Gice	745	14	2
Gömörliget	353	18	5,1
Kuntapolca	668	33	5
Páskaháza	254	23	9
Szkáros	251	48	19
Visnyó	68	–	–

Tapasztalataim alapján a tíz helységben a táblázatban szereplő hivatalos adatnál jóval magasabb a cigányság aránya. A népszámlálási adatok azonban Szkároson és Alsófalun így is jelentős (10% feletti) cigány népességet tükröznek. A Murány völgyének falvaiban a hivatalos és a minősítéssel felvett nemzetiségi adatsorokban szintén a cigányság jelentős

⁴¹ Paládi-Kovács Attila: *A Barkóság és népe*. Miskolc, 1982.

⁴² A Magyarországon 1893 január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. *Magyar Statisztikai Közlemények (új sorozat)* IX. kötet, Budapest, 1895.

⁴³ Paládi-Kovács Attila: *Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Gömör Néprajza* XIV. Debrecen, 1988. 178. p.; Faggyas István: *A cigányzene Gömörben. Gömör Néprajza* XLI. Debrecen, 1993.

etnikai arányokat módosító szerepével találkozunk. A hivatalos népszámlálás alapján relatív magyar többséget mutató Gice a cigányok nagy száma miatt valójában *cigány többségű* (50% felett)! Ám anyanyelvi szempontból más a helyzet. Gice roma lakosai mind magyar anyanyelvűek, akiknek nagy része 1991-ben mégis szlováknak vallotta magát. Ezt a magatartást a faluban gazdasági megfontolásokkal magyarázzák. A gicci munkanélküli roma családok ezzel a statisztikai etnikai viselkedéssel biztosítottabbnak vélik a segély megszakitatlan folyósítását.

Gömörliget szlovák nyelvű cigány lakosai a megye északi községeiből az 1960-as évek óta folyamatosan érkeznek az előregedés, kihalás folytán üressé váló házak olcsó megvásárlásával.⁴⁴ Ennek ellenére ez az egyetlen település, ahol a minősítés nem csökkentette, hanem *növelte* a magyarok arányát. Ugyanis a települést 1991 óta több szlovák család elhagyta, ami nem csupán a lakosságszámot, hanem a szlovákok etnikai arányát is visszaszorította.⁴⁵ A hivatalos adatokkal megadott szlovákok számát a minősítéssel felvett cigánynak vélt személyek is módosítják, akik az összeírásokban nagyrészt anyanyelvüknek megfelelően szlováknak vallották magukat. Gömörliget anyanyelvi megoszlása *magyar-szlovák*, de magyar nyelvű többséggel.

A Csetnek völgyében fekvő két település, Páskaháza és Kuntapolca hivatalos (önkéntes) és minősített etnikai megoszlása között is ellentmondás van. Az 1991-ben még abszolút magyar többséggel rendelkező Kuntapolca a roma lakosok etnikai minősítése után a csupán relatív nemzetiségi többséget mutató falvak közé került. A vegyes (szlovák, magyar) anyanyelvű, de nagyjából szlovák nyelvű cigányság 1991-ben a nemzetiség bevallásánál döntő többségben szlováknak és nem romának vallotta magát. A magyarok száma a minősítés következtében külön kezelt cigánysággal csökkent. A Csetnek-völgy másik településének, Páskaházának abszolút magyar többsége is megszűnt a cigányság külön etnikumként való számbavétele után. Sőt! Gicéhez hasonlóan *cigány többségűvé* vált a község. Az anyanyelv szempontjából viszont itt homogén magyar a roma lakosság.

⁴⁴ Gömörligeti gyűjtés.

⁴⁵ Gömörligeti gyűjtés.

⁴⁶ Vécsey Károly igen találó kifejezése. – Vécsey Károly: Cigányok a székelyföldi Parajdon. *Regio*, 1995, 1–2. sz. 65. p.

A tíz településen a statisztikai problémát tulajdonképpen nem a szlovákság, illetve a magyarság elkülönítése jelenti, hanem az 1960-as évektől a községekbe költöző cigány etnikum. A két történeti nemzetiség számarányait pontosan adnák vissza a népösszeírások, ha a roma etnikum megkülönböztethető és vállalt, erős nemzeti azonosságtudattal rendelkezne. Ennek híján a cigányság a magyar és a szlovák etnikum létszámában bújik meg, tehát statisztikai szempontból „*rejtőzködő etnikumról*”¹⁴⁶ van szó.

KÉPZETES NYELVHATÁR

A második világháborút követő évtizedekben sajátos etnikai átalakulás folyamata játszódott le. A fent felsorolt, a század első felében még magyar és magyar többségű vegyes nemzetiségű településeken fokozatos *nemzetiségi csere* zajlott le. Bár a magyarság visszaszorulását jelző statisztikai adatok „mintha” azt tükröznék, hogy nagy tömegben szlovákok jelentek meg ezekben a falvakban, valójában nem erről van szó. Igaz, hogy vegyes házasságokkal valóban költöztek be szlovákok is, de a falvakban nagy arányban megjelent a cigányság. Ténylegesen tehát *magyar-cigány* vegyes etnikumú településekről beszélhetünk, ahol a szlovákság csak harmadik etnikai elemként van jelen.

2. táblázat

A Turóc völgyének falvai - etnikai jelleg (50% felett)
(1991: nemzetiség; 1994/96: minősítés alapján)

	Alsó-falu	Deresk	Felfalu	Szkáros	Visnyó
1991	magyar	magyar	szlovák	relatív magyar többség	magyar
1994/96	magyar	magyar	relatív szlovák többség	relatív magyar többség	magyar
anyanyelv	magyar	magyar	magyar	magyar	magyar

3. táblázat

A Murány és a Csetnek völgyeinek falvai – etnikai jelleg (50% felett)

(1991: nemzetiség; 1994/96: minősítés alapján)

	Gice	Gömörliget	Páskaháza	Kuntapolca
1991	relatív magyar többség	magyar	magyar	magyar
1994/96	cigány (!)	magyar	cigány (!)	relatív magyar többség
anyanyelv	magyar	magyar	magyar	szlovák–magyar

A községek etnikai jellege azt mutatja, hogy a harmadik nemzetiség (cigányság) jelenléte miatt nem lehet minden települést szlovák vagy magyar többségüként (50% felett) az etnikai határ valamelyik oldalára egyértelműen besorolni, és ezen az alapon éles etnikai választóvonalat húzni a Gömörben északon élő szlovákság és a délen megtelepült magyarság között. A cigányságnak mint „rejtőzködő etnikumnak” a minősítéssel való megjelentetése, „előhívása” azt eredményezte, hogy az 1991-es etnikai határ *feldarabolódott*.

A cigányság etnikai módosító szerepével kapcsolatban az *anyanyelv* kérdésre is ki kell térni, ugyanis a csehszlovák és a szlovák összeírások nem közlik település szerinti bontásban az anyanyelvi adatokat. A nemzetiségi adatok alapján valamely etnikum relatív nyelvi többsége a községek nemzetiségi arculatát tisztán *bipoláris*sá tenné, azaz a falvak etnikai megoszlását egyértelműen két nyelv: a szlovák és a magyar köré rendezné. Mivel a minősítés alapján megjelenő cigányság etnikai szempontból felborítja a kétpólusú nemzetiségi szerkezetet, a kérdés az, hogy a gömöri cigány népesség milyen nyelven beszél, mit vall anyanyelvének. A terepen felvett interjúkból az derül ki, hogy a cigányság egyik faluban sem beszél a cigányt anyanyelveként. Ám a roma népesség jelen szerkezetét *anyanyelvi* szempontból ketté kell bontani. Az első világháborút megelőzően többségében *magyar anyanyelvű* cigányok telepedtek le a falvakban. A tíz falu első cigány lakosai magyar anyanyelvűek voltak. A Murány és a Csetnek völgyében az első, de főként a második világháborút követő évtizedekben megváltozott a tendencia. A 60-as években a Murány völgyének iker falujában (Gömör-

liget: Micolcsány, Gömöránás) és a Csetnek menti Kuntapolcán északról érkező *szlovák* nyelvű cigányok telepedtek le, akik keveredtek a már korábban megtelepedett magyar nyelvű romákkal. Ennek alapján tehát *kétirányú* az etnikai határ menti falvak cigányságának kapcsolatrendszere. A Turóc két ágának településeire endogám házasságokkal a déli területekről magyar anyanyelvű romák költöztek be. Ehhez hasonlóan, a Murány völgyében fekvő Gicére és a Csetnek völgyében Páskaházára is magyar romák érkeztek a déli magyar anyanyelvű településekről. Ennek következtében sajátos helyzet állt elő: a bemutatott gömői falvak nem csupán a szlovák és a magyar nemzetiségű térségek között jelentenek elválasztó sávot, hanem itt válnak szét a cigány etnikumon belül a magyar és a szlovák anyanyelvű romák is. A képletes roma nyelvhatár tehát a Turóc völgyében Visnyó felett, a Murány mentén Gice és Gömörliget között, a Csetnek völgyében pedig Páskaháza és a nyelv szempontjából vegyes (szlovák és magyar) nyelvű cigány Kuntapolca közös határán fut. Ennek alapján a Turóc-völgyi cigányság Alsófalun, Deresken és Visnyón teljesen magyar anyanyelvű, bár Felfalu és Szkáros roma lakóinak anyanyelvi megoszlása is – egy-két beköltözött cigányt leszámítva – ugyanezt a jelleget mutatja. A cigányság anyanyelvi szétválasztása alapján viszont kimutatható, hogy a Turóc völgyének mind az öt települése anyanyelv szempontjából (50% feletti) magyar többségű, tehát a *nyelvhatár* (de nem nemzetiségi határ) egyértelműen e községek felett húzható meg.

A megyének az etnikai határ mentén fekvő egyéb községeiben nem végeztem terepfelmérést, ezért csak szórványos adatokra, helyi vélekedésekre támaszkodva, óvatosan lehetne az ezekben érvényesülő nemzetiségi *tendenciákról* beszélni. Ebből az derül ki, hogy a hivatalos, önbevalláson alapuló etnikai felvétel és a tényleges nemzetiségi kép között ellentmondás van a *cigányság* arányait illetően. A két adat még csak meg sem közelíti egymást. A helyiek (a páskaháziak) például a szintén a gömői nemzetiségi határ mentén fekvő Pelsőc cigányságát jóval a magyarokat meghaladónak vélik (pedig számuk az 1991-es népszámlálásban csupán 48 fő, a lakosságnak mindössze két százaléka).

Statisztikai és geográfiai oldalról tehát igen nehézkes a megyében az etnikai választóvonal értelmezése. Nagyon nehéz egy ennyire kevert és gyakorlatilag háromnemzetiségű területen a valamelyik etnikum szempontjából abszolút többségű községeket meghatározni. És bár először a néprajztudomány használta az ilyen kevert kultúrájú területekre a *kon-*

taktzóna, határövezet kifejezéseket, mára az etnikai földrajz sem éles választóvonalakról, hanem *köztes* terekről beszél.

Mint jeleztem, összetett minősítési módszerrel magam is elvégeztem egy kiválasztott térség etnikai felmérését, ám ma úgy látom, hogy ez a vizsgálat egy klasszifikációs kísérlet, amely csupán *árnyalhatja, kiegészítheti* az önkéntes bevallás adatait, és nem helyettesítheti őket. Ugyanakkor értékes ismeretekkel járulhat hozzá az etnikailag kevert közösségek sokoldalú bemutatásához, a bennük kirajzolódó erővonalak, tendenciák ismertetéséhez.⁴⁷

⁴⁷ A tanulmány az F 030365 számú OTKA pályázat és az Akadémiai Kisebbségkutató Műhely támogatásával készült.

ETNIKAI PREFERENCIAVIZSGÁLAT A SAJÓ ÉS A HERNÁD KÖZÖTTI MAGYAR–SZLOVÁK HATÁRVIDÉKEN

Molnár Judit

A határvidékek vizsgálatai a 20. század második felében kerültek igazán előtérbe. Azt megelőzően a határral foglalkozó munkák eleinte „a határok létrejöttének szabályszerűségeit”¹ kutadják, majd a konkrét okokra terelődik a hangsúly, de jellemző rájuk, hogy „a határral elválasztott területek közötti – mindenekelőtt fiziognómiai – különbségekkel” foglalkoznak.² Új korszak kezdődik a kutatásokban a 60-as évektől, amikor a határvidékek már nem az államok peremterületeként jelentkeznek, hanem különleges funkcióval bíró csomópontok, ahol nagymértékű változások zajlanak.³ Ezek az újfajta kutatások kezdetben inkább külföldön folynak. Magyarországon a határvidék-kutatások csak a legutóbbi időkben kezdenek előtérbe kerülni. Napjainkban nálunk is elsősorban a kapcsolatrendszer vizsgálata foglalkoztatja az e témakörben dolgozó szakembereket, bár eleinte nem ez a kérdéskör állt a kutatások középpontjában. A határral elválasztott térségek érintkezésének intenzitása, minősége és milyensége nagymértékben múlik azon, hogy a két területrészen élő népek, népcsoportok között milyen a kapcsolat, mennyire tudják egymást elfogadni. A magyar határ mentén sok helyen a túloldalon is magyar etnikummal találkozhatunk, de nem mindegy, hogy az ott élőknek milyen a viszonyuk azzal az államalkotó nemzettel, ahol élnek. Ezért fontos az etnikai rokonszenv és önértékelés mérése ezeken a területeken. Ilyen preferenciaelemzést végzett Éger György 1996-ban. Az általa leírt módszer alkalmazásával (Bogardus-skála módosított változata) a kapott eredmények összehasonlíthatóak.⁴ Felvételezésünkben⁵

¹ Aschauer, W. 1996, 231. p.

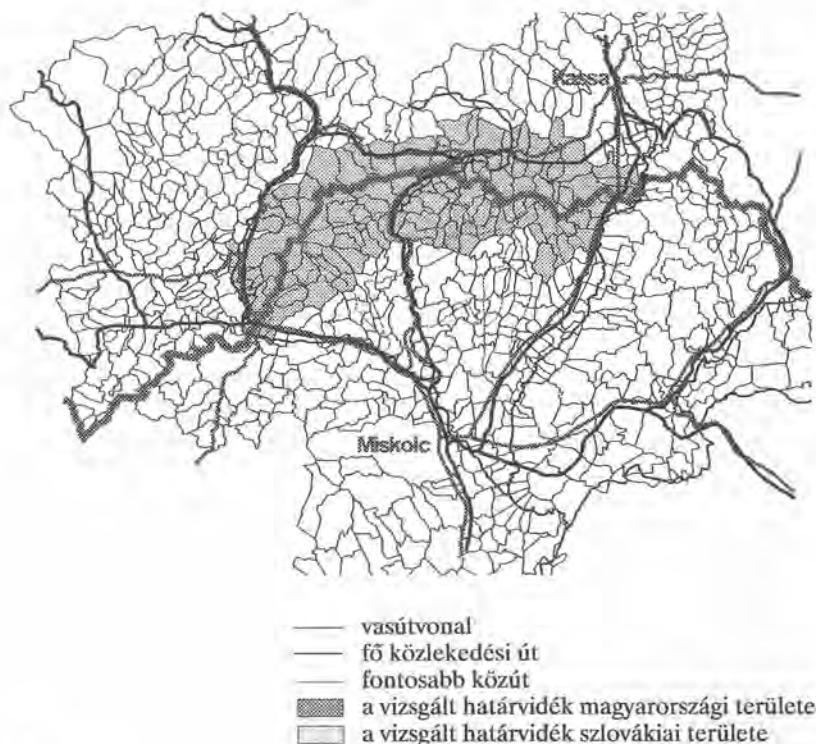
² Aschauer, W. 1996, 233. p.

³ Aschauer, W. 1996.

⁴ Éger Gy. 1996.

⁵ A vizsgálat az F029 180 sz. OTKA támogatásával készült.

19 nemzet, illetve nemzetiség szerepel (Éger 21-et használt), amelyet rangsorolni kellett 1–5 fokozatú skálán, aszerint, hogy mennyire antipatikus, illetve szimpatikus (1 = legkevésbé kedvelt, 5 = leginkább kedvelt). Mivel a megkérdezettek magyarok, így különbséget csak a magyarországi és a szlovákiai magyarok között tehetünk. A felvételezés helyszíne is eltér az Éger-féle kutatás területeitől; az ő vizsgálata 6 országot érintett, a miénk viszont csak a szlovákiai és a vele határos magyarországi területekkel ad összehasonlítást a kutatási térségben (1. ábra).

1. ábra

A vizsgált térség

A kutatási terület a Sajó és a Hernád között található, 105 települést érint, 58 magyarországi falut és 47 szlovákiai helységet, amelyből kettő városi ranggal bír (Tornalja és Szepsi). A magyarországi oldalon szélesebb sáv tartozik a vizsgált térséghez, mivel a probléma felvetésének a kiindulópontját ez a rurális térség adta. Itt a Sajótól északra, északkeletre a történelmi Gömör-Kis-Hont vármegyéhez tartozó falvak jelentik a vizsgált területet, tőlük északra, északkeletre a Galyaság falvai adják a déli határt, a Bódván átlépve pedig a Rakaca patak Büttösig. Majd néhány északkelet-csereháti település után érjük el a vizsgált térség keleti határát, a Hernádot.

A szlovákiai oldalon nyugatról a Sajó, északról a tornai Felső-hegy határolja a vizsgált területet, ettől keletre a Hernádig a Kanyapta-medence falvai tartoznak még a vizsgált térséghez (1. ábra).

A vizsgált térség „Trianon” előtt és 1938–1945 között, hazánk részeként, társadalmilag és gazdaságilag szorosan összetartozó területet képezett. Az újonnan kialakított határ kettévágta az addig jól működő kapcsolatokat. A térség vonzásközpontjai és az azokat összekötő fő közlekedési útvonalak a szlovákiai területhez kerültek (1. ábra). A magyarországi részen maradt települések elvesztették a vonzásközpontjaikat, az új központok távol esnek a térségtől, illetve nehezen megközelíthetők.

Empirikus módszert választva, 103 falusi településen kérdőíves felvételezést végeztünk. A kérdőív összeállításánál az Éger György vezette, ún. „hármashatár menti térségek” vizsgálatához készített kérdőív szolgált alapul. A mintavételi keretbe 765 háztartás került be. A kérdőívek száma a lakosság arányában változott, a mintavételi keret településenként különbözött, a háztartások 5–10%-át foglalta magában. Nem valószínűségi mintavételezés alkalmazása mutatkozott célszerűbbnek, mivel Szlovákiában valószínűségi mintavételre nem volt mód az adatok hozzáférhetetlensége miatt. A feldolgozás számítógép segítségével történt.

Ez a felvételezés nagyobb mintaszámú az érintett területek tekintetében, mint az Éger-féle vizsgálat. A felvételezés időpontját illetően 2-3 év különbség van, ennek alapján történt az eredmények megkülönböztetése (1. táblázat).

1. táblázat

Etnikai rokonszenv index a megkérdezettek válaszai alapján a vizsgált térségben (1998–1999)
és az 1996-os Éger-féle vizsgálatban

Etnikum	Etnikai rokonszenv index					
	Magyarországi terület	Szlovákiai terület	Különb-ség	Teljes minta, 1998–1999	Teljes minta, 1996	Különb-ség
magyar	4,40	4,78	–0,38	4,59	4,77	–0,18
szlovák	3,31	3,83	–0,52	3,57	3,63	–0,06
ukrán	2,54	2,78	–0,24	2,64	3,72	–1,04
ruszin	2,68	2,79	–0,11	2,73	3,50	–0,77
román	2,54	2,74	–0,20	2,62	2,87	–0,25
szerb	2,29	2,38	–0,09	2,32	2,69	–0,37
horvát	2,78	3,21	–0,43	2,95	3,13	–0,18
szlovén	2,98	3,36	–0,38	3,13	3,42	–0,29
osztrák	3,84	3,78	0,06	3,82	3,91	–0,09
lengyel	3,45	3,79	–0,34	3,61	3,60	0,01
cseh	3,30	4,45	–1,15	3,93	3,68	0,25
német	3,76	4,00	–0,24	3,88	3,84	0,04
cigány	2,11	2,12	–0,01	2,12	2,35	–0,23
orosz	2,63	2,60	–0,03	2,62	3,33	–0,71
amerikai	3,78	3,93	–0,15	3,84	3,85	–0,01
japán	3,77	3,84	–0,08	3,79	3,90	–0,11
zsidó	3,11	3,43	–0,32	3,25	3,46	–0,21
arab	2,50	2,66	–0,16	2,57	3,01	–0,44
francia	3,77	3,84	–0,07	3,79	3,82	–0,03

A teljes minták összevetésekor az tapasztalható, hogy a három évvel ezelőtt végzett felmérés esetében a magyar válaszadók körében akkor valamivel pozitívabb volt az egyes etnikumok megítélése. Legnagyobb mértékben az ukrán, a ruszin és az orosz népről alkotott kép romlott, leginkább pedig a cseh néppel szembeni szimpátia jelentkezett. Ez utóbbi háttérben nagy jelentősége van annak, hogy a cseh nép iránti rokonszenv a vizsgált területen kiemelten magas a szlovákiai magyarok körében. Jobb értékű e körben, mint a magyarországi magyarok önértékelése alapján alkotott mutató.

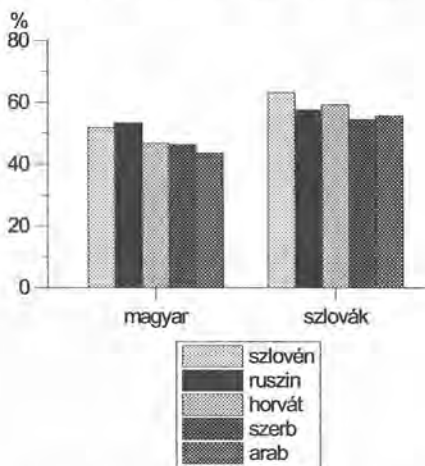
Ha a vizsgált térségben élő szlovákiai és magyarországi családok értékelését vetjük össze, az alábbiakat fontos kiemelni: a szlovákiai magyarok önértékelése jobb, mint a magyarországiaké. A szlovákok megítélése a magyarországi magyarok körében rosszabb valamivel, ez nem meglepő, és nem is azt jelenti, hogy a Szlovákiában élők szimpatikusabb népnek tartják őket. Személyes felvételezési tapasztalataink ugyanis azt mutatják, hogy az ott élő magyarok többsége felértékelte ezt a népcsoportot, mivel az adatszolgáltatást nagyfokú félelem kísérte. Nem egy esetünk volt, amikor egyenesen visszakérték és széttepték a kérdőívet, annyira tartottak valamiféle veszélytől. Mások jó értéket adtak, ugyanakkor saját szavaikkal olyan történeteket meséltek, amelyben antipátiájukat hangsúlyozták a szlovák néppel szemben. Voltak olyanok is, akik azt mondták, hogy a kelet-szlovákiai szlovákokkal jó a viszonyuk, de a nyugat-, északnyugat-szlovákiai szlovákok nem szimpatikusak számukra. Erre a szimpátia különbségre Éger György⁶ is felhívja a figyelmet.

A cseh nép megítélésében egyértelmű és kiugró – több mint egyegész értéknyi – különbség mutatkozik. A szlovákiai magyarok és minden más megkérdezett, Szlovákiában élő népcsoport körében kifejezetten szimpatikus a cseh nép. A szlovákiai magyarok körében a preferenciaskálán kiemelkedő értékkel a második helyen áll, míg a Magyarországon végzett felmérésben csak a nyolcadik helyre kerültek, egy századdal lemaradva a szlovák nemzettől. Ez azt is mutatja, amit szintén tapasztalhatunk, hogy a magyarországiak a cseh népet jórészt a szlovákkal azonosítják.

A két területrészt közötti különbséget nézve tapasztalható, hogy a Szlovákiában élők minden nemzetet kedvezőbben értékelték, mint a Magyarországon élők – egyetlen nép, az osztrákok kivételével, de ott is csak 6 századdal maradnak el a magyarországi értéktől. Harminc századnál nagyobb a különbség a horvátok, a szlovének, a lengyelek és a zsidók preferenciaértékeinél. Jellemző, hogy azoknak a népeknek a megítélése sokkal rosszabb, amelyek területileg és történelmileg közelebb állnak a magyarsághoz. (Kivétel az osztrák, a cseh és a lengyel nép.) Mindkét területen, és a teljes mintákat figyelve is a cigány népcsoport a legkevésbé kedvelt; nagyon kedvezőtlen értékekkel szerepel mindenkor és mindenhol, ami a magyar és a cigány népcsoport közötti feszültségre utal.

⁶ Éger Gy. 1996.

A nem értékelt kategóriában (tehát, ha nem adtak semmilyen „osztályzatot”, mert nem kívántak arról a népről vagy nemzetről nyilatkozni, vagy mert nem ismerték őket) a szlovének vezetnek, a megkérdezettek 57%-a nem nyilatkozott, amikor róluk volt szó. Őket követik a ruszinok 55%-kal, majd a horvátok 52%-kal, azután a szerbek 50%-kal. Az ötödik legritkábban értékelt nép pedig az arab, a megkérdezettek 49%-a nem adott nekik semmilyen „osztályzatot” (2. ábra).

2. ábra

Az öt leggyakrabban nem értékelt nép a megkérdezettek válaszai alapján a vizsgált térségben (1998–1999)

A 2. táblázatból leolvasható az öt legjobb és az öt legrosszabb értékkel szereplő nép, nemzet rangsora. A legrosszabb minősítést kapott cigányság után a szerbek szintén alacsony értékkel bírnak, ebben nagy szerepe lehet a délszláv háborúnak. Ezenkívül az arabok, a románok és az oroszok is a kevésbé szimpatikus népek közé tartoznak. E két utóbbi nemzettel történelmi kapcsolatban áll a magyarság, amely kapcsolat – úgy tűnik – nem feltétlenül hagyott pozitív emléket körükben (2. táblázat).

2. táblázat

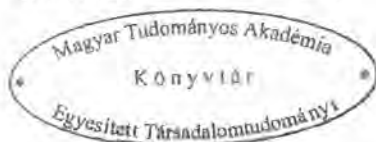
Az öt legmagasabb és az öt legalacsonyabb értékű etnikai rokonszenv indexszel bíró nép vagy nemzet a vizsgált területen készített felmérés alapján (1998–1999)

Legmagasabb érték		Legalacsonyabb érték	
Nép, nemzet	Etnikai rokonszenv index	Nép, nemzet	Etnikai rokonszenv index
magyar	4,59	cigány	2,12
cseh	3,93	szerb	2,32
német	3,88	arab	2,57
amerikai	3,84	román	2,62
osztrák	3,82	orosz	2,62

Az eredményeket röviden összefoglalva a következőket kell kiemelni: a szlovákiai magyarok önértékelése jobb, mint a magyarországiaké. A szlovákok és a csehek megítélése a magyarországi magyarok körében nagyon hasonló, sőt gyakran egymással azonosítják a két nemzetet. Mindkét népet kedvezőtlenebbül értékelték, mint a szlovákiai megkérdezettek. Különösen a csehek esetében nagy a különbség, ők odaát az egyik legkedveltebb etnikum, míg a hazaiak körében a 19 értékelendő nép között csak a nyolcadik helyen szerepelnek. A legrosszabb minősítést kapott cigányság mellett a szerbek sem igen kedveltek, ebben nagy szerepe lehet a délszláv háborúnak. Emellett az arabok, a románok, az oroszok és az ukránok is a kevésbé szimpatikus népcsoportok közé tartoznak.

BIBLIOGRÁFIA

- Aschauer, W.: Themen und Betrachtungsweisen. In: Pál Á. – Szónokyné Ancsin G. (szerk.): *Határon innen – határon túl*. Szeged, 1996, 224–230. p.
 Éger György: Kettős tükörben. Etnikai preferenciák néhány közép-európai határtérségben. *Pro Minoritate* 1996/ 3, 95–106. p.

A KISEBBSÉGEK KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN SOROZAT

EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

- I. Csefkó Ferenc – Pálné Kovács Ilona (szerk.): Kisebbségi önkormányzatok Magyarországon
- II. Gereben Ferenc: Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében
- III. Kugler József: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön, 1944–1948
- IV. Gerhard Seewann: Ungarndeutsche und Ethnopolitik / A magyarországi németek és az etnopolitika
- V. Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén
- VI. Kemény István (szerk.): A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság

Előkészületben

- VIII. Szarka László – Imre Anna (szerk.): Újratanulható-e az anyanyelv a magyarországi kisebbségi iskolákban?
- IX. Szarka László – Pataki G. Zsolt (szerk.): Kisebbségi magyar autonómia-tervek a 20. század végén
- X. Bakó Boglárka (szerk.): Interetnikus kapcsolatok és lokális identitás kárpát-medencei magyar településeken

A kelet-közép-európai rendszerváltozások nyomán átalakult a regionális politikai, gazdasági térségi szemlélet: a korábban egymást kölcsönösen korlátozó és a nyugati beruházókat eleve elriasztó szigorú vám- és határőrizet helyett ma már az együttműködési szándék és a dinamikus kooperáció a jellemző. A regionális társulások (Visegrád, CEFTA) mellett megjelentek az eurorégiók kialakítását szorgalmazó mozgalmak, s ezekkel párhuzamosan a határokon átnyúló együttműködési formák. A kutatásokkal szinte párhuzamosan a régiókban élők maguk is felfedezték a határ menti térségek helyzeti adottságaiban rejlő lehetőségeket. Így váltak a határ menti együttműködési formák az elmúlt évtizedben a kelet-közép-európai regionalizmus újjáéledésének fontos elemévé.

Mindez megmutatkozik a kutatások terén is: egymást érik a különböző határvizsgálatok, a határ menti régiók kapcsolatrendszerének átalakulását bemutató elemzések. Kötetünk szerzői arra vállalkoztak, hogy a régebbi keletű határrégiók mellett az új államok létrejöttével az elmúlt évtizedben kialakult új határhelyzeteket s ezek etno-regionális, etnopolitikai vonatkozásait is megvizsgálják.

ISBN 963 389 139 6

1680 Ft